

Rodina, zaměstnání a sociální politika

Tomáš Sirovátka et al.

Rodina, zaměstnání a sociální politika

Tomáš Sirovátka et al.

Obsah:

Tomáš Sirovátka

Úvodem

A Obecná východiska a dosavadní poznatky

1 Petr Mareš

Zaměstnání, rodina a dítě v dynamice moderní společnosti

2 Beatrice-Elena Manea, Markéta Mrázová a Ladislav Rabušic

Teorie založené na lidských preferencích jako možný příspěvek k vysvětlení současného reprodukčního chování

3 Tomáš Sirovátka

Rodina a reprodukce versus zaměstnání a role sociální politiky

4 Hana Šlechtová

Jak jsou hodnoceny rodinné politiky vyspělých zemí (sekundární analýza výzkumů a komentářů)

B Rodina, zaměstnání a sociální politika v České republice a v mezinárodním srovnání

5 Marie Valentová

Postoje k opatřením týkající se rodiny a rovnováhy pracovního a rodinného života (mezinárodní srovnání)

6 Helena Bartáková

Postavení žen na trhu práce v ČR a v jednotlivých zemích EU

7 Václav Kulhavý, Tomáš Sirovátka

Nerovné pozice mužů a žen na trhu práce v České republice: empirická evidence

8 Ondřej Hora

Subjektivní vnímání příjmové situace rodin s dětmi

Tomáš Sirovátka

Závěrem

Úvodem

V předloženém souboru studií se věnujeme vztahu mezi rodinou, zejména reprodukčním chováním a zaměstnáním. Tento vztah analyzujeme v kontextu soudobých vývojových trendů. Máme tím na mysli posun ke *společnosti vědění*, provázený růstem úrovně vzdělání populace a strukturálními změnami na trzích práce, rostoucí *rovnost pohlaví* v různých oblastech života, narůstající *individualizaci* životních voleb a životních drah a další sociální a ekonomické změny. Současně se snažíme posoudit roli veřejných politik při usnadnění realizace životních plánů jednotlivců i rodin a při eliminaci tenzí mezi rodinným životem a sférou zaměstnání. Vycházíme z předpokladu, že volby životních drah mužů a žen v soudobých společnostech jsou na jedné straně značně různorodé, na druhé straně však v sobě stále častěji zahrnují jak aspirace na hodnotný rodinný život a děti, tak i aspirace na profesní uplatnění – a to nejen na straně mužů, ale stejně tak na straně žen. Zájem, schopnost, i příležitost žen uplatnit se na trhu práce stále narůstá, a proto je otázka dopadů tohoto trendu na rodinu, zejména na reprodukční chování, stále naléhavější. A stejně naléhavá je pak otázka, nakolik mohou veřejné politiky ovlivnit naplnění aspirace mužů a žen ve sféře zaměstnání a reprodukce.

V první části knihy formulujeme obecná východiska a přístupy k problému vztahu rodiny a zaměstnání. V druhé části pak analyzujeme vybrané aspekty tohoto vztahu s využitím mnoha dosud provedených empirických analýz, přičemž se snažíme zasadit tyto poznatky do mezinárodního komparativního rámce.

Ve vstupní kapitole se Petr Mareš zabývá otázkou, proč se střet sféry rodiny a zaměstnání dostal v současné době do popředí zájmu společenských věd. Všímá si souvislostí změn ve sféře práce a zaměstnání, jako je rostoucí účast žen na trhu práce a jejich rostoucí kariévní aspirace, rozšiřování odpracované pracovní doby a rostoucí flexibilizace práce na jedné straně, se změnami ve sféře rodinného života, jako je růst závislosti rodin na výdělku obou partnerů, ústup od rodinných forem založených na manželství, menší stabilita rodin, nárůst počtu neúplných rodin, změny demografického chování rodin (nárůst počtu jednodětných rodin a nárůst bezdětnosti), snižování vazeb solidarity uvnitř rodin a růst očekávání směrem k veřejným politikám na straně druhé. Především věnuje pozornost tomu, jak se v kontextu těchto změn utvářejí a navzájem střetávají strategie aktérů, kteří se vyrovnávají s důsledky nastíněné sociální dynamiky. Jde o strategie rodin, které se vyznačují sice stále větší varietou, ale převážně i narůstající vahou přikládanou oběma partnery zaměstnání a kariéře. Jde o strategie zaměstnavatelů, jež ve stále větší (byť zatím ne obecně dostatečné) míře reflektují význam balancování světa rodiny a práce a význam podpory tohoto úsilí z jejich strany. A konečně jde o strategie veřejné politiky, jež může být zaměřena různými způsoby: k vyvážení žen z trhu práce a podpoře jejich rodiny k zajištění péče o členy rodiny v rodině, ke snaze upravit angažovanost na trhu práce tak, aby mohly vykonávat ty pečovatelské činnosti, jež jsou považovány za nenahraditelné, k převzetí části těchto povinností tím, že poskytne potřebné služby a k podpoře generové/rodové rovnosti ve více směrech, včetně sdílení péče poskytované členům rodiny. Autor vysvětluje, že v pozadí těchto přístupů jsou sice zamlčené, ale zřetelné hodnotové předpoklady a východiska.

V souladu s komplexitou problému argumentuje Mareš ve prospěch takových přístupů, jež umožňují členům rodin realizovat svobodné volby při řešení tenze mezi oblastí zaměstnání a rodinného života. Ukazuje, že je zapotřebí strategií, jež odstraňují bariéry rovné účasti žen na trhu práce, stejně jako strategií, jež umožňují nalézat optimální rovnováhu mezi časem věnovaným rodině a časem věnovaným zaměstnání (legislativními možnostmi pro vyčlenění času na péči, ale i poskytnutím služeb péče), a konečně i strategií, které pomáhají lidem, jež ztrácejí potenciál rodinné solidarity a stále více se angažují ve světě práce.

Autoři druhé kapitoly (Beatrice-Elena Manea, Markéta Mrázová, Ladislav Rabušic) věnují pozornost zejména faktorům reprodukčního chování. Upozorňují na rozpor mezi ideálním (preferovaným) počtem dětí a velmi nízkou fertilitou ve většině zemí a konstatují, že žádná z existujících teorií faktorů fertility neposkytuje jeho uspokojivé vysvětlení. Slibné se však jeví dvě nové koncepce. Především je to preferenční teorie C. Hakimové, která považuje za klíčové faktory nízké fertility antikoncepční revoluci, jež proběhla v 90. letech minulého století a revoluci v rovných příležitostech, ovšem současně se změnami na trzích práce, které rozšířily možnosti zaměstnanosti žen. V důsledku všech těchto změn se staly preference žen v jejich životním stylu klíčovým kauzálním faktorem ovlivňujícím reprodukční a pracovní chování. Ženy jsou ovšem z hlediska těchto preferencí heterogenní skupinou zahrnující ženy orientované především na rodinu, ženy orientované především na zaměstnání a tzv. adaptivní ženy, jejichž preference jsou vyvážené – a které představují většinu. Četnost jednotlivých typů a zejména chování největší skupiny žen adaptivních je vedle jiných faktorů chování v nezanedbatelné míře ovlivněna opatřeními sociální politiky.

Autoři kriticky hodnotí závěry Hakimové a ve shodě s jinými kritiky poznamenávají, že rozhodování žen není svobodnou volbou, ale je podmíněno i ekonomickými a socio-kulturními tlaky. Sporným bodem preferenční teorie je i opomenutí role mužů v procesu rozhodování. Autoři se proto inspirovali teorií konfliktních preferencí Davida Voase, jenž dovozuje, že preference jsou v situaci, kdy lze kontrolovat početí, sice klíčovým faktorem reprodukčního chování, avšak rozhodnutí o počtu dětí je dáno interakcí preferencí obou rodičů. Na tyto preference a proces jejich interakce působí obecně platné sociální normy. V důsledku procesu interakce a kombinace konfliktních preferencí partnerů dochází podle Voase často k fertilitě nižší, než by odpovídala odděleně posuzovaným preferencím mužů a žen. Z jeho teorie vyplývá potřeba orientovat opatření rodinné politiky nejen na ženy, ale i na muže.

V návaznosti na obecná východiska načrtnutá v prvních dvou kapitolách se Tomáš Sirovátka důkladněji zabývá rolí sociálního státu při harmonizaci rodiny a zaměstnání. Zvažuje, jak významnou pozici mezi faktory a mechanismy ovlivňujícími reprodukční chování a participaci na trhu práce sehraje veřejná politika a jaký je kontext veřejně politické intervence do pracovního a rodinného chování. Poukazuje na komplexnost makro-sociálních strukturálních (institucionálních) a kulturních (hodnotových) faktorů. Jako klíčový faktor identifikuje jednak ve společnosti převládající přesvědčení, že zaměstnanost a rodinu je třeba nějakým způsobem kombinovat a dále konfrontaci tohoto přesvědčení s reálnými možnostmi v průběhu celého životního cyklu. Zmíněné přesvědčení je konfrontováno s narůstajícími nejistotami na trhu práce; vedle toho se egalitářský model uplatněný ve vzdělávacích institucích a na trhu práce střetává s doposud převládajícím tradičním/patriarchálním modelem dělby práce v rodině. Pak se ukazuje, že opatření sociální politiky vstupují mezi důležité faktory ovlivňující rodinné a pracovní chování jako *institucionální filtr*, jenž rodinám „zprostředkuje“ jak makrosociální kulturní vlivy, tak i strukturální tlaky a spoluutváří současně možnosti voleb na úrovni individuálního/rodinného chování. Konkrétně jsou rozdíly v úrovni participace na trhu práce a v úrovni fertility – byť jen do určité míry – přece jen zřetelně ovlivněny režimem sociálního státu. V zásadě lze odlišit přístup, jenž se snaží o převzetí některých pečovatelských závazků rodiny (de-familismus) a naproti tomu přístup, jenž podporuje kapacity rodiny naplnit její pečovatelské závazky v maximální míře. Současně můžeme rozlišit přístup, který podporuje rovnost podle rodu (genderu) v rodině, proti přístupu, který posiluje tradiční rozdělení životelské a pečovatelské role v rodině a jejich přiřazení v závislosti na rodu.

Podle autora je žádoucí taková politika, jež v sobě zahrnuje oba přístupy: možnost převzetí pečovatelských závazků rodiny a stejně tak možnost posílit kapacitu rodiny tyto závazky zajistit sama, a to při respektování principu rodové rovnosti v rolích v rodině. Přehled zjištění

o efektech sociální politiky na rodinné a pracovní chování naznačuje, že opatření působí spíše jako celek a mohou být účinná jen při dlouhodobém a konzistentním působení. Jejich účinky na zaměstnanost žen se zdají být relativně významné, naopak omezenější jsou účinky na fertilitu. V mezinárodním srovnání se na makroúrovni jeví být služby péče o děti ve věku do tří let, flexibilní pracovní režimy a dobré vyhlídky na zaměstnanost žen nejvýznamnějšími institucionálními podmínkami pozitivních efektů opatření. Podstatný je závěr, že s ohledem na diferenciaci životních stylů a preferencí je nutné takové uspořádání a varieta politik, jež by rozšiřovaly možnosti alternativní volby v harmonizaci rodiny a práce.

Hana Šlechtová ve čtvrté kapitole rozebírá podrobněji výsledky řady výzkumů provedených v zahraničí k otázce zaměření a dopadů sociální politiky na rodinu. Probírá postupně několik diskursů, k nimž jsou opatření rodinné politiky vztahovány a vysvětluje jak jejich motivaci, tak i reflexi dopadů zavedených politik. Snad nejvýznamnějším diskursem je téma porodnosti. Zájem o její zvýšení, o *snížení child gap* (tj. rozdílu mezi preferovaným a aktuálně dosahovaným počtem dětí), je motivován především potřebou udržitelnosti soudobého ekonomického růstu stejně jako požadavkem individuálního blahobytu rodičů. Řada výzkumů naznačila, že zásadním problémem je vztah mezi porodností a zaměstnaností a klíčem k jeho řešení je zmírnění tenze mezi oběma uvedenými cíli. Sporné ovšem je, zda účinnější je dopad souboru opatření jako „balíček“, či zda mají efekt spíše některá specifická opatření (služby hlídání dětí a flexibilní pracovní doba jsou zde uváděny nejčastěji). Zejména se zdá, že jejich dopad na účast na trhu práce je relativně významný, zatímco dopad na porodnost je sporný. Účast dětí v zařízeních pro děti přitom podle řady výzkumů nemá negativní dopad na psychický vývoj dětí starších jednoho roku, dokonce má na děti ze znevýhodněného sociálního prostředí vliv spíše pozitivní (avšak tyto výzkumy si většinou a přednostně všímají rozvoje kognitivních schopností dítěte). Zjištění o dopadu opatření, jako je (placená) rodičovská dovolená, jsou ambivalentní. Vedle ocenění pečovatelské práce a možnosti věnovat se dětem se zhoršují v důsledku zavedení placené rodičovské dovolené šance pečujících rodičů na trhu práce. V důsledku nevýhod na trhu práce na jedné straně a na straně druhé současně relativně vysokého přínosu kompenzace nízkých příjmů dávkami či daňovým systémem se dopad delší placené rodičovské dovolené diferencuje a snižuje participaci na trhu práce zejména u nízkopříjmových skupin.

Opatření sociální politiky ovlivňují i (větší) míru sdílení péče o děti muži a ovlivňují také soužití mužů s dětmi. Mohou tak přinést podněty k větší rodové rovnosti mj. i tím, že vyjadřují příklon k této společenské normě a ovlivňují tím sociální klima.

V souvislosti se stále rostoucím důrazem na blahobyt dětí se do centra zájmu sociální politiky dostává téma sociální rovnosti mezi dětmi a problém dětské chudoby. Významnými politikami jsou v tomto ohledu jak peněžní formy podpory rodin s dětmi, tak i opatření k podpoře zaměstnanosti žen – specificky významná je tato podpora zejména v případě neúplných rodin s dětmi.

Studie ve druhé části knihy se zabývají preferencemi populace i reálnou situací ve vztahu k rodině a rodinnému životu, zejména pak k fertilitě a zaměstnání – v České republice a v mezinárodní srovnávací perspektivě. Marie Valentová zkoumá v páté kapitole preference vůči rodinnému životu, reprodukci, zaměstnání a sociálním politikám, jež se k rodině a zaměstnání vztahují, a to s využitím významných mezinárodních výzkumů z nedávné doby. Českou republiku lze v mezinárodním kontextu považovat její nízkou fertilitou, nízkým podílem částečných pracovních úvazků, nízkým využitím zařízení péče o děti mladší tří let za specifickou. Současně přítomnost dětí v rodině je spojena s významně nižší mírou zaměstnanosti žen.

V postojích k rodině a manželství se česká populace mírně vychyluje k liberálnějšímu táboru zemí (jsou zde zjištěny slabší tradiční postoje k rodinnému soužití), přičemž jsou

liberálnější zejména ženy, lidé se základním, ale současně i vysokoškolským vzděláním. Obecně je vyslovena silná podpora pro zaměstnání žen – včetně přesvědčení, že toto zaměstnání nenarušuje vztah matky a dítěte. Na druhé straně lze podle české veřejnosti za nejvýznamnější bariéry v zakládání rodiny považovat špatné možnosti získání bydlení, problémy s nalezením práce a nepříznivou finanční situaci.

S liberálně laděnými postoji k formám rodinného soužití poněkud kontrastuje (podobně jako je tomu v jiných postkomunistických zemích) silně patriarchální postoj v oblasti dělby práce v rodině. Tento postoj však nicméně slábne v závislosti na pohlaví, věku a vzdělání: mnohé ženy již dosti výrazně požadují větší zapojení mužů v domácnosti. Přitom velká většina populace podporuje zaměstnání žen na částečný úvazek v době, kdy mají dítě v předškolním věku, a velká část i později, když je již dítě ve škole.

Česká populace – podobně jako je tomu i v jiných postkomunistických zemích – podporuje především finanční opatření ve prospěch rodin (snížení daní pro rodiny s dětmi, zlepšení rodičovské dovolené pro pracující matky, lepší bydlení pro rodiny s dětmi a podstatné zvýšení přídavků na děti). Většina populace je současně velmi kritická k výši přídavků na děti, přičemž připouští odstupňování jejich výše podle příjmů rodin. Velké části populace vyhovuje dlouhá rodičovská dovolená. Asi pětina populace hodnotí služby péče o děti jako nevyhovující. Na druhé straně – byť je většina populace přesvědčena, že nejlepší péči dětem poskytují jejich rodiče (to ovšem nijak nepřekvapuje), převažuje v populaci nesouhlas s tím, že by péče poskytovaná v jeslích a školkách dětem uškodila.

Analýza Valentové ukazuje na výraznou potřebu redefinice rolí v české domácnosti, značnou potenci k přijetí částečných pracovních úvazků (to lze dosáhnout nastavením vhodných podmínek), na potřebu podpory bydlení mladých lidí, podpory zaměstnanosti žen s dětmi, na potřebu finanční podpory rodin s malými dětmi a v neposlední řadě indikuje jistou potřebu služeb péče o děti (včetně dětí do tří let), o které se asi pětina populace hlásí.

V šesté kapitole nahlíží Helena Bartáková reálné postavení českých žen na trhu práce – opět v mezinárodní perspektivě: srovnává je se zeměmi EU-15 a s novými členskými zeměmi ze střední Evropy. Poukazuje na řadu vnitřně rozporných specifík České republiky. Za prvé se jedná o vysokou míru vertikální segmentace trhu práce, když vysoká míra zaměstnanosti žen je spojena s jejich vysokou koncentrací v takových zaměstnáních, jež sice umožňují sladit v daných (a obtížných podmínkách) zaměstnání a rodinný život, na druhé straně však přinášejí ženám výrazně nižší platové ohodnocení a menší možnosti pracovního postupu. Za druhé jsou pak zjevné relativně vysoké rozdíly v míře zaměstnanosti podle pohlaví v rodinách, které vychovávají děti. Tyto rozdíly jsou ovšem výrazně diferencovány v závislosti na vzdělání: zajímavé je, že nejvyšší rozdíly jsou tyto rozdíly podle pohlaví v neprospěch žen vysokoškolsky vzdělaných. Naopak v kategorii se základním vzděláním je míra zaměstnanosti žen proti mužům naopak vyšší. Rozdíly mezi muži a ženami jsou přitom výrazně ovlivněny počtem dětí v rodině; ještě více však věkem nejmladšího dítěte. Míra zaměstnanosti žen s dětmi do tří let je v ČR (podobně jako i v jiných postkomunistických zemích) výrazně nízká, rozdíl proti míře nezaměstnanosti žen s dětmi ve školním věku je mimořádný. Této skutečnosti odpovídá i relativně tradiční dělba práce v rodině.

To vše ukazuje na kulturní vzorec balancování práce a rodiny, jenž ústí v relativně dlouho přerušovanou pracovní kariéru žen, jež vychovávají (se svými partnery či bez nich) malé děti – a tento vzorec se dotýká i vysokoškolsky vzdělaných žen. Může tomu být i proto, že je tento vzorec prosazován ve veřejných politikách sociálního státu. Jedním z jeho důsledků je již zmíněná vertikální segmentace trhu práce podle pohlaví a znevýhodnění žen pečujících o děti, jež se zdá do jisté míry přetrvávat v průběhu celé jejich pracovní kariéry. Znevýhodnění v mírách nezaměstnanosti odpovídá sice celkové situaci v jiných zemích EU, výraznější je ale v ČR znevýhodnění v platech, zejména u žen s vysokoškolským vzděláním. Tlak rodinných povinností na postavení žen na trhu práce je v českém prostředí mimořádný. Je to mimo jiné

důsledek přetrvávající tradiční dělby práce v rodině a normy (či modelu) relativně dlouhého přerušení pracovní kariéry žen. Kulturní stereotyp vystavuje tedy ženy obtížné volbě (neboť jde o dilema dvou významných dominant jejich života): věnovat se více rodině a přijmout nevýhody v jejich pracovní kariéře, anebo omezit rodinné aspirace a dosáhnout pak na lepší možnosti pracovní kariéry.

Václav Kulhavý a Tomáš Sirovátka analyzují podrobněji význam přítomnosti dětí v rodině pro postavení mužů a žen na trhu práce v České republice s přihlédnutím k jejich dalším charakteristikám, jako je zejména věk a vzdělání. Přitom využívají rozsáhlé datové soubory z Výběrových šetření pracovních sil. Rozlišují více forem znevýhodnění na trhu práce – částečné nedobrovolné úvazky a dočasná zaměstnání, krátkodobou a dlouhodobou nezaměstnanost, a konečně neaktivitu. Ukazuje se, že postavení lidí na trhu práce je obecně více ovlivněno vzděláním a věkem než počtem dětí a rodinným stavem. Současně je ale zřejmé, že přítomnost dětí v rodině se spojuje s vyšší mírou zaměstnanosti mužů a naopak nižší mírou zaměstnanosti žen. Sledujeme totiž zvýšené míry dočasných úvazků, nezaměstnanosti a posléze i neaktivity žen, které vychovávají děti. Nezaměstnanost žen pečujících o děti je přitom na trhu práce silně diferencována podle vzdělání, avšak neaktivita je vysoká například i u vysokoškolaček: zůstávají mimo trh práce v době, kdy jsou děti malé (do tří let věku). Vyřazení z trhu práce na počátku pracovní kariéry se projevuje ještě v průběhu dalšího pracovního života ve vyšší míře znevýhodnění žen: ve zvýšené míře nezaměstnanosti a v nižší úrovni mezd, a to i v době, kdy děti již odešly do školy. Vidíme, že znevýhodnění vyššího rizika nezaměstnanosti jsou schopny překonat vysokoškolačky, jež často přijímají zaměstnání pod úrovní kvalifikace či zaměstnání méně náročná na intenzitu práce a pracovní dobu, často ve veřejném sektoru. Horší je pak, jako důsledek konkurence, situace žen s nižší úrovní vzdělání – středoškolaček.

V osmé kapitole se Ondřej Hora zabývá otázkou, jak se projevuje rodinná situace (zejména děti – jejich počet a věk) v subjektivním vnímání příjmové situace rodin. Je to relevantní otázka, neboť z teorie racionální volby i z řady indicií je zřejmé, že reálná či anticipovaná ekonomická situace a riziko chudoby je jedním z důležitých faktorů rodinného (zvláště reprodukčního) a pracovního chování. Analýzu autor opírá o databázi Výběrových šetření pracovních sil, jež dává možnost diferencovat zjištění pro sub-kategorie české populace podle více znaků.

Ukazuje se tedy, že subjektivní vnímání příjmové situace není přítomností dětí příliš silně ovlivněno – vysoká míra deprivace je patrná především v případě rodin se třemi a více dětmi a (především) v neúplných rodinách s dětmi. Na druhé straně, protože subjektivní hodnocení příjmové situace je výrazně ovlivněno postavením na trhu práce, a protože děti a jejich věk ovlivňují silně právě postavení žen na trhu práce, mají děti a jejich věk – nepřímo – dopad na ekonomickou situaci rodin a její vnímání. Potvrzuje se tak, že ačkoliv kompenzace příjmů rodin sociálním státem jsou vnímány jako nedostatečné (viz Valentová, kap. 5), je v souvislosti s výchovou dětí ještě větším problémem z hlediska příjmové situace rodin vyřazení žen z trhu práce. Tento dopad se projevuje dost silně v době, kdy je nejmladší dítě v předškolním věku. Pokud jsou v rodině dvě a více dětí, riziko vyřazení žen z trhu práce zůstává vysoké i v době, kdy obě děti jsou již ve věku školní docházky. Pokud má rodina jen jedno dítě, jeho přechodem do školy se pozice ženy na trhu práce většinou zlepšuje.

Shrnutě, po přehlednutí obou částí knihy lze konstatovat, že zjištění o vztahu sféry rodiny a práce a o roli sociální politiky pro obě sféry a pro jejich úspěšné propojení, jež byla na příkladu České republiky ve srovnání s jinými zeměmi předložena, docela dobře dokládají obecné trendy, jež byly v první části knihy referovány na základě zhodnocení literatury a dosavadních výzkumů k danému tématu.

Obecná východiska a dosavadní poznatky

Zaměstnání, rodina a dítě v dynamice moderní společnosti

Petr Mareš

„Rodina se tak stává místem, kde se trvale žongluje mezi požadavky povolání, tlaky na vzdělání, povinnostmi vůči dětem a jednotvárnou domácí prací“

Beck Ulrich. 2004. Riziková společnost. Praha: Slon, str. 118.

Napětí mezi rodinou a zaměstnáním je v současné době velmi frekventovaným tématem debat nejen uvnitř jednotlivých rodin, ale i na politické scéně a v podnikatelských kruzích. Ve veřejnosti a mezi politiky, ale také v jednotlivých firmách se hovoří o potřebě harmonizovat vztah mezi oběma sférami a o způsobech jak to efektivně učinit. Toto napětí i snahy o jeho eliminaci se také staly frekventovaným předmětem rozsáhlého výzkumného bádání sociálních věd v širokém spektru od human resources přes gender studies po sociologii. Sociologii zajímá především zdroj růstu tohoto napětí ve vztahu mezi sférou rodinou a sférou zaměstnání. Ať již vzniká toto napětí v jedné či druhé sféře nebo do vztahu vstupuje zvnějšku a ať je již produktem strukturálních faktorů nebo hodnotových orientací, preferencí jedinců či kulturního tlaku na ně. Stejně tak ji zajímá i zdroj růstu zájmu zainteresovaných sociálních aktérů (zejména rodin, zaměstnavatelů a tvůrců sociálního státu) o harmonizaci tohoto vztahu. Zajímá ji ale též sociální podmíněnost tohoto napětí obecně a genderová podmíněnost specificky – jeho různá podoba, odlišnosti v jeho zdrojích a důsledcích v různých sociálních vrstvách a mezi muži a ženami.

Snahu o harmonizaci vztahu mezi zaměstnáním a rodinou rozvíjejí v individuální rovině jedinci a rodiny (sociologii to zajímá tam, kde se mění v tendenci charakteristickou pro určité sociální prostředí) i v rovině institucionální (vyvíjená v podnikatelském prostředí, na trh práce zaměstnavateli či ze strany sociálního státu). V pozadí zvýšené pozornosti věnované harmonizaci vztahu mezi rodinou a zaměstnáním stojí zájmy hlavních sociálních aktérů, ať již to jsou osoby žijící v různých formách rodinného života od klasického manželství až po různé podoby nesezdaného soužití, nebo jsou to odbory, zaměstnavatelé od drobných živnostníků až po velké nadnárodní firmy či národní (sociální) stát. Je to logické, neboť trh práce, rodina a (sociální) stát představují tři vzájemně se ovlivňující významné prvky současné společnosti (Esping-Andersen 1999). Všechny tři také v posledních desetiletích prošly významnými strukturálními změnami, spojenými i se změnami společenských hodnot a norem (ať již jako jejich příčina nebo důsledek), které se promítly jak do podmínek života jednotlivých rodin, tak i do preferencí jejich členů. Celý problém má přitom ekonomickou i sociální dimenzi, a proto i motivace jednání sociálních aktérů sledujícího harmonizaci zaměstnání a rodiny je vedena jak ekonomickými, tak i sociálními a kulturními (a také demografickými) zřeteli.

Pro *jedince* se disharmonie mezi rodinou a zaměstnáním stává překážkou žádoucí kvality života, které lidé přikládají stále větší význam jak v pracovní, tak i v mimopracovní sféře – což je jeden z významných trendů poslední doby. Ve svém zaměstnání kladou stále větší důraz na smysluplnost své práce a dávají přednost pracovním místům, kde mají možnost seberealizace a kde mají větší kontrolu nad výkonem své práce i podmínkami tohoto výkonu, jakož i nad svou pracovní dobou.¹ Přitom stále více akcentují význam kvality života mimopracovní dobu, zejména života rodinného. Není proto divu, že většina debat týkajících se napětí mezi rodinou a zaměstnáním se dnes točí kolem času, který musí lidé rozdělit mezi svoji angažovanost v rodině a v zaměstnání a zejména mezi své povinnosti na pracovišti a své

¹ Konflikt mezi zaměstnáním a rodinou je silněji pocíťován ve vyšších sociálních vrstvách, a to jak ve „starých“ tak i v „nových“ zemích EU (Wallace 2002).

povinnosti v rodině. Je to hra s nulovým součtem a čas a energie investované v jedné sféře – chce-li člověk zvládnout povinnosti, jež jsou zde na něj kladené – odčerpává čas a energii z druhé z nich (potřebné ke zvládnutí povinností zde).² To pochopitelně zpětně ovlivňuje i přístup zaměstnavatelů k zaměstnancům. *Firmy* mají zájem o růst zisků a co nejefektivnější využití lidského kapitálu svých zaměstnanců. Mnoho z nich si přitom na vlastní kůži ověřilo, že tohoto cíle dnes v mnoha případech nelze efektivně dosáhnout bez přihlídnutí ke kulturnímu prostředí, v kterém podnikají a investují a bez přihlídnutí k podmínkám života i hodnotám a preferencím svých zaměstnanců.³ Disharmonie mezi rodinou a zaměstnáním se dnes mnoha firmám jeví jako příčina jejich ekonomických ztrát nebo alespoň limitující faktor jejich zisků. Řada z firem dochází k názoru, že – nadneseně řečeno – kvalita práce se podepisuje na kvalitě rodinného života, ale i vice versa. Ti, kdo budují *sociální stát*, jsou pak znepokojeni především dopadem zmíněné disharmonie na demografické procesy (klesající celková plodnost a s tím související úbytek obyvatelstva a jeho stárnutí), poklesem schopnosti rodin udržovat solidaritu mezi svými příslušníky a tím i požadavky na zdroje a výdaje tohoto sociálního státu. Mají zájem na udržení určité míry reprodukce a jisté míry solidarity uvnitř rodin mezi jejími členy a generacemi, neboť náhrada aktů vnitřní rodinné solidarity aktivitami sociálního státu (zejména přebírání pečovatelské role vůči dětem i vůči starým členům rodin), ať již finančními příspěvky nebo službami, je sice často nezbytná, ale vždy nákladná.⁴ Náklady vynaložené na harmonizaci vztahu mezi rodinou a zaměstnáním se tedy všem aktérům jeví stále více jako smysluplná a efektivní investice. Ať již se tato efektivita chápe jako efektivita ekonomická, nebo efektivita sociální (posilování koheze společnosti apod.).

Proto se otázky vztahu mezi rodinou (rodičovstvím) a zaměstnáním staly již dříve předmětem legislativy řady národních průmyslně rozvinutých států i součástí konsensuálně přijatých mezinárodních dokumentů. Jako příklad lze uvést z praxe mezinárodní organizace práce (ILO) *Convention on Workers with Family Responsibilities* již z roku 1981 či *Maternity Protection Convention* z roku 2000. Z těchto důvodů se také rozvíjejí státní i firemní programy sociální politiky umožňující pracovníkům s povinnostmi k rodině nastoupit do zaměstnání a zůstat v něm, jakož i znovu nastoupit do zaměstnání po nepřítomnosti způsobené těmito povinnostmi (například po mateřské/otcovské dovolené) a zajistit, aby povinnosti k rodině jako takové nezakládaly platný důvod pro skončení zaměstnání. Tyto a další elementární principy sociálního zabezpečení rodiny a úprava postavení zaměstnaných žen v mateřství jsou obsaženy v Evropské sociální chartě, zejména v deklarativním znění článku 27. Množí se též případy firem, které se snaží nejen pomoci svým zaměstnancům kombinovat efektivně konkrétní pracovní a rodinné povinnosti v jednotlivých dílčích případech, ale vytvářejí celé soubory programových opatření, pro něž se vžilo označení „*family friendly policy*“. Rozvíjí se též politiky sociálního státu, které motivaci zaměstnavatelů v tomto ohledu podporují nebo usnadňují rodinám kombinaci pracovních a rodinných povinností vlastními opatřeními. Vše je doprovázeno rozvojem výzkumných

² Přitom zde existuje značná gender podmíněná nerovnováha, co se týče poměru povinností a svobodného času, uvnitř rodin. V mnoha případech mají stále ženy větší díl povinností a menší díl volného času.

³ Existuje například řada studií poukazující na neúspěchy firem, které investovaly v jiných zemích a nerespektovaly jejich kulturní odlišnosti (například japonské firmy v USA).

⁴ V průmyslových společnostech dnes převládá názor, sdílený řadou politiků i zaměstnavatelů, že jde o jeden z významných důvodů ekonomických a sociálních ztrát pro všechny aktéry: pro rodiny, stát, i pro jednotlivé firmy. Zpráva Joseph Rowntree nadace (Joseph Rowntree Foundation 2003) například uvádí, že ve Velké Británii se odhadovaly v roce 1999 ekonomické ztráty absence na pracovišti z rodinných důvodů na 11 bilionů liber a náklady na zdravotní péči, která řešila zdravotní následky přitom vznikajícího stresu měly dosahovat podle odhadu dalších 360 milionů liber. Uvědomění si těchto ztrát je, podle některých autorů (Dex and Smith 2002), jedním z důležitých impulsů snahy zaměstnavatelů i sociálního státu intervenovat.

institucí a vědeckých sítí, které se otázkami harmonizace rodiny a zaměstnání zabývají za státní i soukromé peníze.⁵

Důvodem, proč se rovnováha mezi prací⁶ a rodinou stala v současné době problémem a probudila zájem zmíněných sociálních aktérů, je souběh působení vzájemně souvisejících strukturálních a hodnotových změn, které se v posledních desetiletích objevily v průmyslově rozvinutých zemích. Na jedné straně se mění formy rodinného soužití spolu s funkcemi rodiny a vzájemné vztahy mezi členy rodiny, současně se změnami, ke kterým dochází ve struktuře zaměstnanosti a v povaze i podmínkách zaměstnání a ve vztazích mezi zaměstnanci a zaměstnavateli. Na druhé straně pak lze zaznamenat změny strategií sociálních aktérů (od institucionálních subjektů až po jedince), založených na jejich individuálně, ale sociálně podmíněných preferencích. Preferencích ovlivněných ve společnosti dominujícími hodnotami a platnými normami a limitovaných povahou existujících sociálních struktur a institucí. Protože mezi sociální strukturou a sociální akcí existuje vzájemný vztah: lidé prostřednictvím svého jednání – v čase a prostoru – vytvářejí, udržují sociální struktury (*process of social practice* jako mediátor mezi akcí a strukturou), v jejichž rámci jednají. Struktura je tak současně médiem i výsledkem sociální akce (*social practice*) jejího nositele (*agent*), jak je tomu v Giddensově teorii strukturace (Giddens 1984).

V tomto ohledu nelze při rozboru strukturálních podnětů zájmu o harmonizaci rodiny a zaměstnání podcenit ani hodnotové změny, ke kterým ve společnostech průmyslově rozvinutého světa došlo v posledních desetiletích. Hodnoty jsou spolu s normami součástí každé kultury. Představují abstraktní ideály a představy o tom, co je žádoucí, dobré, náležité, zatímco normy jsou principy či pravidly, jejich dodržování se od členů dané společnosti očekává (Giddens 1989: 31). Jak hodnoty, tak i normy orientují členy společnosti ve společnosti, v níž žijí a ovlivňují jejich přání, preference i jednání. A to i s výhradou, že ne všechno jednání je určeno hodnotami a je třeba též rozlišovat mezi hodnotami a preferencemi. Hodnoty mohou být považovány za určitý typ preferencí, ale ne všechny preference jsou hodnotami. Změny sociálních hodnot jsou produktem zejména (1) historických změn v podmínkách života v důsledku technických inovací, ekonomické a sociální organizace společnosti a v kulturních idejích a jejich formách; (2) změn hodnot a norem jednotlivých segmentů společnosti ať již jde o nově vynořující se kolektivity nebo o růst vlivu určitých kolektivit ve společnosti; (3) a – přeneseno z personální do sociální úrovně – změny v různých sociálních institucích zajišťujících ve společnosti socializaci jedinců (Marini 2001).

Celý problém harmonizace rodiny a zaměstnání je ovlivněn také obecnějšími hodnotami a zájmy: v diskursu o tomto problému je celá řada zamlčených předpokladů. Nejde v něm jen o sladění pracovních povinností a povinností v rodině, ale i o rozdělení povinností a šancí jednotlivých členů rodin – mužů a žen. Může přitom docházet ke střetu konzervativního a egalitárního přístupu k rodině. Zamlčeným předpokladem některých diskursů (obvykle se v nich argumentuje zájmy dítěte) je konzervativní stanovisko, podle kterého ženy nemají pracovat, ale zajišťovat výchovu dětí a chod domácností, a pokud již pracovat mají (nekonzervativní stanovisko), týká se to jen neprovdaných žen. Od nich se ovšem očekává, že po narození prvního dítěte zaměstnání opustí a vrátí se na trh práce, až jejich děti dorostou

⁵ Příkladů bychom mohli shromáždit při prohlídce websites velké množství. Oddělení *Family Friendly Policy* má například i OECD, ale i řada národních států (Austrálie, Kanada); výzkumná oddělení a výzkumné týmy s tímto zaměřením má většina amerických, ale i evropských prestižních univerzit nehledě na výzkumné instituce jako neziskové organizace (mezi nejznámější patří *Families and Work Institute* v New Yorku); otázka harmonizace zaměstnání a rodiny je předmětem řady nadací (jen namátkou například *John Rowntree Foundation* ve Velké Británii nebo *Sloan Foundation* podporující *Alfred P. Sloan Center on Parents, Children and Work* a *Sloan Work and Family Research Network* v USA); angažuje se v tomto směru v některých státech i odborové hnutí (pochopitelně i mezinárodní organizace práce – ILO).

⁶ Nejen zaměstnáním, ale i neplacenou prací v domácnosti – v této stati se ovšem prací rozumí placená práce v zaměstnání.

(Možný 2006, 178-180). Zamlčeným předpokladem jiných diskursů je snaha o rovné podmínky a šance mužů a žen v zaměstnání i v rodině.⁷ Symptomatický je pro to i fakt, že na úrovni kolektivních aktérů (firmy či sociální stát) jsou formulovány nejen „*family friendly policies*“, ale často i „*female friendly policies*“ (Rubery, Smith and Fagan 1999) a dochází k jejich prolínání. Zamlčeným předpokladem úvah o vztahu mezi rodinou a zaměstnáním může být též otázka, jakou překážkou je zaměstnání žen respektive jejich pracovní kariéra pro reprodukci společnosti. Tuto perspektivu je ovšem možno obrátit a zamlčeným předpokladem se pak stává otázka, jakou překážkou jsou rodina a děti pro zaměstnání a pracovní kariéru svých matek (jako předpokladu gender rovnosti a realizaci žen ale i produktivity firem a ekonomickému růstu). Konflikt mezi zaměstnáním a rodinou je tím silnější, čím je pracovní pozice jedince vyšší, povinnosti z ní plynoucí naléhavější a rozsah času nutný k jejímu výkonu větší, ale také čím větší uspokojení práce/zaměstnání mu poskytuje.

V tomto ohledu je zřejmé i dilema sociálního státu. Přesněji řečeno skupin, majících zájem na jeho existenci v současné podobě. Tyto skupiny prostřednictvím sociálního státu na jedné straně, v souladu s hodnotovou změnou ve společnosti, podporují egalitární přístup k rodině (a v rodině) a na druhé straně jsou plny obav z důsledků tohoto přístupu pro další fungování a financování sociálního státu. Diverzifikace forem rodinného života, pokles fertility a nutnost nahrazovat chybějící pracovní sílu regulovanou imigrací se všemi kulturními, sociálními a politickými problémy s tím spojenými, stárnutí populace a s ní spojená otázka financování důchodového pojištění i další problémy, které sice nejsou přímými důsledky disharmonie mezi rodinou a zaměstnáním, ale které tato disharmonie více či méně komplikuje – to vše se stává předmětem zájmu a intervencí sociálního státu. Je totiž zřejmé, že „i když je rodina v konvenčním myšlení považována za privátní sféru, má snaha státu intervenovat do řady aspektů jejího života dlouhou historií“ (Crompton 2006: 103). V tomto ohledu je i otázka harmonizaci zaměstnání a rodiny dnes v diskursu evropské sociální politiky považována za problémem současně individuální respektive soukromý i společenský respektive veřejný. A z toho důvodu je považována i za legitimní předmět její intervence.

Pokusme se schematicky zachytit alespoň některé ze základních strukturálních a hodnotových změn a s nimi změny zájmů v rodině, zaměstnání (na trhu práce) a v sociálním státu, které souvisejí s vyvoláním a udržováním pozornosti věnované harmonizaci rodiny a zaměstnání. Vztah mezi rodinou a zaměstnáním se totiž mění díky změnám jak ve sféře rodiny, tak i ve sféře zaměstnání. Také však díky změnám v postavení žen v zaměstnání a v rodině a změnám ve vztazích mezi muži a ženami v obou sférách. Ovlivňují ho i osobní preference a tlak kulturních norem – očekávání vztažená k rodině a představa o její podobě, jejích funkcích, stejně jako o dělbě práce, moci a zdrojů mezi jejími členy.

Sféra práce a zaměstnání

Neboť volný čas je cílem práce, jako cílem války je mír.

Aristotelés. Politika

Rozšiřování volného času, a to nejen svým rozsahem, ale i šíří sociálních vrstev, které zasáhlo a růstem významu na volný čas kladeného, přineslo do vztahu mezi prací a rodinou nové impulsy. Stejně jako komercializace volného času a rostoucí nabídka aktivit, kterým se ve volném čase lze věnovat. Rodina, zaměstnání a volný čas dnes vytvářejí v moderní společnosti dynamický vztahový systém, jehož každý prvek představuje pole mnoha

⁷ Například skandinávský model klade důraz na veřejné služby a de-familializuje odpovědnost za rodinné povinnosti zejména nabídkou služeb v oblasti péče o rodinné příslušníky, což pozitivně ovlivňuje možnost životních voleb (životní šance) žen, neboť jim usnadňuje současně mít děti a budovat si svou pracovní kariéru (Esping-Andersen 2002). Navíc je tento model aplikován v prostředí nakloněnému vyrovnávání povinností mezi tradičně gender vymezenými rolemi ve vnitřní dělbě práce v rodině a rozdělení povinností mezi jejími členy.

důležitých procesů. Jde o systém plný napětí, v kterém se existující prvky či procesy v nich probíhající vzájemně ovlivňují, jako je tomu v případě emancipace žen, probíhající paralelně jak v rodině, tak i a na trhu práce. Každý z těchto prvků i vztahy mezi nimi jsou přitom ovlivňovány i širšími společenskými procesy, jako jsou modernizace, urbanizace, globalizace či individualizace společnosti. Napětí mezi sférou práce a rodinou sférou v průmyslové společnosti se v rovině jednotlivých rodin týká zejména právě zmíněného rozdělení jejich disponibilního času mezi obě sféry. Týká se však i rozdělení disponibilního času obou partnerů mezi rodinné aktivity. Velká většina lidí v tzv. produktivním věku, ať již jde o zaměstnance, nebo živnostníky a podnikatele, dělí svůj čas mezi práci a rodinu.⁸ Jejich povinnosti v rodině ovlivňují i plnění jejich povinností v zaměstnání či podnikání a naopak. Deficit času pro život mimo zaměstnání daný angažovaností v zaměstnání (přesčasy, práce přes víkend či služební cesty apod.) je charakteristický pro velký počet občanů většiny evropských zemí, Českou republiku nevyjímaje. Platí to pro zaměstnané osoby obecně, především však pro ty, jejichž profese vyžaduje vysokoškolské vzdělání, zejména vykonávali manažerské či expertní práce. Tento problém se ovšem nevyhýbá ani řadovým zaměstnancům, které (ať již objektivně, či subjektivně) nízké příjmy z jejich hlavní činnosti vedou ke snaze doplnit je vyhledáním druhého zaměstnání či různými nezdaněnými příjmy za práce vykonávané mimo oficiální trh práce. Mimo jiné je to i zdrojem stresu plynoucího z kolize pracovních a rodinných rolí a povinností a obecně vlivů zaměstnání a pracovních rolí na rodinný život, na vztahy uvnitř rodiny. Včetně stresu pramenícího z úsilí, které je nutné k redukci tohoto napětí, zrovna tak jako ke sladění disponibilních časů obou partnerů a ke sladění jejich pracovní a rodinné kariéry, vynaložit. Postiženy jsou tím v rodině (ponecháváme zde stranou sféru volného času) zejména potřeby péče o závislé osoby v rodině (děti, ale případně i rodiče), které jsou rozsáhlejší a naléhavější nejen v určitých etapách života každého jedince respektive rodiny, ale i v určitých typech rodin (například co se týče matek bez partnera s dítětem). Úbytek času pro rodinu, způsobený rostoucími nároky na výkon zaměstnanecké role, nepostihuje ovšem jen pečovatelskou funkci rodiny (zejména výchovu dětí), ale zeslabuje i kohezi rodiny, neboť její členové mají nedostatek času pro společné trávení mimopracovního času, či vyjednávání v rodinných konfliktech.

Soustředění se na otázku rovnováhy mezi pracovním a volným časem a na harmonizaci mezi pracovními a rodinnými povinnostmi je ovšem často chápáno jednostranně. Za řešení je považováno pouze rozšíření času pro plnění rodinných povinností popřípadě zbavení zaměstnanců osobní angažovanosti při jejich plnění. Ať již nabídkou (více či méně dotovaných) služeb nebo finančním příspěvkem na koupi placené služby (předškolní péče o malé děti, ale i opatrovnické služby pro staré členy rodiny) a tak rozšířením jejich volného/svobodného času. Problém je ovšem složitější, neboť opatření firem napomáhající zaměstnancům zvládat rodinné povinnosti jsou často doprovázeny zpětnými nároky na takto uvolněný čas. Navíc je harmonizace vztahu mezi zaměstnáním a rodinou vždy spojena také s otázkou rozdělení povinností a volného času uvnitř rodin mezi její členy, a to s výrazným gender aspektem. A nakonec, nejde jen o vyrovnání šancí mužů a žen v rodině, ale i o vyrovnávání jejich šancí v zaměstnání a v jejich pracovních kariérách. Má-li se najít skutečné řešení, je nutné zvažovat i o změnách v organizačních strukturách, firemních kulturách a způsobech výkonu práce.

Které faktory jsou považovány za hlavní zdroje intenzifikace zmíněné disparity mezi rodinou a zaměstnáním a impulsem pro současné snahy o jejich překonání? Cromptonová (2006) konstatuje, že k nim dochází díky změnám: (1) v povaze práce a formách zaměstnání a zaměstnaneckých vztazích; (2) v rodině; (3) v postavení ženy v rodině a (4) v zaměstnání; (5)

⁸ V dalším textu se soustředíme zejména na problém harmonizace zaměstnání a rodinné sféry a ponecháváme stranou jiné formy ekonomických aktivit či zdrojů zajišťujících příjem domácnosti; stranou také ponecháváme otázku neplacené práce, zejména práce v domácnosti.

preferencích zaměstnaných osob (mužů i žen). Především je nutné zmínit vstup žen na trh práce, i když pro Českou republiku je to situace známá od padesátých let minulého století.

Vstup žen na trh práce

Jednou z nejvýznamnějších změn v rozvinutých průmyslových společnostech v průběhu druhé poloviny dvacátého století byl přechod od rodin s jedním výdělečně činným členem k rodinám, jejichž celkový příjem je dán příjmy obou partnerů.⁹ V Evropě je to dáno zejména růstem zaměstnanosti žen a zvláště žen s malými dětmi (Brannen 1998 či Martin and Kats 2003), který byl výrazným rysem evropského trhu práce v posledních dekádách minulého století, společně s restrukturalizací trhu práce (diverzifikace pracovně smluvních vztahů a rozvoj flexibilních pracovně smluvních vztahů a organizačních forem práce) a ekonomiky (růst sektoru služeb, které nejvíce absorbovaly ženskou pracovní sílu vstupující v Evropě v osmdesátých a devadesátých letech na trh práce). Vstup většiny žen na trh práce se dnes jeví ve všech evropských zemích jako nezvratný jev, stejně jako postupné, i když jen velmi pozvolné, vyrovnávání se jejich pozic s pozicemi mužů na tomto trhu, opřené o růst vzdělání a kvalifikace žen, o jejich pronikání do dříve „mužských profesí“ i o růst podílu žen orientovaných na pracovní kariéru. Podle Kuchařové (Kuchařová 1999) ovšem v České republice ženy stále častěji než muži opouštějí svá zaměstnání z osobních a rodinných důvodů a obtížněji se do nich vrací, když tyto důvody (jako například mateřská dovolená nebo péče o rodinného příslušníka) pominou. Vstup žen na trh práce, a to i v kariérických zaměstnáních, vede k jejich slábnoucí potenci k angažovanosti v rodině, což je jeden z faktorů, které dnes vytvářejí tlak na to, aby se i v rodině výkon mužů vyrovnával s ženským výkonem. Ženy zaměstnáním získávají vlastní příjem a tak i větší míru autonomie v rodině, stejně jako zabezpečení ve stáří či v případě rozvodu atd.. Zvyšuje se ovšem jejich závislost na trhu práce i na sociálním státu. Nutí je to také hledat rovnováhu mezi pracovním a rodinným životem, zejména co se týče rozdělení jejich disponibilního času. Zvláště vstoupí-li do hry ještě jejich legitimní požadavky na volný čas mimo rodinu. Potřeba hledat rovnováhu mezi časem stráveným v zaměstnání a časem věnovaným rodině (uvnitř rodiny pak rovnováhu mezi neplacenou prací a svobodným časem) platí i dnes více pro ženy než pro muže. Zejména však to platí pro matky, které vychovávají své dítě nebo své děti samy, bez partnera.

Rostoucí rozsah pracovní doby

Obecně, ale zejména po kvalifikovaných pracovnících, jsou požadovány rostoucí výkon a zvyšující se kvalita práce. Úměrně tomu roste i čas, který musí věnovat nejen výkonu, ale i udržování či zvyšování své kvalifikace. Rozsah pracovní doby roste v celém rozsahu kvalifikačního spektra zaměstnanců, více však u kvalifikovaných pracovníků v řídicích pozicích či ve svobodných profesích. Oficiální i neoficiální práce přes čas, jež je charakteristická pro řadu profesí (od manažerů až po prodavačky zaměstnáváné nadnárodními řetězci),¹⁰ včetně nutnosti „brát si práci domů“, negativně ovlivňuje rodinu. Stejně jako trend, v němž se firmy snaží měnit domácnosti některých svých zaměstnanců na jejich pracoviště (práce v počítačových sítích z domova apod.). Z hlediska harmonizace vztahu mezi rodinou a zaměstnáním to může být považováno za pozitivní a vstřícné gesto zaměstnavatelů (a mnohdy tomu tak je). Velké riziko je ovšem skryto v setření hranice mezi pracovním a volným časem. V této situaci se totiž čas věnovaný práci a čas věnovaný rodině oddělují od sebe jen obtížně. Do této skupiny změn by bylo možno zařadit i rostoucí náročnost řady profesí a pracovních

⁹ Bez ohledu na to, jakou formu tento příjem má (mzda, zisk, renta, dividendy apod.). U většiny rodin dnes příjem jediného jejich člena (platí to přinejmenším pro zaměstnance) na udržení obvyklého standardu života nestačí.

¹⁰ Zvláště silná je tato tendence při fragmentarizaci a oslabování vlivu odborů, které tradičně vyrovnávaly handicap jednotlivých zaměstnanců při vyjednávání se zaměstnavateli, a rušení kolektivních smluv.

pozic vyžadující od osob, které je zastávají, čas pro permanentní vzdělávání. Není to úplná novinka. Příprava k placené práci a internalizace požadavků na její výkon – ať již to bylo ukázkování těla a ducha (Foucault 2000) či socializace hodnot a návyků potřebných v hromadné výrobě (Illich 1981), představovaly mohutný inovační proud industriální společnosti od počátků její existence. Čím je dnes práce kvalifikovanější, tím více času si vynucuje nejen její aktuální výkon, ale i průběžná příprava na ni – proces vzdělávání, který zaměstnavatelé v řadě případů vyčleňují z pracovní doby do volného času svých zaměstnanců. I když si některé firmy pomocí systému podnikového vzdělávání svých zaměstnanců v jejich pracovní době budují své interní trhy práce.

Flexibilizace práce a nestandardní pracovní poměry

Změny ve sféře zaměstnání a práce, ovlivňující vztah mezi rodinou a zaměstnáním, jsou založeny zejména na rostoucí síle ekonomické soutěže v globálním měřítku a z toho plynoucího důrazu na produktivitu práce a na snižování nákladů, ale zejména na flexibilitu – pružnost nabídky. Schopnost reagovat na rychle se měnící poptávku se stala pro firmy kompetitivní výhodou, ne-li základní podmínkou jejich přežití na globalizovaném trhu. Globální ekonomika požaduje flexibilní pracovní sílu a řada z prvků, které tvoří obsah tohoto požadavku, má destruktivní vliv na život v rodině i na rodinu jako sociální instituci (Jordan Bill, Marcus Redley and Simon James 1994). Flexibilní zaměstnání představuje z hlediska rodin hrozbu a stupňování vykořisťování (především numerická flexibilita pracovní síly). Může však na trhu práce a v pracovní kariéře naopak rozšiřovat šance zejména vzdělaných pracovníků (funkcionální flexibilita)¹¹. Flexibilizace je provázena i setřením hranic mezi pracovní dobou a volným časem u řady zaměstnanců s plnohodnotnou pracovní smlouvou, ale i mezi příslušníky svobodných povolání (usnadňují to mobilní telefony). Nestandardní pracovní poměry nabývají charakteru pracovních poměrů normálních (práce na zkrácený úvazek, práce na dobu určitou, flexibilní pracovní doba – její začátek a konec i délka trvání). Krajním výrazem tohoto trendu je pracovní síla s neurčitou pracovní dobou. Pracovníci, kteří již nemají smlouvu ani termínovanou (natož smlouvu na dobu neurčitou) a nejsou již najímáni ani na „částečný“ úvazek, nýbrž na *nulový úvazek*, a které doprovází nabídka mobilního telefonu: *když vás podnik potřebuje, zavolá vás a vy přiběhnete*“ (Virilo 2004: 81). Flexibilizace práce i pracovní doby (tam, kde je vynucovaná zaměstnavatelem a podle potřeb zaměstnavatele, bez ohledu na potřeby zaměstnanců) je jedním z důležitých faktorů disharmonie mezi zaměstnáním a rodinou. Na druhou stranu může ovšem tato flexibilizace představovat i mechanismus nabízející v řadě případů pracovníkům možnost harmonizovat vztah mezi rodinou a zaměstnáním.

Sféra rodiny a demografického vývoje

V průmyslově rozvinutých zemích žije stále méně a méně osob v tom druhu rodiny, který byl považován za normální v roce 1950. To je v jednotce zahrnující oficiálně sankcionované celoživotní svazek mezi ekonomicky aktivním manželem a ekonomicky neaktivní manželkou a jejich dětmi.

Beck-Gernsheim Elisabeth 2001. Reinventing the Family. In Search of New Lifestyle. Oxford: Polity Press, p. viii.

¹¹ Numerickou flexibilitou se míní zejména požadavek akceptace nižších mezd, změn druhu práce, přijetí práce i pod úrovní kvalifikace, přijetí nejistého či dočasného či zkráceného úvazku a konečně i smíření se s horšími pracovními podmínkami prostorovou mobilitou. Představuje schopnost firem přizpůsobovat počet svých zaměstnanců vývoji poptávky po jejím zboží a službách na trhu. Funkcionální flexibilitou se míní zejména přizpůsobení se požadavkům na soutěživost zvýšením produktivní síly práce, a tedy i kvality vlastního lidského kapitálu (Walker, Goodwin and Cornwell 2000).

Napětí mezi zaměstnáním a rodinou je dnes zřetelnější nejen díky změnám na trhu práce a v zaměstnání, ale i díky tomu, že se mění sama rodina jako sociální instituce. V posledních desetiletích se v evropských zemích nejen radikálně proměnila podoba rodiny, ale došlo i k zpochybnění jejího dosavadního konceptu (funkcí, uspořádání vztahů uvnitř ní, její stability atd.); tyto změny otřáslly i rodinnou ideologií věku modernity. To vše se nevyhnulo ani české společnosti. Možný shrnuje současné trendy jako diferenciaci rodinných modelů, modifikace životního cyklu a přibývání celoživotní bezdětnosti (Možný 2006: 191). Domácnosti konstituované manželským párem s dětmi, což se tradičně chápe jako rodina, tvoří dnes v Evropě jen asi čtvrtinu ze všech domácností (Možný 2006: 25). Změny ve sféře *rodinného života* vedou k oslabování stability partnerských svazků (manželství i ne sezdaného soužití) a k oslabování vnitřní koheze rodin, dále ke snižování celkového potenciálu její vnitřní solidarity a vzájemné pomoci.¹² Tím se oslabuje i pečovatelská funkce rodiny jak ve vztahu partnerského páru k dětem, tak i ve vztahu ke svým rodičům. Slábnou totiž finanční, ale i časové zdroje rodin pro výkon této funkce – což je dáno mimo jiné též růstem prostorové oddělenosti jednotlivých členů širších rodin, kteří často nežijí společně nejen v jednom bytě, ale ani v jedné obci. Přispívá k tomu i snižování početnosti rodin, ale také růst významu (a tím i rozsahu) mimorodinných aktivit jejich členů – příkladem je rostoucí zaměstnanost žen a jejich rostoucí angažovanost v zaměstnání. Slábne ovšem též motivace k rodinné solidaritě. Na jedné straně klesá ochota být solidární, na druhé straně je solidarita stále nákladnější co se týče financí i času. Totéž lze říci o rodičovství jako základně této solidarity. Mezi náklady rodinné solidarity je dnes nutné řadit i nenaplnění vlastních aspirací jak mužů, tak žen; na jejichž uskutečnění nezbývá, v důsledku nutných vydání na děti, peníze ani čas.

Někteří autoři upozorňují na skutečnost, že zejména pokud oba partneři pracují na plný úvazek, znamená to méně času, který mohou věnovat rodině i sobě navzájem. Napětí a stress vzniká také při střetu pracovních a rodinných povinností či při volbě mezi pracovní kariérou a rodičovstvím. Tradičně je to chápáno jako volba charakteristická pro ženy – a tedy jako volba mezi pracovní kariérou a mateřstvím. Zejména u vzdělanějších vrstev či v případech vzdělanostně heterogamních rodin, kde má žena vyšší vzdělání než muž, se situace v posledních letech mění. Přesto však jsou to v dvoukariérových rodinách stále ženy, kdo je více vystaven těmto tlakům, stresům a nutnosti volby (viz například Hotchild and Machung 1990).¹³ Není to ovšem dáno jen péčí o děti, ale i péčí o další členy širší rodiny, kteří ji vyžadují (nemocní, přestárlí, různě handicapovaní).

Růst podílu rodin závislých na výdělku obou partnerů

Od dob industrializace spočívala komparativní výhoda mužů v jejich postavení na trhu práce (nabízeli ekonomické zajištění a sociální jistotu) a žen v domácnosti (nabízely potomstvo, péči o ně a emocionální podporu). Mimo jiné to představovalo jednu ze základních forem diferenciaci průmyslové společnosti. Tato situace se zejména na přelomu dvacátého a jednadvacátého století mění. Rodina, jež vystačí (a spokojí se) s jedním příjmem, se stala nenávratnou minulostí. Vstup žen na trh práce byl důsledkem kombinace ekonomické nutnosti a snahy o emancipaci. Současně – a z části právě pod vlivem integrace žen do pracovního trhu – docházelo v posledních desetiletích k diverzifikaci forem rodinného života a ke změnám ve struktuře domácností a rodinného života, doprovázených změnami spotřeby a životního stylu. Vstup žen na trh práce měl také za následek, že se dnes žádný z jejich členů

¹² Blíže k tomu například Možný a kol. (2004).

¹³ Nepochybně zde působí ekonomický i normativní tlak na rodiny, které ovlivňují jejich rozhodování (pomaleji se měnící postoje, předpokládající stále primární význam pečovatelské role pro identitu žen i pro jejich sociální status).

nevěnuje výlučně péči o ostatní rodinné příslušníky.¹⁴ I když jsou to stále nejčastěji ženy, kdo musí v rodinách nejnaléhavěji řešit dilema mezi rodinnými a pracovními povinnostmi (Morris 1990). Problémem je, že zatímco muži role živitele zůstala, ale vyšší podíl na rodinné solidaritě se od něj neočekává, ženě role živitelky přibyla, aniž byla zbavena očekávání, jež k ní byla vztažena co se týče managementu rodinného života a péče o členy (především nukleární, ale i širší) rodiny.¹⁵ Zejména v dvoukariérových rodinách, v nichž jsou oba partneři výrazně orientováni na svoji pracovní kariéru a na úspěch v zaměstnání, vzniká mezi sférou rodiny a sférou zaměstnání (i mezi oběma partnery) riziko zvýšeného napětí. I když strategie nezanedbatelného počtu těchto rodin představují stále sázku na kariéru úspěšnějšího z partnerů, není to dnes již tak jednoznačně kariéra muže, jemuž se žena (handicapovaná přerušováním své kariéry mateřstvími) přizpůsobuje, respektive je ochotna se přizpůsobit – jak tomu bylo ještě v nedávné minulosti (Možný 1983). Přesto nadále nutnost opustit zaměstnání po narození dítěte devaluje kvalifikaci ženy a vede k tomu, že – zejména vzdělaná žena – ztrácí kontakt s vývojem svého oboru a její kariéra je přerušena.

Ústup od nukleární rodiny založené na manželství

Formy soužití jsou dnes daleko heterogennější, než tomu bylo ve fázi těžkého kapitalismu.¹⁶ Kulturní tlak na jeden, určitý a všeobecně závazný model rodiny zeslábl. Hledají se různá řešení a různí lidé se různě rozhodují při volbě formy partnerského svazku podle svých přirozených preferencí. Tradiční nukleární rodina založená na manželství ustupuje do pozadí. Některé autory to vede k tomu, že metaforicky hovoří o tom, že díky procesu individualizace života se rodina v současné průmyslové společnosti stala „zombie“ kategorií. Stejně jako sociální třída totiž stále přežívá, i když je de facto mrtvá (Beck and Beck-Gernsheim 2001). Nesezdaná soužití, jejichž podíl mezi rodinami v posledních desetiletích prudce vzrostl, mohou být nejen epizodami v lidských životech, ale i celoživotním nebo alespoň dlouhodobým vztahem, v jehož průběhu se mohou – i když nemusí – změnit v manželství. Spor o to, zda plní *substituční roli*, a jde tedy o jednu z nových forem, v níž se manifestují tradiční manželské závazky (Bernard 1978 nebo Rindfuss a Van den Heuval 1990), nebo zda ve vztahu k manželství plní spíše *vyhledávací a testovací roli* (McRae 1993 nebo Graham 1999), jak se to zdá být v České republice, není dodnes zcela vyřešen. Míra výhodnosti manželství či nesezdaného soužití je ovlivňována též praxí sociálního státu. Oprávnění k čerpání zdrojů z redistribuce prováděné sociálním státem mohou být nastavena tak, že zvýhodňují partnery žijící v manželství. Na druhé straně tato oprávnění však mohou být někdy dostupnější spíše osamělým jedincům, a tak se objevuje životní strategie nesezdaných párů, které žijí jako rodina, ale deklarují se jako samostatné domácnosti odděleně bydlících jedinců. Někteří autoři hovoří o tomto typu partnerského vztahu, v paralele k pracovnímu trhu, jako o vztahu na neúplný úvazek. Růst podílu nesezdaného soužití a diferenciací jejich forem je ovšem nejen strategií přijatou vůči sociálnímu státu, ale i výrazem pokračující

¹⁴ Očekávání vztažená k ženám ze strany jejich partnerů i společnosti, že budou i nadále výlučně ony plnit tuto rodinnou funkci, byla návratem žen na trh práce zpochybněna. Přesto dosud přetrvávají v myšlení mnoha jedinců i v povaze některých sociálních institucí, sociální stát nevyjímaje. Nejen v České republice, ale i v ostatních zemích a v USA, je stále ve většině rodin muž chápán jako živitel a výdělek ženy je chápán jako její příspěvek do domácnosti, a to i v případech, kdy jejich výdělek není o moc nižší než výdělek jejího partnera (Spade 1994).

¹⁵ Péče o děti se sice v mnoha rodinách zaměstnaných žen stala sférou pomoci ze strany prarodičů, avšak míra jejich zainteresovanosti je stále více limitována řadou faktorů. Zejména jejich vlastními ambicemi souvisejícími s prodlužováním věku života a doby jejich ekonomické aktivity, posunem narození jejich vnoučat, atd.

¹⁶ Odkazujeme zde na Baumanu (2002) a jeho rozlišováním mezi těžkým kapitalismem reprezentovaným fordismem (implikujícím akcent na hodnotově racionální činnosti a sociální systém, v kterém vládne centrální soustava hodnot jimiž se lidé řídí) a lehkým kapitalismem (v němž autority tvořící hodnoty a normy nezmizely, ale pluralizovaly se a poskytly lidem možnost volby) jako dvěma fázemi industrializace.

individualizace společnosti a rostoucí neochoty mužů i žen přijímat trvalejší vzájemné závazky.

Změny v procesu vytváření rodiny, zejména klesající trend uzavírání manželství či alespoň oddalování tohoto kroku, oddalování mateřství, jež má za následek klesající počet dětí, jsou často popisovány jako důsledek růstu vzdělání žen (Blossfeld and Jaenichen 1992) a jejich následné emancipace. Ve stále větší míře se též partnerský vztah (ať již jde o manželství nebo různé formy nesezdaného soužití¹⁷) v rodinu nemění. Alespoň sdílíme-li názor, že „rodina se z lidského páru zakládá až narozením prvního dítěte“ (Možný 2006: 18). Roste přitom nejen počet a podíl párů bez dětí, ale i počet a podíl jednočlenných domácností a také počet dětí narozených mimo manželství¹⁸. Současně se mění i postoje veřejnosti i sociálního státu k mimomanželským formám partnerství, mimo manželství narozeným dětem, ale i k bezdětnosti.

Menší stabilita rodin

V současné době se snižuje stabilita manželství a je značně zproblematizován model celoživotního manželství (obecně partnerství). Stejně jako pracovní kariéra, také kariéra partnerských vztahů je dnes proti minulosti fragmentovanější. Rozchod se stal pro nezanedbatelný počet párů normální součástí jejich životní dráhy a běžným způsobem řešení manželských problémů. Jak ukazují empirické studie, klesá od starších věkových kohort po mladší podíl stabilních soužití a roste zkušenost s rozchody. Platí to nejen pro manželství, ale i pro nesezdaná soužití – kde je ostatně rozchod méně komplikovaný (Vaskovics a Rupp 1995). Nejenže se počet respektive podíl stabilních partnerských svazků snižuje, ale klesá i hodnota tohoto modelu partnerského soužití jak v očích jednotlivých členů společnosti, tak i ve společnosti jako celku. Tato skutečnost ovlivňuje vnitrorodinnou solidaritu, neboť snižuje-li se hodnota normy „*dokud nás smrt nerozdělí*“, oslabuje to pochopitelně i závaznost slibu „*sdílet společně dobré a zlé*“. Lidé přizpůsobují zvýšenému riziku rozvodu své životní strategie (a to se týká i dětí). Jak formalizace vztahu sňatkem, tak dítě komplikují rozchod, stejně jako ho komplikuje společný majetek. Narůstá proto snaha udržet odděleně individuální vstupní kapitály obou partnerů (nebo je alespoň označit pomocí manželské smlouvy i jinak). Často je volena i strategie opatrných společných investic při nejistých začátcích soužití – nezapomínejme, že i dítě je investice, a proto je rozhodování o jeho narození obezřetnější; tak i vědomí rizika rozvodu přispívá k odkládání prvních těhotenství nebo dokonce k bezdětnosti partnerských svazků. Empiricky se též prokazuje fakt, že růst rizika rozvodu posiluje snahu žen držet svá zaměstnání a budovat vlastní pracovní kariéru (Diekmann und Engehardt 1995). Všechny tyto strategie ovšem paradoxně (neexistence dětí stejně jako malé společné vlastnictví a malá vzájemná závislost partnerů) zpětně rozchody usnadňují: „zajištěná“ žena je „lehčeji partnerem opuštěna“ stejně jako „lehčeji partnera opouští“ a společnost to také více toleruje. Obecně se přitom zjišťuje mezigenerační přenos – osoby, jejichž rodiče se rozvedli, jsou ve vyšším riziku vlastního rozvodu. Stejně tak některé studie poukazují na skutečnost, že děti osamělých rodičů kladou větší důraz na svoji osobní autonomii či příjmovou nezávislost a jsou zdrženlivější co se týče manželství a rodičovství (může to být dáno jejich zkušeností, že lze uspokojivý život prožít i bez partnera respektive partnerky).

Demografické procesy

Spolu se sociálními faktory jsou v pozadí růstu napětí mezi rodinou a zaměstnáním i současné trendy demografických procesů. A zpětně pak jsou tyto demografické trendy současnou

¹⁷ Martin and Kats (2003:10) uvádějí, že v roce 1999 měly v Evropě nejvyšší podíl dvojic žijících v nesezdaném soužití Švédsko (23 %), Dánsko (21 %), dále pak Francie (14 %), Nizozemí (15 %) a Velká Británie (11 %).

¹⁸ Doklady v podobě statistických údajů za USA, Kanadu, Japonsko a deset evropských zemí (Dánsko, Francii, Irsko, Německo, Nizozemí, Švédsko a Velkou Británií) přinesli Martin and Kats (2003).

povahou zaměstnanosti ovlivňovány. Zaměstnanost žen není jediným a možná ani nejdůležitějším faktorem, který ovlivňuje fertilitu a následně tak i celkovou reprodukci obyvatelstva, není však faktorem zanedbatelným. Ať je to dáno napětím mezi rolemi žen v zaměstnání a v rodině nebo mezi jejich mateřskou a profesní kariérou, či napětím, které plyne ze stále komplexnějších vztahů a změn dělby práce v moderní rodině. Tak jako tak, v průmyslově rozvinutých zemích připadá v důsledku kombinace vlivu poklesu počtu dětí v rodinách a dobrovolné bezdětnosti číslo v průměru na jednu ženu přibližně 1,3 dítěte, což nezajišťuje ani prostou reprodukci jejich populací (Foster 2000)¹⁹. Větší část těchto případů je nutno připsat vlivu biologických faktorů a posunu prvního těhotenství do pozdějšího věku, který je většinou dán sociálními faktory, mezi nimiž ty, které jsou spojeny se zaměstnáním, patří mezi nejvýznamnější. Odložená mateřství se ovšem ne vždy realizují – z mnoha důvodů, biologických i sociálních. Platí to především pro opakovaná těhotenství (druhé a třetí dítě). Odložením prvního těhotenství do pozdějšího věku znamená zkrácení reprodukčního období a k tomu s věkem žen rostou jak potíže s koncepcí, tak i rizika těhotenství a s nimi i podíl těhotenství neúspěšných.

To platí pro celou Evropu – a pro některé evropské země dokonce více než pro nás. V České republice zůstává dnes celoživotně bezdětných asi pětina, ale ve Spolkové republice Německo až třetina žen. Přestože většina těchto případů jde na vrub posunu v reprodukčním cyklu a jen menší část těchto případů je dána vědomým odmítnutím mateřství, roste i podíl osob, které ve svých životních strategiích nemají pro rodičovství žádné místo. To, že stále větší podíl osob v populaci zůstává po skončení svého reprodukčního období bezdětnými, vede k jejich větší odkázanosti na sociální stát. Podobně působí i stárnutí populace a z toho plynoucí přibývající počet starých osob odkázaných na péči druhých osob. Ve společnosti obecně i v konkrétních rodinách to klade nové nároky na rodinnou solidaritu a na kombinování zaměstnání a rodinného života. Zasahuje to jak sféru zaměstnání, kde se zaměstnavatelé setkávají s pracovní silou zatíženou pečovatelskými povinnostmi, tak i sociální stát. Oba – zaměstnavatelé i sociální stát – pak mají na vybranou: buď posilovat potenci rodin těmito svým „povinnostem“ dostát (poskytnou jim k tomu čas, finanční prostředky či obojí) nebo tyto jejich povinnosti suplovat neplacenými ale i placenými službami organizovanými (v řadě případů i dotovanými) jednotlivými firmami nebo sociálním státem.

Růst podílu domácností jednoho rodiče s dětmi

Ke zmíněným trendům patří nejen růst bezdětnosti, stárnutí populace a pokles počtu dětí v rodině, ale i růst podílu rodin jednoho rodiče s dítětem či dětmi. Cromptonová (2006: 6) uvádí, že mezi léty 1964 a 2000 klesla v Anglii a Walesu úhrnná plodnost z 2,9 na 1,7, ale současně vzrostl podíl dětí rodičích se mimo manželství ze 7 % na 40 %. Mateřství neprovdaných žen (neúplné rodiny žen s dětmi), které bylo kdysi charakteristické spíše pro nižší vrstvy (například na přelomu devatenáctého a dvacátého století pro služky či děvečky na statcích) se dnes stává obvyklým i ve středních a vyšších vrstvách. Tolerance k němu se také šíří z městského prostředí do prostředí venkovského. Růst podílu domácností jednoho rodiče s dítětem či dětmi je důsledek snižující se stability partnerských vztahů a s tím spojeným zvýšeným počtem rozvodů manželství či rozchodů párů žijících v nesezdaném soužití (rozpadem rodin). Týká se to mnoha rozvedených žen, jimž soudy svěřují do péče děti častěji než otcům.²⁰ Jde však i na vrub zvyšujícího se počtu žen rozhodujících se (nebo okolnostmi donucených) vychovávat své dítě mimo partnerský vztah, což se dnes stává pro průmyslově

¹⁹ V České republice to v roce 2003 bylo dokonce jen 1,18 dítěte.

²⁰ Což znamená, že osamělé otcovství je dnes stále spíše výjimečným fenoménem než pravidlem. I když nelze předvídat situaci, která by mohla nastat změnou zmíněného trendu v rozhodování soudů ve prospěch otců.

rozvinuté země charakteristickým znakem. Nepochybně je to i nadále též problém žen, které jejich partner opustí v průběhu jejich těhotenství.

Tak jak tak, faktem je, že se značný počet dětí ocitá v domácnostech jediného rodiče (především matky).²¹ V těchto domácnostech existuje větší napětí mezi pečovatelskou funkcí rodiče a jeho zaměstnáním a je zde také menší šance na sladění obou bez intervence vnějších činitelů – členů širší rodiny, sociálního státu či firmy. Řada neúplných rodin kombinuje příjmy ze zaměstnání s příjmy od sociálního státu. Kompenzace v podobě dávek směřujících přímo do rodin ovšem není dostatečná. Sama situaci neřeší a je proto nutné umožnit těmto osobám, aby se na trhu práce udržely, respektive mohly sladit povinnosti ve svém zaměstnání s povinnostmi k dítěti. Přes zmíněné kompenzace jsou tyto domácnosti, díky kombinaci nízkého příjmu, nákladů na péči o dítě, zdanění svých příjmů, častěji domácnosti chudými či balancujícími na hranici chudoby a chudobou silně ohroženými (Rubery, Smith and Fagan 1999: 100). Nejde ovšem jen o problém jejich příjmové chudoby, ale i o problém (intencionální i neintencionální) diskriminace hlav těchto rodin na trhu práce.

Solidarita

Ve všech evropských zemích je solidarita v rodinách velmi významným prvkem jejich každodenního života, přičemž základem solidarity uvnitř rodin (zejména solidarity mezigenerační) je výměna peněz, zboží a služeb (Komter 2005: 149) – nesmíme však zapomenout ani na vzájemnou emocionální podporu.

Bengtsonův (2001) model, rozlišuje šest dimenzi mezigenerační solidarity: *emoční* (jak lidé pocítují vzájemné vztahy); *vztahovou* (typ a frekvence jejich kontaktů); *konsensuální* (shoda v názorech a hodnotách); *funkcionální* (vzájemně poskytovaná pomoc); *normativní* (očekávání/vědomí týkající se rodinných povinností a hodnot); *strukturální* (struktura příležitostí pro kontakty a geografická blízkost). Komter (2005) konstatuje, že tato typologie vyvolala vlnu empirických výzkumů zaměřených zejména na otázku vztahů mezi jednotlivými dimenzemi solidarity. Ukázalo se, že *normativní* solidarita je charakteristická spíše pro nižší příjmové skupiny, *emoční* solidarita je silnější uvnitř starších generací a mezi ženami (matkami a dcerami) – stejně jako *vztahová* solidarita (je to dáno tím, že ženy častěji pečují o své rodiče než muži). *Vztahová* solidarita je naopak nižší v případě rozvedených rodičů, v městském osídlení a mezi lidmi s vyšším vzděláním. *Funkcionální* solidarita koreluje pozitivně s vyšším příjmem a vyšším vzděláním a je – stejně jako solidarita vztahová – posilována či zeslabována charakterem strukturální solidarity. Na základě empirických dat je zřejmé, že klesá nejen vztahová solidarita (frekvence kontaktů a změny v jejich typech), ale i funkcionální (pomoc a podpora), konsensuální (shoda v hodnotách a názorech). Snižuje se i normativní solidarita (očekávání vztažená k rodině a vědomí vzájemné povinnosti jednotlivých členů mezi sebou i jejich vědomí povinnosti k celé rodině) a strukturální solidarita (slábnou příležitosti pro interakci, zvyšuje se prostorová vzdálenost).

Možnosti rodinné solidarity jsou dnes omezenější než dříve. Je tomu tak v důsledku řídnutí rodinných sítí, které se stávají se méně početnými (je to dáno především demografickými procesy – především snižujícím se počtem dětí). Mění se ale také poměry v podpůrných příbuzenských sítích (posun věku matek dětí i jejich matek-babiček těchto dětí), což restrukturalizuje možnosti vzájemné solidarity mezi členy širších rodin.²² Hovoří se metaforicky o *sendvičovém efektu* a o *sendvičové generaci*: v situaci, kdy dochází k prodlužování věku dožití a roste věk v němž lidé zakládají své rodiny, se ti, kdo mají malé děti, zároveň často musí v mnoha případech starat současně i o své staré rodiče (Duxbury a Higgins 2001 nebo Goodman 1995). Jako zaměstnanci a zaměstnankyně se tak potýkají s vyšším „rolovým přetížením“ než generace před nimi.²³

²¹ Podíl dětí žijících v domácnostech s jedním rodičem z celku dětí žijících ve všech domácnostech byl v roce 2000 například v USA 23 %, v Kanadě 18 %, ve Velké Británii 20 %, v Německu 10 %, ve Francii a Irsku 9 % a v Nizozemí 8 % (Martin and Kats 2003:9).

²² Zejména od žen se v České republice tradičně očekává, že se v určité etapě svého života budou plně věnovat péči o své děti a dostane se jim přitom podpory od jejich vlastních matek a v pozdější životní etapě se postarají o zestárlé matky.

²³ 40 % pracujících Američanů poskytuje neplacenou pomoc starším rodičům nebo příbuzným (Appelbaum 2004) a demografické výhledy ukazují, že jejich podíl dále poroste.

Celkově slábne jak finanční, tak i časový potenciál rodinné solidarity. Mezi strukturálními společenskými faktory, snižujícími potenciál rodinné solidarity hraje nepochybně velkou roli právě zaměstnání obou partnerů a z toho plynoucí ztráta značné části disponibilního času pro realizaci rodinné solidarity. Intervenují zde i dříve zmíněné faktory, jako jsou rozpady rodin (i přes nově vytvářené rodiny to způsobuje, že příbuzenské sítě se stávají komplexnějšími, proměnlivějšími, méně stabilními, rodinná solidarita a vědomí povinnosti jsou zde oslabeny), zmenšování rodin zahrnující nejen snižující se počet dětí v rodinách, ale i tendenci k větší autonomii nukleárních rodin (prarodiče žijí nejen vlastní rodinný, ale i profesní život a nemají prostor pro přejímání rodičovských povinností svých dětí). Řada autorů (Komter 2005) ovšem chápe úpadek vnitřní rodinné solidarity (mechanické solidarity v Durkheimově slova smyslu) nejen instrumentálně jako důsledek redukce jejich zdrojů, ale též – nebo především – jako důsledek změn hodnot týkajících se rodiny a tendence mladé generace k materialismu, hédonismu a egocentrismu. Solidarita uvnitř rodiny je oslabována individualistickou orientací a důrazem na individuální potřeby a osobní štěstí. Podle Beck-Gernsheimové (1999) se moderní rodina změnila z „*community of need*“, kterou držela pohromadě povinnost vzájemné solidarity, na „*an elective relationship*“, již drží pohromadě očekávání, že bude podporovat seberealizaci svých členů. Přesto zde jak emocionální závislost mezi členy rodin, tak i vnější tlak sociálních norem a veřejného mínění i dnes udržují značnou míru solidarity. Jak však postupně klesá potenciál rodin dostát v tomto směru svým povinnostem, roste v nich napětí.

Snižující se potenciál vzájemné solidarity uvnitř rodin vede k tomu, že projevy rodinné solidarity nahrazuje ve stále větším rozsahu svou intervencí (finančními příspěvky i v různé míře dotovanými službami) sociální stát. Veřejná solidarita realizovaná zejména prostřednictvím sociálního státu může rodinou solidaritu buď zcela či v určité míře nahradit, nebo naopak podpořit a rozvinout (Kohli 1999). Mnohdy však vede i k tomu, že úměrně růstu snah sociálního státu kompenzovat úbytek rodinné solidarity vlastními aktivitami tato solidarita dále oslabuje (multiplikační efekt). Je však zřejmé, že zejména růst podílu neúplných rodin a osaměle žijících a bezdětných jedinců představuje současnou, ale především budoucí výzvu jiným formám solidarity, než je solidarita rodinná. Zejména ženy v neúplných rodinách mají značné potíže sladit rodinný a pracovní život. Je pro ně velmi obtížné budovat si profesní kariéru, často se stávají objektem diskriminace, ztrácejí zaměstnání, obtížně je znovu nacházejí a je mezi nimi relativně vysoký podíl chudoby. Ve společnosti, která opustila kdysi tradiční model rodiny s jedním živitelem (jímž byl muž) a pro níž je charakteristická potřeba dvou příjmů pro dosažení obvyklého standardu životní úrovně, je pro tyto ženy jejich ekonomická autonomie obtížná, a jsou proto ve vysokém riziku chudoby. Zatímco problémy těchto žen jsou koncentrovány především do období jejich reprodukčního věku (a období výchovy dětí), problém bezdětných jedinců se týká zejména jejich stáří. Právě v tomto období postrádají péči a emocionální (více než finanční) pomoc, kterou rodičům poskytují obvykle jejich děti.

Strategie jednotlivých aktérů

Otázka jak sladit rodinu a rodičovství (více mateřství než otcovství) se zaměstnáním je předmětem širokých debat v politické i podnikatelské sféře, ve společenských vědách i ve veřejnosti. Je to pochopitelně i předmět diskusí, vyjednávání, soupeření a konfliktů uvnitř jednotlivých rodin. Harmonizace vztahu mezi rodinou a zaměstnáním je v rukou všech tří zmiňovaných aktérů: zaměstnanců (jejich rodin), zaměstnavatelů i sociálního státu, i když schopnost každého z nich měnit strukturální vlivy nebo jim úspěšně čelit, je rozdílná. I to je důvodem pro jednání, v němž každý vytváří své specifické adaptační strategie (ve všech případech jsou individuální, ale prosazují se v nich typické rysy dané jejich mocí, tlakem vnějších okolností, zájmy a hodnotami).

Strategie rodin

Partneři mohou přijímat rozličné strategie v rodině i v zaměstnání – s cílem sladit obě sféry, pomoci jim dostát povinnostem plynoucím z obou sfér a maximalizovat užitek z nich.

- Zařizují si hlídání dětí respektive ponechávají péči o ně více službám sociálního státu, různých sociálních organizací a školskému systému, ale využívají i zařízení zřizovaná, provozovaná či dotovaná jejich zaměstnavatelem (zaměstnavatel může ovšem volit i finanční příspěvek rodinám svých zaměstnanců na koupi této služby a způsob jeho utracení ponechává na jejich rozhodnutí).

Při snaze harmonizovat své pracovní a rodinné povinnosti se rodiny spoléhají na institucionální i kulturní prostředí a jejich strategie jsou také v tomto ohledu těmito prostředními vymezeny/omezeny, stejně jako jsou limitovány rámcem konkrétní sociální politiky (Hantrais and Letablier 1996).

- Plození dětí ztratilo svůj spontánní charakter a stává se stále častěji věcí rozumové úvahy a finanční i časové kalkulace, což podporují masové rozšíření kontracepce, sexuální výchova ve školách i nové reprodukční technologie. Partneři plánují své rodičovství s přihlédnutím k vlastním pracovním kariéram a rodičovství odkládají.²⁴

Existuje zde ovšem jistá past nezamýšlených důsledků, kterou jsme již zmínili. „Racionální úvahou“ odložená početí se mohou stát početími neuskutečněnými či nerealizovanými. Protože přitom roste ale i riziko narození handicapovaných dětí, může se taková strategie, snižující individuální rizika, stát rizikovou nejen pro konkrétní partnery, ale i pro společnost.

- Rozdělují si role (dělbá práce) a povinnosti uvnitř rodin s přihlédnutím ke své pracovní angažovanosti.
- Přijímají nestandardní pracovní poměry (flexibilizace) a nestandardní úpravy pracovní doby a pracovního režimu, a to i za cenu nižších příjmů.

Na zkrácenou pracovní dobu v České republice pracuje celkem 228 400 osob, 55 400 mužů a 173 000 žen. Nejčastěji je to ze zdravotních důvodů (45 800, čili 20,1 % - jde o 16 400 mužů, což představuje 29,7 % a 29 400 žen, což představuje 17%), z důvodů péče o dítě nebo postiženou osobu (40 500, čili 17,7 % - nenacházíme zde žádné muže, ale 40 000 žen, což představuje 23,1 %) a protože nemohou najít vhodnou práci na plnou pracovní dobu (37 200, čili 16,3 % - jde o 4 400 mužů, což představuje 8 % a 32 800 žen, což představuje 18,9 %). Výrazněji se kombinuje zkrácená pracovní doba s pracovní smlouvou na dobu určitou (výrazně častěji než s pracovní smlouvou na dobu neurčitou). Celkem 23 % z osob majících pracovní smlouvu jen na dobu určitou má současně i zkrácenou pracovní dobu (15,4 % mezi muži a 30 % mezi ženami). Mezi osobami s pracovní smlouvou na dobu neurčitou činí podíl osob pracujících na zkrácenou pracovní dobu jen 3,4 % a to mezi muži 1,2 % a mezi ženami 6,4 % (ČSÚ 2006).²⁵ La Valle (2002) uvádí, že ve Velké Británii je atypická pracovní doba charakteristická pro ženy bez partnera, ale s malými dětmi (pracuje tak 54 % z nich).²⁶

²⁴ Zatímco v roce 1985 byl průměrný věk mužů vstupujících do prvního manželství 26,5 let a v případě žen 24,1 let, v roce 1998 to byl u mužů již věk 30,6 let a u žen věk 27,8 let (Beck and Beck-Gernsheim 2001). Crompton (2006: 6) uvádí, že v Anglii a Walesu průměrný věk manželství v roce 2001 byl 28 let pro ženy a 31 let pro muže, tedy v obou případech vzrostl oproti roku 1961 o 5 let. V České republice vzrostl průměrný věk žen při narození prvního dítěte z 22,1 let v roce 1974 na 24,9 let v roce 2000 (přibližně tedy o 3 roky).

²⁵ Platí to jak pro celou ekonomicky aktivní populaci, tak i pro skupinu zaměstnanců mezi nimi (čísla pro tuto skupinu jsou prakticky totožná, což je ovšem dáno zejména její početností v celku ekonomicky aktivních osob).

²⁶ Otázkou je, zda jde o důsledek i individuálních strategií, nebo strategií zaměstnavatelů.

Strategie zaměstnavatelů

V nedávné minulosti byl v průmyslově rozvinutých zemích ideálním pracovníkem muž, který jen zřídka na pracovišti chyběl a kterého rodinné povinnosti neodváděly od jeho povinností v zaměstnání (Williams 1999). To je však již historie, a zaměstnavatelé se musejí vyrovnávat s faktem, že mezi jejich zaměstnanci roste počet žen, a to i v manažerských funkcích, a jejich firmy se tak stávají závislými nejen na mužské, ale i na ženské pracovní síle. Stejně tak se musejí vyrovnávat s tím, že se mění také poměr mezi muži a ženami v rodinách jejich zaměstnanců, a tak i muži mezi jejich zaměstnanci mají stále častěji ve svých rodinách stejné povinnosti jako jejich partnerky. Za nejsilnější faktor růstu zájmu zaměstnavatelů o programy sladující práci a rodinu jsou považovány změny ve složení pracovní síly (stále větší podíl žen) a snaha zaměstnavatelů udržet si své nejlepší pracovníky i pracovnice (Fredriksen-Goldsen and Scharlach 2001: 169). Otázkou pro firmy je především „*jak zajistit, aby jejich pracovníci byli produktivní, otázkou pro tyto pracovníky je jak přitom splní své rodinné povinnosti a do jaké míry bude obojí na úkor jejich volného času*“. Obvykle se předpokládalo a mnohdy ještě předpokládá, že rodinný život ovlivňuje hodnotu pracovní síly spíše negativně²⁷ a potřeby rodinného života byly dlouho chápány spíše jako překážka efektivity pracovníka (s výjimkou potřeby příjmu zajišťujícího určitý životní standard, na který pracovník respektive jeho rodina aspirovali). V poslední době se však v mnoha firmách prosazuje přesvědčení, že lze zaměstnání a rodinný život uvést do souladu, aniž by to efektivitu práce jejich zaměstnanců nějak narušovalo. Ba naopak, objevuje se názor, že právě harmonie rodinného života těchto zaměstnanců může být podnětem k růstu efektivity jejich práce. Mnohé výzkumy ukazují, že zaměstnavatelům plyne z existence rodinného života jejich zaměstnanců řada výhod. Pracovníci s rodinami jsou stabilizovanější, jejich životní spokojenost příznivě ovlivňuje jejich pracovní výkon – stejně jako aspirace jejich rodin na určitý životní standard²⁸ – a rodinná podpora mírní důsledky stressových situací jimiž procházejí na svých pracovištích.

To vede k přehodnocování původních postojů firem. Mnohé z nich sice nadále považují podporu harmonizace vztahu mezi rodinou a zaměstnáním spíše za neplatové sociální výhody zaměstnanců, vynucované poměry na trhu práce nebo legislativou. Roste však počet těch, které ji chápou jako legitimní součást *human resources* (Kossek, Dass and DeMarr 1994). Některé z těchto firem snahu o vytváření rovnováhy mezi prací a rodinou a podporu rodinných rolí a povinností svých zaměstnanců zabudovávají do své firemní kultury. Firemní kultura a politika vstřícná k rodinnému životu zaměstnanců je firmami, které ji uplatňují, chápána jako prostředek nábory a stabilizace zaměstnanců (Kossek and Ozeki 1999), ale také jako součást jejich motivace k loajalitě, výkonu a kvalitě práce. V odborné literatuře, ale i v praxi sociální politiky a v manažerské praxi se objevují pojmy jako *family-friendly workplace*, *family-friendly company* či *family-friendly employer*. Některé organizace se snaží zabudovat *family-friendly policy* do své organizační struktury a zřizují v ní pozice jako *work-family manager*, *work-family specialist* či *work-family coordinator* nebo též *work-life specialist*, *work-life consultant*. Podle Wallen (2002) je to výrazem snahy těchto organizací zvýšit výkon a spokojenost (a tím výkon) svých zaměstnanců redukcí konfliktu mezi zaměstnáním a rodinou či obecněji mezi sférou práce a non-práce. Nejde sice zatím o převažující tendenci, přesto však například ve Spojených státech bylo v roce 1991 pouze 3 500 společností, které poskytovaly výhody rodinám svých zaměstnanců, zatímco o pět let později 86 % největších amerických zaměstnavatelů nabízelo svým zaměstnancům nějaký typ

²⁷ Absence zejména žen při nemoci jejich dětí, soukromé telefonické rozhovory z pracoviště, nekoncentrace při výkonu pracovních povinností, neochota k přesčasům a mimořádné práci apod.

²⁸ To věděl například již Baťa, když se snažil přesvědčit ženy svých zaměstnanců, aby byly náročné a donutily své muže pracovat v jeho podniku pilně pro splnění těchto nároků. Nabádalo je k tomu i výmluvné heslo na plotě jeho továrny: „Nenáročná žena, líný muž“.

péče o děti a 30 % z nich jim nabízelo též některý z typů péče o staré členy domácností. V Evropě je přechod k „post-pracovní“ společnosti doprovázen firemní politikou, jež bere ohled na rodiny svých zaměstnanců zejména v Nizozemí a ve Švédsku (Wallace 2002).²⁹

Strachan a Burgess (1998) konstatují, že *family-friendly workplace* je takové pracovní prostředí, v němž je personální politika cíleně vedena snahou umožnit zaměstnancům souběžně plnit pracovní i rodinné povinnosti. Mezi základní, vzájemně propojené oblasti *family-friendly policy* jsou nejčastěji považovány (1) různé finanční příspěvky na služby, které mají zvyšovat kvalitu života a rovnováhu mezi pracovní a mimopracovní sférou života zaměstnanců – podporující například péči o děti (včetně pomoci při přípravě dětí na střední či vysoké školy od poskytování informací přes kurzy po příspěvky na školné) či staré rodiče zaměstnanců apod.; (2) vytváření organizační kultury a klimatu na pracovišti, jež respektují rodinný život zaměstnanců a jejich rodinné i zaměstnanecké preference a strategie³⁰; (3) vytváření mezilidských vztahů na konkrétních pracovištích, v nichž je respektována odpovědnost zaměstnanců vůči jejich rodinám (zejména potřeba péče o děti a přestárlé rodiče či o jinak nesoběstačné členy jejich rodin); (4) koncipování výrobních procesů i organizace práce tak, aby bylo možno usilovat o rovnováhu jejich přínosu pro firmu i pro rodiny jejich zaměstnanců³¹ (Lobel and Kossek, 1996).

Nezanedbatelným prvkem *family-friendly policy* je nabídka úpravy pracovní doby a pracovního režimu, ale i místa výkonu práce (zejména práce doma, neboť v informační společnosti není nutné koncentrovat všechny pracovníky na jedno místo) podle potřeb zaměstnanců. Významnou roli přitom hraje zejména flexibilita³² pracovního času podle potřeb zaměstnanců (Wallen 2002), která má různé podoby: variabilitu počtu pracovních hodin, variabilitu v počátku a konci pracovní doby a obecně různost schémat pracovní doby. Využívání zkrácené pracovní doby (méně než 30 hodin týdně) je ovšem v Evropě poměrně nízké. Až na Nizozemí a Velkou Británii, kde je tento typ pracovního poměru spíše normou než výjimkou, zejména v případě žen a tím spíše v případě matek. V Nizozemí pracuje na zkrácený úvazek (méně než 30 hodin týdně) více než 60 % žen a týká se to zde 85 % pracujících matek. Ve Velké Británii 51 % žen a týká se to zde 66 % pracujících matek (Štěpánková 2003). Jak uvádějí Matějková a Poloncyová (2005), existuje však ve všech evropských zemích mezi počtem dětí a prací na zkrácený úvazek u žen pozitivní korelace. U mužů je tato korelace negativní, což napovídá, že i když se většina rodin dnes neobejde bez dvojího výdělků, za hlavního živitele bývá stále považován častěji muž než žena. Faktem ovšem je, že i *family-friendly policy* firem vychází často z tradičního modelu rodinného života, a je proto zaměřena spíše na ženy než na muže. Odpovídá to rozšířenému mínění, že péče o děti, ale i péče o staré rodiče, je úlohou spíše žen než mužů. Náznaky podpory „*nového otcovství*“, zahrnující i takové fenomény jako „mateřská dovolená otců“, jsou zatím spíše výjimkami nedovolujícími předvídat jak rychlá bude změna názorů v tomto ohledu.

²⁹ V mnoha firmách je tomu ovšem právě naopak, a praxi těchto firem nahrává i převis nabídky (ženské) pracovní síly na trhu práce.

³⁰ Je to i případ mateřské dovolené, kdy firmy umožňují ženám zůstat déle se svými dětmi a garantují jim návrat do původních pozic nad rámec povinností, které jim plynou ze zákona.

³¹ Koresponduje to se zjištěními řady výzkumů, že participace, autonomie a kontrola podmínek práce má v dnešní době velký význam jak pro stabilitu zaměstnanců, tak i pro integraci jejich zaměstnání a rodinného života (Bond, Galinski and Swanberg 1998, Batt and Valcour 2003).

³² Koncept flexibilizace je značně rozporný. Podle Baumana (2004) flexibilní trh práce je jen jiné pojmenování pro poddajnou populaci neschopnou klást organizovaný odpor vůči jakémukoli rozhodnutí kapitálu. Také co se týče souladu mezi zaměstnáním a rodinou, může být flexibilizace ve svých různých formách chápána stejně tak jako příležitost, tak i jako hrozba rovnováze mezi oběma sférami. (Schippers and Plantenga 2001).

Strategie sociálního státu

Sociální stát do řešení zmíněných problémů může vstupovat svojí rodinnou politikou. Matějková a Poloncyová (2005) upozorňují, že v některých zemích je rodinná politika formulována a institucionalizována (explicitní rodinná politika), v jiných tomu tak sice není, i když sociální dávky orientované na rodinu a na sladění rodinného života se zaměstnáním členů rodiny zde mohou být vyšší a služby v tomto ohledu poskytované rozsáhlejší a kvalitnější než v prvním případě (implicitní rodinná politika).³³ Konkrétní praxe je pak přizpůsobena situaci a tradici dané země. Zatímco například v délce mateřské dovolené se Česká republika řadí mezi nejštedřejší země Evropy (spolu například se Slovenskem, ale i Maďarskem, Velkou Británií a Itálií), ve výši finanční podpory v mateřství naopak mezi nejskupější (spolu s Maďarskem, Irskem či Finskem, přičemž sem lze zařadit i skandinávské země, Belgie a Itálii). K harmonizaci rodiny a zaměstnání mohou sloužit:

- Finanční prostředky (zejména sociální dávky různého typu, ale i daňová politika apod.), jež mohou rodiny použít jako náhradu za část příjmů získávaných na trhu práce a snižováním nákladů na péči o dítě, jeho výchovu a vzdělávání. Avšak také příspěvky na různé služby usnadňující mateřskou/otcovskou roli či umožňující participaci obou rodičů (popřípadě matky/otce s dítětem na trhu práce).
- Rozvoj netržních služeb šetřících práci v domácnosti a snižování času potřebného v rodině k péči dětí a na jejich výchovu a vzdělávání (pomoc při investicích rodin do dětí a při budování jejich budoucích šancí – školství, zdravotnictví apod.).
- Legislativa³⁴ vyrovnávající handicap rodičů s těmi, kdo nemají děti nebo poskytující jim dokonce v porovnání s těmito osobami jisté výhody. Zejména jde o legislativní úpravy mateřské/otcovské dovolené, placeného či neplaceného volno z důvodů péče o děti jak pro matky, tak i pro otce, regulace (zejména zkracování) pracovní doby apod. (Gornick and Meyers 2004).

Sociální stát přitom může ovlivňovat nejen vztah rodiny a zaměstnání, ale i takové související fenomény, jako je míra participace žen na trhu práce. Gornick and Meyers (2004) tvrdí, že řada empirických studií potvrzuje vliv opatření sociální politiky, umožňující placené volno z důvodů péče o dítě, na způsoby zaměstnanosti matek, a to podporou (umožněním) pokračovat v zaměstnání a snižují handicap, které pro jejich pracovní kariéru mateřství znamená. Sociální stát vstupuje při snaze o harmonizaci vztahu mezi rodinou a zaměstnáním do firemní sféry nejen legislativní úpravou pracovních vztahů a podmínek práce, ale i podporou firemní *family friendly policy*, a to autonomně i za spoluúčasti celé řady neziskových organizací. Ve Spojených státech vytváří *The Families and Work Institute* tzv. *Family Friendly Index*, kterým jsou firmy hodnoceny podle míry, v níž je jejich firemní kultura přátelská rodině.³⁵ Podniky se dobrovolně nechávají hodnotit bodovým systémem. Výsledkem je dobrozdáním podniku, které mu přináší efekt v reklamě i v konkurenci s ostatními podniky.

V Evropské unii existuje „Evropský audit rodina a zaměstnání“, v němž mohou podniky, které se snaží vyjít vstříc svým zaměstnancům při sladění jejich rodinných a pracovních povinností, získat prestižní značku *Work & Family*. Audit hodnotí nejen opatření již

³³ Mezi země s explicitní rodinnou politikou mohou být zařazeny Německo, Belgie, Francie (kde je rodinná politika tradičně základním pilířem sociálního státu – tak jako v jiných zemích je boj proti chudobě), mezi země s implicitní rodinnou politikou pak například Dánsko, Velká Británie nebo Itálie.

³⁴ Elementární principy sociálního zabezpečení rodiny a úprava postavení zaměstnaných žen v mateřství, které jsou obsaženy v Evropské sociální chartě, máme na mysli zejména deklarativní znění článku 27, představují jen základní bázi.

³⁵ Tento institut (více informací na <http://www.familiesandwork.org/>) je neziskovým centrem pro výzkum vztahu zaměstnání a rodiny, poskytujícím podporu změnám firemní kultury. Z tohoto indexu se v USA vyvinul uznávaný nástroj inovativní personální politiky.

zavedená, ale odkrývá i možnosti podniku a pomáhá s jejich realizací. Během auditu se zkoumá celkem deset oblastí podniku, mezi nimiž je např. pracovní doba, pracovní postupy, náplň práce či pracoviště. Audity rodina a zaměstnání byly na evropském kontinentě vytvořeny také německou nadací Hertie³⁶ a rakouským Spolkovým ministerstvem pro sociální jistoty, generace a ochranu spotřebitelů. Audit zkoumá 10 oblastí, jsou to:

- Pracovní doba (opatření zaměřená na vytváření flexibilní pracovní doby co do objemu, času, započtené doby).
- Pracovní postupy a náplň práce (prvky a metody flexibilní organizace práce).
- Pracoviště (možnosti flexibilního pracovního místa (doma, v kanceláři, na cestách) a jeho propojení v podniku).
- Informační a komunikační politika (vnitřní informovanost o prarodinných aktivitách v podniku).
- Kompetentnost řídicích pracovníků (prarodinné chování vedoucích pracovníků, aktivní podpora prarodinných dohod, podpora komunikačních schopností a schopností řešit konflikty).
- Personální vývoj (další vzdělávání a podpora zaměstnanců s rodinami).
- Naturální a finanční dávky (naturální a finanční podpora zaměstnanců s rodinami).
- Služby rodinám (nabídka zaopatření pro děti nebo rodinné příslušníky, kteří potřebují péči).
- Podniková specifika (inovativní opatření zaměřená na rodiny, která nepatří do žádné z uvedených oblastí, zůstávají vnitřní záležitostí podniku dosažitelná dobrovolnickou prací).
- Podnikový a personální datový model (nalezení, spojení a analýza podnikohospodářských dat a informací, které mají sloužit ke středně až dlouhodobému stanovení nákladů na prarodinná opatření).

Závěr

Zájem o harmonizaci zaměstnání a rodiny paradoxně roste v době, kdy klesá počet zakládaných rodin (nikoliv však význam rodiny jako sociální instituce³⁷), kdy růst produkce lze zabezpečit i při neúplné zaměstnanosti a kdy se hovoří o krizi sociálního státu. Je to dáno tím, že ačkoliv se již napsalo mnoho o mizení placené práce (Beck 2000 či Gorz 1999) a stejně tak o tendenci k individualizaci lidského osudu jako důsledku vyvazování se jedinců z širších kolektivit, jimiž jsou třída, komunita, ale i právě rodina (Beck 2004) a o konci rodiny, neztrácejí zatím ani rodina, ani zaměstnání pro život společnosti či pro život jejich členů svůj klíčový význam (Jordan, Redley and James 1994). Příjem ze zaměstnání zůstává pro velkou část obyvatel průmyslových společností základním zdrojem standardu života i základnou investicí do budoucnosti (vzdělání dětí, důchodové pojištění a péče o zdraví) a pracovní kariéra výrazně ovlivňuje jejich rodičovskou kariéru (rozhodnutí o tom zda vůbec, kdy a kolik mít děti a jak je vychovávat). Na druhé straně může zaměstnání v téže věci

³⁶ Hertiestiftung, Beruf & Familie GmbH, 1998, na <http://www.beruf-und-familie.de/start.html> viz také <http://lernwelt.workshop-zukunft.de/arbeitszeitraeume/idee/> nebo <http://www.beruf-und-familie.de/>

³⁷ Někteří autoři proto hovoří o konci rodiny a vnoření se „*singles society*“ (Hradil 1995). Jiní (Beck-Gernsheim 2001) naopak na otázku „co přijde po rodině“ odpovídají „rodina“! Jen jiného charakteru a s jinými vztahy jejich členů: rodina často i opakovaná (po rozvodech), a tak expandující do širšího sociálního prostoru. Přetrvávající, i když křehčí a nejistá aliance. Je to dáno také skutečností, že rodinné domácnosti prostřednictvím vzájemné podpory, dlouhodobého vyjednávání mezi partnery a jím ustálenými vzorci jednání představují stále atraktivní strategii zvládnání životních situací a relativně stabilní partnerství je podmínkou dlouhodobých životních investic (Jordan, Redley and James 1994). Diferenciace forem soužití ovšem logicky vede k diferenciaci životních stylů, ale také k diferenciaci chování se na trhu práce (a v zaměstnání) stejně jako k diferenciaci očekávání vztahených k sociálnímu státu.

působit i kontraproduktivně, a to bez ohledu na příjem, který poskytuje. Bere jejím příslušníkům čas, který je nutný nejen k tomu, aby rodina tento příjem využila, ale i k tomu, aby mohla plnit své funkce; ohrožuje tedy i jejich vzájemné vztahy. Rodiny ovšem nejsou ve svém zájmu o harmonizaci zaměstnání a rodinného života osamoceny. Pokusy harmonizovat sféru práce a rodiny přicházejí i „z vnějšku“ a jsou přitom důsledkem tří základních vlivů: (1) demografického vývoje; (2) ekonomických zřetelů, jimiž se řídí jednotlivé firmy; (3) ideologické perspektivy sociálního státu a jeho potřeb. Zájem firem i zájem sociálního státu o harmonizaci vztahu mezi rodinou a zaměstnáním je vyvolán strukturálními i hodnotovými změnami ve společnosti a není vždy jen úzce pragmatický. Zejména aktivity sociálního státu v tomto ohledu často přesahují pouhou starost o zastavení poklesu porodnosti a úbytku obyvatelstva či snahu o posílení mezigenerační solidarity v rodinách a tak snížení nákladů na sociální programy, které ji supluje.³⁸ Diskuse o vztahu zaměstnání a rodiny je totiž nepochybně přinejmenším i diskusí o rovnosti mužů a žen. Mnohé z aktivit směřovaných k harmonizaci vztahu mezi rodinou a zaměstnáním posilují genderovou rovnost podporou vstupu žen na trh práce a schopnosti se na něm nejen udržet, ale i jejich schopnosti budovat si úspěšnou kariéru (i tím, že umožňují otcům věnovat se péči o děti namísto matek a podněcují je k tom). Harmonizace tedy nemusí spočívat v návratu žen do domácností, ať již by byl odůvodňován zájmy rodiny nebo dětí, či zájmy společnosti. Disharmonie mezi rodinou a zaměstnáním má dnes stále výrazný gender rozměr – celkem 80 % pečujících o své rodinné příslušníky jsou ženy (Tošnerová 1999) a 80 % z těchto pečujících žen jsou ženy zaměstnané (Zavázalová 2001) – není jen problémem (zaměstnaných) žen. Je to však i problémem mužů, respektive rodiny jako celku. V názorech jak toto napětí překonat proto existují tři významné proudy:

- Snaha vyvázat ženy z trhu práce pro plnění jejich tradičních pečovatelských rolí v rodině i za cenu redistribucí prostřednictvím sociálního státu (aby se přitom zachovala jistá míra jejich autonomie, které dosáhly po vstupu na trh práce díky svým vlastním výdělkům).
- Snaha upravit angažovanost žen na trhu práci tak, aby mohly z tradičních pečovatelských rolí v rodině vykonávat ty, jež jsou považovány stále za nenahraditelné (zejména úpravami pracovní doby) převzít část těchto povinností poskytováním různých služeb (především v péči o jejich děti).
- Snaha o změnu tradičního rozdělení rolí mezi muži a ženami (v rodině i v zaměstnání) a vytvoření podmínek pro rovnost mezi nimi v přejímání nejen pracovních, ale i tradičních pečovatelských rolí v rodině ženami i muži.

Musíme si uvědomit, že ve všech třech případech zde existují zamlčené předpoklady. V prvních dvou případech je to otázka „jakou překážkou je zaměstnání žen reprodukci společnosti, rodinám a vývoji jejich dětí“. Tuto perspektivu je ovšem možno obrátit a zamlčeným předpokladem se pak stane otázka „jakou překážkou jsou rodina a děti v zaměstnání svých matek“ (jako předpokladu na jedné straně gender rovnosti a seberealizace žen a na druhé straně předpokladu růstu produktivity firem a ekonomického růstu). Zamlčeným předpokladem třetího proudu je pak model rodiny „dva vydělávající – dva pečující“, v němž si rodiče dělí neplacenou práci doma a placenou práci v zaměstnání rovnoměrně (co se týče zátěže, ale i osobních šancí a přínosu). Existuje snaha dosáhnout tohoto typu rodiny úpravou dělby práce v rodině mezi muže a ženu, vstřícnějším přístupem zaměstnavatelů k rodinám s malými dětmi a také citlivější vládní politikou, ale i šířením

³⁸ Sociální stát dosud považoval rodinu za základní jednotku a nejvýznamnějšího příjemce redistribuce finančních prostředků, služeb i jiných forem své intervence. Dnes se musí vyrovnávat nejen s otázkou jak změnit své toky financí a služeb – ztratí-li rodina tuto svou funkci – ale i reagovat na nově vznikající potřeby rodin, respektive na potřeby nově vznikajících typů rodin. V neposlední míře pak musí řešit dilema: které oslabující se funkce rodiny bude nahrazovat a u kterých oslabených rodinných funkcí bude usilovat o jejich obnovu.

pozitivních vzorů jednání („noví otcové“). Podle Crompton (1999) se tak z hlediska poměru k placené práci rodina vyvíjí od (1) rodiny s tradiční dělbou práce mezi mužem živitelem a ženou pečovatelkou přes (2) rodiny, v nichž vstupují na trh práce oba partneři, ale žena na zkrácený úvazek a (3) rodiny taktéž s oběma výdělečně činnými partnery, kde však pečovatelské funkce přebírá ve velkém rozsahu sociální stát, až po (4) rodiny, v nichž je výdělečná i pečovatelská role rozdělena mezi oba partnery rovným dílem. Slouží k tomu:

- Odstraňování strukturálních bariér a podpora rovných příležitostí pro muže a ženy na trhu práce, v zaměstnání i v rodině, doprovázená mediální podporou.³⁹ Projekty rovných příležitostí mužů a žen na trhu práce totiž narážejí na bariéry mimo jiné proto, že společnost a i značná část žen jsou přesvědčeny, že nesoutěží-li zde s muži, je to lepší řešení pro jejich děti. V tomto duchu je koncipována i filozofie současné sociální politiky založená na stereotypu ženy jako rodičky, matky a pečovatelky (očekává se od ní, že se více než muž bude angažovat nejen ve výchově svých dětí, ale i v péči o své a manželovy rodiče).
- Vytváření legislativních možností (volba pracovní doby, mateřská dovolená i pro muže apod.)⁴⁰ a rozvoj služeb, které umožní jednotlivým osobám a rodinám najít – z jejich hlediska – optimální rovnováhu mezi časem věnovaným zaměstnání a rodině při rovnosti mužů a žen při této volbě. Je vůbec otázkou do jaké míry trh práce a legislativa, která se ho přímo či nepřímo týká (třeba tím, že intervenuje do postavení jednotlivých subjektů na tomto trhu), reflektuje současný stav rodiny jako sociální instituce a vztahy v ní;
- Nabídka pomoci lidem, kteří ztrácejí potenciál rodinné solidarity a stále více se angažují na trhu práce. A to prostřednictvím služby (péče o děti i nemohoucí členy rodiny), finanční podpory (včetně optimalizace jejího zacílení, délky trvání a výše – viz například mateřská dovolená) či možností úpravy pracovních kontraktů, pracovní doby a podmínek výkonu práce.

Namísto jsou zejména opatření posilující svobodnou volbu pro rodiny, umožňující jim formovat své strategie rodinného života i pracovní strategie podle toho, zda akcentují spíše rodinný život, nebo naopak pracovní kariéry svých členů, popřípadě zda se snaží o rovnováhu mezi nimi.

Literatura:

- Appelbaum, Eileen. 2004. *Work-life Policies that Work at Work: What Does the Research Show?* Washington: National Press Club.
- Batt Rosemary and P. Monique Valour. 2003. „Human Resource Practices as Predictors of Work-Family Outcomes and Employee Turnover“. *Industrial Relation*, 42(2): 189-220.
- Bauman Zygmunt 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta. (Bauman Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.)
- Bauman, Zygmunt 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta. (Bauman Zygmunt. 1999. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.)
- Beck, Ulrich 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.

³⁹ V Evropské unii je otázka vztahu rodiny a zaměstnání spojena také s otázkami rovnosti (zejména gender), viz program Equal (Community Programme on Gender Equality 2001-2005).

⁴⁰ V některých zemích je vysoká participace žen na trhu práce díky jejich vysokému podílu v pracovních poměrech na zkrácený pracovní úvazek (Nizozemí, Německo, Velká Británie). Podle OECD (2000) byl v roce 1999 podíl žen pracujících na zkrácený úvazek z celkového počtu zaměstnaných žen v Nizozemí 55,4 %, ve Velké Británii 40,6 %, v Německu 33,1 %, v Irsku 31,9 %, týká se to především vdaných žen.

- Beck, Ulrich 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: Slon. (Beck Ulrich. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in einer andere Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.)
- Beck, Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim 2001. *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth 1999. „On the Way to a Post-Familial Family. From a Community of Need to Elective Affinities”. *Theory, Culture and Society*, 15(3-4): 53-70.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth 2001. *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyle*. Oxford: Polity Press.
- Bengtson Vern L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational bonds“. *Journal of Marriage and the Family*, 63(1): 1-16.
- Bernard Jessie 1978. *The Future of Marriage*. New York: Bantam Books.
- Blossfeld Hans-Peter and Ursula Jaenichen 1992. „Educational Expansion and Changes in Women’s Entry into Marriage and Motherhood in the Federal Republic of German“. *Journal of Marriage and the Family*, 54:302-315.
- Bond James T., Ellen Galinski and Jennifer Swanberg. 1998. *The 1997 National Study of the Changing Workforce*. New York: Families and Work Institute.
- Brannen, Julia. 1998. „Employment and the family lives: equalities and inequalities.“ Pp. 76-86 in *Women, Work and Family in Europe*, eds. by Eileen Drew, Ruth Emerek, Evelyn Mahon. London: Routledge.
- Community Programme on Gender Equality 2001-2005. *Official Journal of the European Communities* 19. 1. 2001:17-29.
- Crompton Rosemary. 2006. *Employment and the Family. The Reconfiguration of Work and Family Life in Contemporary Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ČSÚ. 2006. *Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice podle výsledků výběrového šetření pracovních sil za 1. čtvrtletí 2006*. Praha: Český statistický úřad.
- Dex Shirley and Colin Smith. 2002. *The Nature and Patterns of Family-friendly Employment Policies in Britain*. Bristol: Policy Press.
- Diekmann Andreas und Henriette Engehardt 1995. „Die soziale Vererbung des Scheidungsrisikos. Eine empirische Untersuchung der Transmissionshypothese mit dem deutschen Familiensurvey“. *Zeitschrift für Soziologie*, 3:215-218.
- Duxbury Linda a Chris Higgins. 2001. *Work-Life Balance in the New Millennium: Where are we? Where do we need to go?* Canadian Policy Research Networks Discussion Paper no. W/12.
- Esping-Andersen, Gøsta. 1999. *Social Foundation of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen Gøsta. 2002. „Towards the Good Society, Once Again?“ Pp. 1-25 in *Why We Need a New Welfare State*, ed. by Gøsta. Esping-Andersen. Oxford: Oxford University Press.
- Foster, Carolyn 2000. „The Limits to Low Fertility: A Biosocial Approach“. *Population and Development Review*, 26(2): 209-234.
- Foucault, Michel 2000. *Dohlížet a trestat (Surveiller et punir: naissance de la prison)*. Praha: Dauphin.
- Fredriksen-Goldsen, Karen I. and Andrew E. Scharlach. 2001. *Families and Work: New Directions in the Twenty-First Century*. New York: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony 1989. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Goodman, Ellen 1995. „A Perpetual Rush Hour for Baby Boomers“. *International Herald Tribune*, 14 September.

- Gornick, Janet C. and Marcia K. Meyers. 2004. "Welfare Regimes in Relation to Paid Work and Care". Pp. 45-67 in *Changing Life Patterns in Western Industrial Societies*, eds. by Janet Zollinger Giele and Elke Holst. Amsterdam: Elsevier Science Press.
- Gorz, André 1999. *Reclaiming Work. Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge: Polity Press.
- Graham, Allan (ed.). 1999. *The Sociology of the Family. A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Hantrais, Linda and Letablier Marie-Thérèse. 1996. *Families and family Policies in Europe*. London: Longman.
- Hochschild Arlie Russell and Anne Machung. 1990. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. London: Piatkus.
- Hradil, Stefan 1995. *Die 'Single' – Gesellschaft*. Munich: Beck.
- Illich, Ivan 1981. *Shadow Work*. London: Marion Boyars.
- Jordan, Bill, Marcus Redley and Simon James 1994. *Putting the Family First. Identities, Decisions, Citizenship*. London: University College London.
- Joseph Rowntree Foundation. 2003. *Families and Work in the Twenty-first Century*. London: Joseph Rowntree Foundation 2003.
- Kohli, Martin 1999. „Private and Public Transfers between Generations: Linking the Family and the State”. *European Societies*. 1: 81-104.
- Komter Aafke E. 2005. *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kossek Ellen-Ernst and Cynthia Ozeki, C. 1999. Bridging the Work-Family Policy and Productivity Gap: A Literature Review. *Community, Work, and Family*, 2: 7-32.
- Kossek Ellen-Ernst, Parshotam Dass and Beverly DeMarr. 1994. "The Dominant Logic of Employer-sponsored Work and Family Initiatives: Human Resource Managers' Institutional Role". *Human Relations* 47: 1121-1149.
- Kucharova, Věra. 1999. „Women and Employment“. *Czech Sociological Review* 7 (2): 179-194.
- La Valle Ivana et. all. 2002. *Happy Families? Atypical Work and Its Influence on Family Life*. Bristol: Policy Press.
- Lobel Sharon and Ellen Kossek. 1996. „Human resource strategies to support diversity in work and personal lifestyles: Beyond the 'family-friendly' organization“. Pp. 221-244 in *Managing diversity: Human resource strategies for transforming the workplace*, eds. by Sharon Lobel and Ellen Kossek. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Marini Margaret Mooney. 2001. „Social Values and Norms“. Pp. 2828-2840 in *Encyclopedia of Sociology*, eds. by Edgar F. Borgatta and J. V. Rhonda. New York: Macmillan.
- Martin Gary and Vladimir Kats. 2003. "Families and Work in Transition in 12 Countries, 1980-2001". *Monthly Labor Review*, 126(9): 3-31.
- Matějková Barbora a Jana Poloncyová 2005. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích s ohledem na situaci v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- McRae Suzan 1993. *Cohabiting Mothers*. London: Policy Studies Institute.
- Morris Lydia. 1990. *The Workings of Household: A US-UK Comparison*. Cambridge: Polity Press.
- Možný a kol. 2004. *Mezigenerační solidarita (výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu)*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Možný Ivo. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Možný Ivo. 2006. *Společnost a rodina*. Praha: Slon.
- OECD 2000. *Labour Force Statistics 1979-1999*. Paris: OECD.

- Rindfuss Ronald R. and Audrey Van den Heuvel 1990. „Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single?“ *Population and Development Review*, 16(4): 703-726.
- Rubery Jil, Mark Smith and Colette Fagan. 1999. *Women's Employment in Europe*. London: Routledge.
- Schippers Joop J. and Janneke Plantenga 2001. „Het combinatiescenario en de noodzakelijke veranderingen in het emancipatiebeleid“. In: *De transitionele arbeidsmarkt*. Contouren van een actief arbeidsmarktbeleid, ed. by N. van den Heuvel, F. Holderbeke and R. Wielers. Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie bv, SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen, Steunpunt Werkgelegenheid Arbeid en Vorming.
- Spade Joan Z. 1994. „Wives and Husbands Perceptions of Why Wives Work“. *Gender and Society*, 8(2): 170-188.
- Strachan Glenda and John Burgess. 1998. „The ‘family-friendly’ workplace: Origins, meaning and application at Australian workplaces“. *International Journal of Manpower*, 19(4): 250-265.
- Štěpánková Petra 2003. „Households, Work and Flexibility Country Survey Reports - Czech Republic.“ Pp. 266-289 in *Households, Work and Flexibility. HFW survey comparative reports (volume 2: Thematic reports)*, ed. by Wallace Claire. Vienna: Institut für Höhere Studien (IHS) and Wien Institute for Advanced Studies.
- Tošnerová Tamara 1999. *Pocity a potřeby pečujících o starší rodinné příslušníky*. Praha: 3.LF UK – Ústav lékařské etiky – Ambulance pro poruchy paměti.
- Vaskovics Laszlo und Marina Rupp 1995. *Partnerschaftskarrieren. Entwicklungspfade nichtehelicher Lebensgemeinschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Virilo Paul. 2004. *Informatická bomba*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Walker Robert, D. Goodwin and E. Cornwell. 2000. „Work Patterns in Europe and Related Social Security Issues: Coping with the Myth of Flexibility.“ Pp. 5-44 in *Changing Work Patterns and Social Security*, ed. by Danny Pieters. London, Hague, Boston: Kluwer Law International. EISS 1999 Yearbook.
- Wallace Claire (ed.) 2002. *Critical review of literature and discourses about flexibility. HWF Research Report*. Vienna: Institut für Höhere Studien (IHS) and Wien Institute for Advanced Studies.
- Wallen Jacqueline 2002. *Balancing Work and Family: The Role of the Workplace*. Boston: Allyn and Bacon.
- Williams Joan. 1999. *Unbending Gender: Why Work and Family Conflict and What to Do About It*. New York: Oxford University Press.
- Zavázalová Helena 2001. *Vybrané kapitoly ze sociální gerontologie*. Praha: Karolinum.

Teorie založené na lidských preferencích jako možný příspěvek k vysvětlení současného reprodukčního chování*

Beatrice-Elena Chromková Manea, Markéta Mrázová a Ladislav Rabušic

Úvod

Česká republika zaznamenává od roku 1996 úroveň úhrnné plodnosti pod hranicí 1,3 dítěte na ženu, což je podle současné demografické terminologie (Kohler et al. 2002) extrémně nízká úroveň plodnosti.¹ Jsme tak zemí s jednou z nejnižších plodností na světě. Extrémně nízká plodnost není ovšem českým specifikem, byla zaznamenána i v dalších evropských zemích, např. ve Španělsku, v Itálii, ve Slovinsku, v Řecku, na Slovensku. Velmi nízká plodnost (pod 1,5) je pak dlouhodobě typická pro řadu dalších evropských zemí.

Nízká úroveň plodnosti (na úrovni 1,7 – 1,3 dětí na ženu) je v mnoha evropských zemích zaznamenávána již po tři desetiletí. Jelikož ve většině zemí je úroveň plodnosti součástí podobných demografických tendencí (k nimž patří početí v pozdním věku a značný podíl dobrovolné bezdětnosti, nízká sňatečnost, život v nesezdaném soužití), byla konceptualizována jako výraz souhrnného procesu, tzv. druhého demografického přechodu (van de Kaa 1987). V pozadí tohoto procesu stojí, podle zastánců tohoto konceptu, především zásadní hodnotová proměna: individualizace života, důraz na seberealizaci, nové pojmání vztahu mezi prací, rodinou a reprodukcí (především u žen).

Vysvětlování faktorů determinujících reprodukční chování v současných moderních společnostech přineslo postupně řadu teorií, někdy i poměrně protichůdných. Někteří autoři přikládají velkou váhu ekonomickým faktorům (např. Easterlin 1987; Becker 1991), jiní (např. van de Kaa 1998, Lesthaeghe 1995, Inglehart 1990) zdůrazňují roli faktorů kulturních (proměnu hodnot a ideologickou permisivitu). Někteří autoři (např. Golini 1999, Avramov 2003) vidí příčinu nízké plodnosti v absenci příslušné sociální politiky (zařízení péče o děti, možnosti bydlení pro mladé rodiny, výše rodičovského příspěvku v relaci k příjmům apod.), která navíc neumožňuje vyrovnat genderovou nerovnost projevující se mezi veřejným světem práce a privátním světem rodiny (např. McDonald 2000). Jiní autoři, orientovaní na biologické faktory, poukazují na fakt, že lidský druh je sice geneticky predisponován k sexuálním vztahům a k reprodukci, není ale predisponován k určitému počtu dětí (Potts 1997) a že moderní kultura umožňuje lidem (především díky antikoncepční revoluci) uspokojit pouze své fenotypické zájmy a ignorovat zájmy genotypické (Vinning 1986, Cliquet 1998). Ve výsledku tak mohou lidé smysluplně naplnit své životy, aniž by museli mít děti.

Problematickou reprodukčního chování se pochopitelně zabývají i čeští odborníci. Ani po desetiletém hledání vysvětlujícího schématu – viz např. Rychtaříková (1996, 1999, 2000), Kuchařová a Tuček (1999), Fialová, Hamplová, Kučera a Vymětalová (2000), Možný a Rabušic (1999) a Rabušic (1990, 1996, 1997, 2001a, 2001b), však k rozhodným závěrům nedospěli. Budiž jistou útěchou, že o totéž se snaží zahraniční badatelé již téměř tři desetiletí a se stejným výsledkem.

Reprodukční procesy se v současnosti dostaly i do centra pozornosti evropských politiků, neboť efekty těchto procesů se dotýkají zavedených sociálních a ekonomických struktur

* Výzkum pro tuto stať byl podporován grantem GAČR 403/05/0800, název projektu *Rodina, práce a reprodukční strategie aneb preferenční teorie v ČR*.

¹ Anglický termín pro úhrnnou plodnost 1,3 a nižší je *lowest low fertility*, který překládáme jako extrémně nízká plodnost. Pro úroveň plodnosti pod 1,5 dětí na ženu se užívá výraz *very low fertility*, česky velmi nízká plodnost a úroveň pod reprodukční hranicí *low fertility* – nízká plodnost.

s hrozbou narušit jejich úroveň a stabilitu.² Různorodá akademická vysvětlení, proč se v celé Evropě rodí méně dětí, než by bylo třeba, však nenabízejí jednoznačné návody na řešení, a tak i v oblasti názorů na příslušná politická opatření existují kontroverzní názory na to, co (a zdali vůbec) by měla veřejná politika ve vztahu k plození a rodině dělat.

Výsledky různých mezinárodních šetření populačního klimatu nicméně opakovaně ukazují, že (1) lidé v evropských zemích si mít děti stále přejí a že (2), kdyby realizovali své představy o počtu dětí, pohybovaly by se tyto počty blízko reprodukční hranice; (3) tyto představy však nerealizují, počet dětí je proto celkově nižší. Tento fakt ilustruje tabulka 1, v níž jsou uvedeny údaje o očekávaném počtu dětí z mezinárodního srovnávacího výzkumu o možných účincích populační politiky, který proběhl ve vybraných evropských zemích v průběhu let 2000 – 2001.

Tabulka 1: Očekávaný počet dětí ve vybraných evropských zemích podle pohlaví, věková skupina 20-40 let, a úhrnná plodnost v těchto zemích v r. 2000

	Ženy	<i>N</i>	Muži	<i>N</i>	Úhrnná plodnost
Finsko	2,37	468	2,32	471	1,7
Nizozemí	2,34	291	2,00	300	1,7
Polsko	2,34	766	2,14	652	1,3
Estonsko	2,33	228	2,33	143	1,3
Maďarsko	2,21	552	1,74	245	1,3
Litevsko	2,09	237	2,22	201	1,3
Česká republika	2,08	175	1,91	150	1,1
Slovinsko	2,07	316	2,09	328	1,2
Itálie	1,99	1 180	1,90	1 165	1,2
Belgie (Flandry)	1,91	785	1,86	664	1,6
Německo (východní část)	1,81	342	1,47	306	1,2
Rakousko	1,78	503	1,56	522	1,3
Německo (západní část)	1,75	387	1,59	359	1,3
Celkem	2,09	6 526	1,96	5 845	X

Pramen: Population Policy Acceptance Study Survey, 2000 – 2001, národní statistické úřady

Pozn. Údaj o očekávaném počtu dětí vznikl kombinací informace z odpovědi na otázku, zdali si respondent přeje mít (další) dítě a z aktuálního počtu dětí, který v době dotazování měl. Země jsou seřazeny podle očekávaného počtu dětí u žen.

Z diskrepance mezi plánovanými (očekávanými) počty dětí a skutečnou velikostí rodiny vyplývá, že většina lidí v evropských zemích se během svého života setká se skutečností, které jejich záměry o počtu dětí nějakým způsobem modifikují. Intence a realita na sebe nějakým způsobem narazí, preference určitého počtu dětí se promění – a reprodukční proces probíhá jinak, než byl zamýšlen.

Výše zmíněné teorie tuto skutečnost zatím dostatečně nevysvětlují. Dvě nové koncepce, které se v nedávné době objevily v sociologické a demografické literatuře by mohly přinést nezávisle na sobě nové důvody a vysvětlení na otázku proč lidé mají nyní nakonec méně dětí, než plánují.

V roce 2000 předložila britská socioložka Catherine Hakimová teorii, podle svého názoru velmi užitečnou právě pro vysvětlení současných trendů v plodnosti. Nazvala ji *preferenční*

² Příkladem může být vydání Green Paper „Confronting demographic change: a new solidarity between the generations“, které inicioval eurokomisař Vladimír Špidla v roce 2005.

teorii (Hakim 2000)³. Hakimová vytvořila typologii žen podle preferencí ve vztahu k rodině a placené práci. Na jejím základě odvodila tendenci každého typu žen mít určitý počet dětí, což by mělo umožnit predikovat reprodukční chování žen v souvislosti se sociální a rodinou politikou státu.

V kontextu preferencí David Voas publikoval v roce 2003 stať, v níž představil teorii *konfliktních preferencí*. Teorie se přímo zabývá problematikou rozdílů v intenci a realitě počtu dětí. Voas se domnívá, že pro počet dětí v rodině jsou důležité individuální preference obou dvou manželů/partnerů a způsob, jak spolu tyto preference interagují.

V naší přehledové stati informujeme o těchto teoriích založených na konceptu lidských preferencí a zároveň prezentujeme jejich kritiku. Považujeme je za podněty hodné pozornosti; po empirickém ověření v českém prostředí⁴ by mohly obohatit naše poznání o faktorech, které proces reprodukce a výsledný počet dětí v rodině podmiňují a o souvislostech sociální a rodinné politiky s preferencí určitého počtu dětí.

Preferenční teorie

Preferenční teorie se snaží vysvětlit a předvídat volbu ženy mezi prací na trhu práce a prací v domácnosti. Pracuje s prvky jako osobní hodnoty a rozhodování na mikroúrovni, vše ale zasazuje do příslušného sociálního, ekonomického a institucionálního makro kontextu, v němž se preference stávají základní determinantou voleb, které ženy ve svém životě činí. Výrazným momentem této teorie je fakt, že po antikoncepční revoluci v 60. letech 20. století se žena stala rozhodným faktorem v reprodukčních strategiích manželského páru. Z tohoto důvodu se preferenční teorie soustřeďuje na názory ženy, na její perspektivy a její cíle – neboť ty se podle Hakimové stávají klíčem k pochopení současných a budoucích vzorců plodnosti. V její teorii jsou tak preference životního stylu chápány jakožto kauzální faktory, které ovlivňují modely zaměstnání a volbu pracovní pozice, a tím pádem také plodnost žen.

Preferenční teorie vznikla na základě analýzy empirického výzkumu provedeného na reprezentativním vzorku Velké Británie v roce 1999, později byla také rozšířena o data z výzkumu ve Španělsku. Byla inspirována nespokojeností Hakimové s tím, že existuje pouze mužsky zkreslená teorie pracovního trhu vyplývající z faktu, že hlavním předmětem většiny výzkumů prováděných v oblasti pracovního trhu byla zaměstnanost mužů jako živitelů rodin. Hakimová si cení Beckera za to, že do své „nové teorie domácí ekonomiky“ zařadil koncept rozdílů mezi pohlavími v práci a v rodině. Preferenční teorie proto přijímá některé prvky teorie racionálního výběru a také koncept ženské heterogenity, který byl rozvinut novou ekonomickou teorií. V úvahu bere i feministické perspektivy.

Preferenční teorie je založena na čtyřech pilířích. První pilíř odkazuje na výrazné změny, k nimž došlo v moderních společnostech a které vedly ke vzniku kvalitativně nových příležitostí pro ženy v 21. století, tzv. „nového scénáře“. Podle Hakimové faktory, které radikálně proměnily chování žen a jejich preference ve společnosti a na trhu práce jsou následující:

- (1) antikoncepční revoluce, která umožnila ženě poprvé v její historii kontrolovat plodnost;
- (2) revoluce v rovných příležitostech, které poprvé v historii dávají ženě možnost rovného přístupu ke všem pozicím, povoláním a kariérám na trhu práce;
- (3) rozmach povolání „bílých límečků“, která jsou pro ženu mnohem atraktivnější než povolání

³ Proč se rozhodla pro právě tento název, Hakimová nevysvětluje. Můžeme se domýšlet, že je zřejmě odvozen od toho, co Hakimová považuje za možná nejdůležitější determinantu v procesu rozhodování žen – osobní preference. Catherine Hakimová svou preferenční teorii rozpracovala mimo jiné v knihách *Models of the Family in Modern Societies: Ideals and Realities* a *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century* Preference Theory.

⁴ Na tomto ověřování nyní intenzívně pracujeme, první publikační výsledky by na sebe – doufáme – neměly nechat dlouho čekat.

dělnická (,modrých límců‘);

(4) vznik zaměstnání na částečný pracovní úvazek, která jsou výhodná pro ty ženy, které se nechtějí věnovat práci na úkor rodiny;

(5) vzrůstající důležitost hodnot a osobních preferencí ve volbě životního stylu v kontextu moderních společností.

Z hlediska dopadů na fertilitu jsou podle Hakimové nejdůležitější obě zmíněné revoluce. Revoluce rovných příležitostí je sociální revolucí ve zvycích a hodnotách, antikoncepční revoluce je revolucí technologickou, která obrovsky rozšiřuje vějíř možností žen, neboť: (1) umožňuje většině žen, které si zvolí mateřství, rozhodovat o čase a místě narození dítěte, a tím umožnit lepší soulad mezi prací a rodinou; (2) umožňuje ženám, pokud chtějí, zůstat dobrovolně bezdětné; (3) umožňuje ženám zabránit početí nechtěného dítěte.

Avšak ani ostatní skutečnosti nového scénáře nejsou, říká Hakimová, bez důležitosti. Růst počtu nemanuálních zaměstnání napomohl zapojení žen na trhu práce. Většina ,bílých límečků‘ pracuje ve službách. Služby neupřednostňují ani nezvýhodňují fyzickou sílu mužů, ale vyžadují profesionální dovednosti, vyšší vzdělání nebo odbornou kvalifikaci a mezilidské komunikační schopnosti. Má se za to, že pro tento druh pracovních míst se spíše hodí ženy, neboť tyto dovednosti jsou jim vlastní.

Hakimová tvrdí, že popsané změny jsou historicky specifické pro každou společnost a neproběhnou automaticky nebo nutně ve všech moderních společnostech. Období, kdy k nim dochází, se v jednotlivých zemích liší v závislosti na sociálních, ekonomických, demografických, kulturních a politických podmínkách.⁵ Důsledky všech těchto pěti změn se ale kumulují, přičemž rozhodující jsou obě revoluce, které představují základ sociálních změn pro ženy.

Druhý pilíř preferenční teorie klade důraz na skutečnost, že ženy jsou heterogenní skupinou ve smyslu svých preferencí a priorit ve sváru mezi rodinou a zaměstnáním. Pilíř třetí poukazuje na heterogenitu hodnotových preferencí žen vedoucí ke vzniku konfliktních zájmů mezi skupinami žen. Čtvrtý pilíř chápe heterogenitu žen jako hlavní příčinu rozdílných reakcí na politiky sociálního inženýrství moderních společností.

Tyto skutečnosti vedou podle Hakimové k tomu, že v moderní společnosti lze nalézt tři typy žen: a) ženy orientované na rodinu a domov (*home-centered women*); b) ženy orientované na práci a kariéru v zaměstnání (*work-centered women*) a c) ženy adaptivní (*adaptive women*), které se snaží práci v zaměstnání a domácnosti nějakým způsobem skloubit. Všechny tři typy jsou podle Hakimové nalézány ve všech sociálních vrstvách, ve všech vzdělanostních kategoriích a mezi různými povoláními. Četnosti těchto skupin se v současných společnostech odlišují, což je dáno růzností veřejných a sociálních služeb v různých zemích. V Británii Hakimová našla přibližně 20 % žen orientovaných na rodinu, 60 % žen adaptivních a 20 % žen orientovaných na práci a kariéru (Hakimová 2000: 6).

Ženy orientované na rodinu a domácnost preferují, poté co se vdají, zůstat v domácnosti a pečovat o rodinu ,na plný úvazek‘. Velmi často inklinují k početnější rodině a do práce odcházejí pouze v případě finanční tísně rodinného rozpočtu.

Ženy označované jako adaptivní typ preferují kombinaci zaměstnání a rodiny, aniž by dávaly něčemu přednost. Chtějí si užít to nejlepší z obou světů. Tento typ žen obvykle tvoří nejpočetnější skupinu a najdeme je ve všech zaměstnáních a pracovních pozicích. Patří sem i ženy, které pracují na částečný úvazek.

Ženy orientované na práci jsou osoby, které se realizují mnohem více ve své pracovní kariéře než v rodině. Navzdory masivnímu vzestupu zastoupení žen na vysoce kvalifikovaných pozicích tvoří tento typ podle Hakimové asi pětinu žen. Často jsou to ženy

⁵ V západní Evropě, severní Americe a Austrálii se začal nový scénář realizovat v 60. letech 20. století. V jednotlivých evropských zemích se jejich načasování a rychlost lišily (Hakimová 2000: 3).

bezdětné (přestože vstoupily do manželství). Podíl tohoto typu se nebude – podle Hakimové – v blízké budoucnosti příliš zvyšovat. Detailněji jsou všechny typy popsány v tabulce 1.

Do četnosti zastoupení popsaných skupin žen ovšem podle Hakimové intervenují opatření sociální politiky, neboť vlastností veřejné politiky je, že většinou zvýhodňuje jednu skupinu žen před ostatními. Z tohoto důvodu budou podíly jednotlivých typů žen v různých zemích různé. V tomto kontextu Hakimová poukazuje na omyl, jehož se často dopouštějí politikové při zavádění některých opatření s cílem zvýšit porodnost v zemi. Právě vzhledem k rozdílné citlivosti jednotlivých typů žen na opatření sociální politiky lze usuzovat na budoucí různé reakce, což pak většinou brání v dosahování zamýšlených účinků rodinných a pronatalitních politik. Například ženy orientované na rodinu a domácnost jsou velmi citlivé na změny v rámci fiskální politiky státu. Pokud tato politika snižuje daňové zatížení pro rodiny s dětmi, má tento typ žen tendenci pořizovat si větší rodinu a zůstat doma s dětmi. Využívají tak též části sociálního systému, která je zaměřená na matky v domácnosti, nečerpají však prostředky z fondů zaměstnanecké politiky a z prostředků věnovaných na poskytování formální péče o děti. (Hakimová 2000)

Tabulka 1. Kompletní klasifikace preferencí životního stylu žen ve 21. století

Ženy orientované na rodinu	Ženy adaptivní	Ženy orientované na práci
<i>20 % žen (variuje mezi 10 a 30 %)</i>	<i>60 % žen (variuje mezi 40 a 80 %)</i>	<i>20 % žen (variuje mezi 10 a 30 %)</i>
Jeich životní prioritou jsou děti a rodina	Různorodá skupina, do níž se řadí ženy, které chtějí spojit práci s rodinou, které jednají podle okolností a které neplánují kariéru	Především bezdětné ženy. Životní prioritou je zaměstnání nebo rovnocenné aktivity jako politika, sport, umění atd.
Nepreferují placenou práci a zaměstnání	Chtějí pracovat, ale pracovní kariéru nepodřizují vše	Výrazně se angažují v zaměstnání nebo v rovnocenných aktivitách
Kvalifikaci získaly kvůli svým intelektuálním schopnostem	Kvalifikaci získaly se záměrem pracovat	Velké investice do kvalifikace kvůli zaměstnání nebo jiným aktivitám
Počet dětí je ovlivněn sociální politikou státu, bohatstvím rodiny atd. Nereagují na politiku zaměstnanosti.	Skupina citlivá na sociální politiku státu, na politiku zaměstnanosti a politiku rovných příležitostí.	Jsou citlivé na ekonomické příležitosti, politické příležitosti, umělecké příležitosti atd. Nereagují na sociální/rodinnou politiku.

Pramen: Hakim, *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century*, Oxford University Press 2000: 6

V případě adaptivních žen je situace odlišná. Ty reagují na všechny politiky nebo programy, které umožňují vytvořit rovnováhu mezi placenou prací a vedením domácnosti. Fiskální politiky využívají ve stejné míře jako ženy orientované na rodinu. Jako příklad politik, které by mohly mít význam v životě adaptivních žen, uvádí Hakimová služby nabízené veřejnými institucemi, jako je školní systém.

Ženy orientované na práci nejsou citlivé na žádnou ze sociálních nebo rodinných politik. Pro tuto skupinu jsou velmi důležité politiky, které bojují proti diskriminaci mezi pohlavími, rasami nebo rodinnými stavy.

Preferenční teorie také nastiňuje, co rozhoduje o tom, ke kterému z typů bude žena patřit. Jak lze předpokládat, jedná se o složitý proces s mnoha vzájemně se podmiňujícími faktory, které mají navíc individuální účinek. Roli podle Hakimové hraje samozřejmě socializace, ať už v rodině, ve škole nebo ve skupině vrstevníků, stejně důležité je biologické naprogramování; nicméně tyto faktory nejsou plně schopny vysvětlit individuální variabilitu ve volbách, které

lidé ve svém životě činí. Velmi důležitým prvkem je podle Hakimové úroveň dosaženého vzdělání, neboť ta tvoří postoje, které vedou ženy k orientaci na práci, nebo na rodinu.

Přestože se preferenční teorie zaměřuje především na ženy, nabízí autorka i krátký popis toho, jak preferenční teorie funguje u mužů.⁶ Za příklad si bere USA a Velkou Británii (tedy společnosti, v nichž již byl podle Hakimové nastolen „nový scénář“).

První významný rozdíl mezi muži a ženami Hakimová (2000) našla v rámci distribuce preferencí. Většina mužů se orientuje na práci (60 %) zatímco skupina orientovaná na rodinu je velmi malá (10 %). Muži, kteří byli zařazení do skupiny „adaptivních“ (30 %), Hakimová nazývá „egalitářskými a moderními“. Druhý rozdíl spočívá ve větší preferenční homogenitě mužů. Ve veřejné sféře jsou zapojeni především do kompetitivních aktivit a naopak jejich zapojení do nekompetitivních činností v rodině je menší. Hakimová uvádí, že patriarchální řád má v moderních společnostech stále ještě úspěch právě vzhledem k relativní uniformitě preferencí, chování a zájmům mužů.⁷ Zajímavým zjištěním je skutečnost, že i muži, kteří nejsou ve svém zaměstnání příliš úspěšní, se považují za pracovně orientované. Hakimová to zdůvodňuje tím, že práce asociovaná s výdělkem a mužská kolegalita jsou centrálními hodnotami mužské identity (proto je častěji než u žen nezaměstnanost mužů spojována s psychickými problémy). Pro případné snahy ovlivňovat porodnost jsou důležité závěry, které Hakimová ze své studie o mužích vyvodila: muži reagují na sociální a rodinné politiky – na rozdíl od žen – jen velmi málo, neboť jsou orientováni především na práci.

Hakimová tvrdí, že na základě své teorie dokáže vysvětlit současné změny v moderních společnostech, dokáže předpovědět jejich budoucí vývoj a nabídnout alternativní základ pro rozvoj nové politiky rodiny. Podle Hakimové (2003b) klade její preferenční teorie, na rozdíl od mnoha současných výzkumů vysvětlující modely fertility, důraz na osobní hodnoty a proces rozhodování.

Kritika preferenční teorie

Teorie Catherine Hakimové má, jak je v sociologii pro každou teorii obvyklé, řadu kritiků. Podle jejich názoru Hakimová opomíjí několik důležitých faktů. Za jeden z největších nedostatků preferenční teorie je pokládáno opomenutí vážných důvodů a překážek, které mohou život žen směřovat jinam, než kam by velely jejich osobní preference (McRae 2003, Křížková 2001). Jak píše Alena Křížková (2002), řada genderových teorií se opírá právě o životní podmínky, které svým sociálně ekonomických nastavením ovlivňují životní styl a trajektorie mužů a žen.

Susan McRaeová (2003a) se rozhodla testovat preferenční teorii na svých datech, které získala z longitudinálního výzkumu žen, jež se staly matkami v roce 1988. Matky byly dotazovány ve třech časových obdobích a vzorek zahrnoval asi 1500 žen. Podle McRaeové zaměřuje Hakimová dobrovolnou akci se skutečnou nenucenou volbou. Některé ženy se dobrovolně rozhodnout zůstat v domácnosti s malými dětmi, přestože to pravděpodobně negativně ovlivní jejich budoucí kariéru. Některé ženy dobrovolně zvolí obojí – práci na plný úvazek spolu s dětmi. Pro některé ženy po narození dítěte neexistuje dostupná alternativa. Zůstanou doma, protože se snaží být dobrými matkami podle nepsaného, ale mnohde uznávaného pravidla, že dobrá matka se věnuje výhradně svému dítěti. A obráceně, přestože by žena v souladu se svými životními preferencemi ráda zůstala doma, musí se vrátit do zaměstnání, protože to vyžaduje finanční situace rodiny. Takže, říká McRaeová, ne vždy má

⁶ Samotná Hakimová svou teorii na mužích netestovala. Pouze v kontextu preferenční teorie interpretovala data z jiných dosavadních výzkumů.

⁷ Hakimová (2000: 255-256) poznamenává, že pokud muži diskutují své životní volby a priority, pak nikdy v dichotomii zaměstnání (kariéra) versus plná práce v domácnosti.

žena možnost volby⁸. McRaeová také zjistila, že ženy s rozdílnými kapacitami příjmu rodiny se velmi liší v představách o matkách a mateřství samotném. Schopnost překonávat překážky je ovlivněna sociální strukturou/třídou, ať je manifestována skrze kvalifikaci, sociální kontakty či příjem. Podle McRaeové „jsou preference samy o sobě pouze součástí životního příběhu většiny žen“ (2003: 334).

V linii uvažování McRaeové lze také nalézt, domníváme se, ozvěnu diskusí na téma, do jaké míry mohou preference být proměnnou, jež ovlivňuje rozhodování, a tudíž i chování. Ačkoliv metodologie sociologických šetření, která zkoumají hodnoty, postoje a preference, je na tomto předpokladu založena, existuje řada autorů, kteří s takovou koncepcí role hodnot, postojů a preferencí nesouhlasí a naopak radikálně kriticky tvrdí, že postoje nepředcházejí jednání, nýbrž jsou pouhým *post factum* vysvětlením a racionalizací vlastního minulého nebo současného chování (zdroj této linie uvažování lze nalézt již v práci Festingerově o kognitivní disonanci z r. 1957). Ve zkoumání příčin současné nízké porodnosti může být tento skeptický přístup umocněn dále tím, že v empirických datech je nalézána jen nízká funkční souvislost mezi deklarovaným systémem preferencí a reálným chováním (Crossbie 1984), mezi intencemi (preferencemi) pro určitý počet dětí a jejich skutečným počtem (Noack and Ostby 1985, 2002, Bracher and Santow 1991, Van Peer 2002).

Hakimová (2003a: 340 – 341) se této kritice bránila tvrzením, že McRaeová ve skutečnosti preferenční teorii netestovala. Poukázala na obecný problém zkoumání postojů respondentů a na jejich schopnost předvídat individuální jednání. Podle Hakimové existuje důležitý teoretický i metodologický rozdíl mezi osobními preferencemi a obecnými postoji ve vztahu k veřejnému životu a snaží se ukázat, že silné propojení mezi postoji a jednáním se vyskytuje pouze v případě osobních preferencí; naopak spojení mezi jednáním a postoji k obecným normám je podle ní velmi slabé⁹. McRaeová ve svém výzkumu nesbírala data pro testování preferenční teorie, tvrdí Hakimová, takže se nelze divit, že její data preferenční teorii nepotvrdila.

McRaeová na tuto výtku reagovala novým šetřením¹⁰, jehož výsledky potvrdily její původní názor – ženy se stejnými životními preferencemi (ať ve vztahu k zaměstnání nebo rodině) se mohou setkat s různými důsledky své volby v závislosti na situaci, v níž se nacházejí jako ženy, manželky, matky a zaměstnankyně (viz McRae 2003a: 586). Velmi kriticky pro preferenční teorii vyznívá recenze knihy Hakimové „Work-lifestyle choices in the 20st century: preference theory“ v podání Christiny Reisové (2003). Reisová se zaměřila především na to, jak Hakimová vysvětluje rozdílné participace obou pohlaví na trhu práce.¹¹ Hakimová podle Reisové sice registruje existenci vědeckých pojednání o pozici žen v rodině a

⁸ Stejně tak Valentová (2004) upozorňuje, že Hakimová opomíjí problém chudoby a nízkých příjmů určitých domácností. „V těchto podmínkách jsou určité segmenty populace žen-matek nuceny vstupovat na trh práce, a pomoci tak udržet materiální standard rodiny na určité rovině.“ (str. 35).

⁹ Hakimová (2003a) uvádí příklad. Respondentka může zastávat názor, že ženy by obecně měly mít možnost svobodně se rozhodnout v tom, zda podstoupit, či nepodstoupit potrat. Sama by však potrat nikdy nepodstoupila. Stejně tak může respondentka souhlasit s názorem, že matka je svobodná ve svém rozhodování, zdali se po porodu vrátit do zaměstnání, nebo zůstat doma s dětmi, sama by však od malého dítěte nikdy do zaměstnání neodešla.

¹⁰ McRaeová vybrala ze svého longitudinálního výzkumu několik mladých žen a vedla s nimi kvalitativní interview poté, kdy uzavřely sňatek. Postoje těchto žen se měnily v závislosti na jejich měnícím se intelektuálním a vzdělávacím vývoji (2003a: 319).

¹¹ Tvrzení Hakimové, že postoje žen k práci jsou základní nezávisle proměnnou pro vysvětlení jejich zaměstnaneckých vzorců, jsou předmětem kritiky Cromptonové a Harrisové (1998). Podle nich je zaměstnání výsledkem jak osobní volby, tak také vnějších ekonomických a sociálních tlaků. Na základě svého srovnávacího kvalitativního výzkumu provedeného v Británii, Norsku, Rusku, Česku a Francii kritizují typologii Hakimové – je však třeba dodat, že kritika je vedena proti dichotomické typologii, kterou v té době Hakimová používala: ženy rozhodnuté (*committed*) pro placenou práci na plný úvazek, a ženy placené práci ne plně oddané (*uncommitted*). Tu v pozdějších pracích opustila. (Crompton a Harris, 1998).

na trhu práce, selhává však při diskusi těchto teorií v ekonomickém a privátním kontextu. Hakimová se totiž domnívá, že neexistuje teorie, která by mohla vysvětlit, proč muži a ženy akceptují, nebo naopak odmítají role vštěpované jim skrze socializaci – a jako řešení nabízí preferenční teorii. Reisová je ale přesvědčena, že tato teorie okolnosti preferencí žen nevysvětluje, neboť Hakimová příliš akcentuje pracovní trh a opomíjí rodinu.

Reisová se také domnívá, že Hakimová nevysvětlila důležité rozdíly mezi ženami, případně jednotlivé rozdíly mezi zeměmi, které studovala. Existují totiž státy, upozorňuje Reisová, kde jsou ženy schopny pracovat na plný úvazek v náročných a dobře placených zaměstnáních a zároveň mít vlastní rodinu, a to díky tomu, že pro ně pracují jiné ženy – hospodyně a chůvy. O tom se Hakimová nezmiňuje. Stejně jako McRaeová, i Reisová píše, že preferenční teorie „nenabízí vysvětlení mechanismu rozhodování žen jako takového“ (Reis 2003: 3). Nickie Charlesová a Emma Jamesová (2003) vytýkají Hakimové, že její argumenty jsou založeny na výzkumu, který neukazuje kvalitativní rozdíly mezi muži a ženami a rozdíly mezi skupinami žen ve smyslu významu a hodnoty práce. Podle jejich názoru stále chybí výzkum, který by zkoumal postoje, motivace, preference a plány nikoli se cílem zjistit co lidé dělají, ale proč to dělají. A pokud i takové výzkumy proběhly, byly zaměřeny výhradně na ženy, muži byli opomíjeni.

V rámci svého výzkumu Charlesová a Jamesová zjistily, že priorita placené práce ve vztahu k rodinnému životu se proměňuje. Autorky se domnívají, že jak muži, tak ženy mohou být orientovaní na domácnost a výchovu dětí, ale tato orientace je vyjádřena specificky genderovým způsobem. „Orientace na rodinu u žen je často asociována s přechodným nebo permanentním odchodem z pracovního trhu, kdežto u mužů je asociována se zaměstnáním na plný úvazek ve smyslu plné materiální podpory manželky a dětí.“ (Charles a James 2003: 254)

Přidáme-li se zčásti ke kritikům, pak výrazným sporným bodem preferenční teorie je podle našeho názoru absolutní vyřazení mužů z procesu plánování velikosti rodiny. Hakimová předpokládá silný dopad ženských životních preferencí na velikost rodiny, ale nepočítá už s tím, že rozhodování o počtu dětí je výsledkem vyjednávání mezi mužem a ženou. Její postoj je poněkud překvapující, vezmeme-li v úvahu, jak v recenzi Blossfeldovy knihy *Careers of Couples in Contemporary Society* (2003) Hakimová kritizuje, že otázky v Blossfeldově výzkumu jsou smysluplné pouze pro ženy a že všechny analýzy mají v popředí zájmu opět jen ženy. Obviňuje autora, že se vrací do sedmdesátých let, kdy se mluvilo jen o minimálním vlivu vlastností manžela na zaměstnanost manželky. V okamžiku, kdy Hakimová diskutuje velikost rodiny a zaměstnanost žen v kontextu preferenční teorie, dopouští se, podle našeho názoru, stejné chyby – nezahrnuje do tohoto procesu muže. Hakimová doslova a razantně píše: „Romantici rádi věří, že se páry rozhodují společně, praxe je ale taková, že jeden z partnerů je vždy dominující. V současné době se tímto rozhodujícím faktorem staly ženy a úroveň fertility pouze odráží spokojenost žen s podmínkami, které jim nabízí jejich reprodukční role“ (2003b: 369).

S tímto výrokem jsou ovšem v ostrém protikladu závěry Voase (2003), které formuloval ve své teorii konfliktních preferencí. Tu nyní stručně představíme.

Teorie konfliktních preferencí

Teorie konfliktních preferencí Davida Voase¹² (2003) vychází také, jako Hakimová, z toho, že preference jsou pro reprodukční proces důležitým a velmi relevantním faktorem. Uznává samozřejmě, že reprodukce není preferencemi určována úplně a že ve hře jsou mnohé další

¹² David Voas pracuje jako Research Fellow v Cathie Marsh Centre for Census and Survey Research na univerzitě v Manchesteru. Zabývá se mimo jiné proměnami religiozity v moderních společnostech a globální demografickou transicí.

prvky, jako je přístup k antikoncepci a její využívání, náklady na výchovu dětí a vzájemně si soupeřící nejrůznější příležitosti. Jelikož však lidé v současných společnostech jsou stále více schopni kontrolovat početí, takže mohou řídit časování i počty porodů, je faktor preferencí (tedy to, co lidé osobně chtějí) nesmírně důležitý. Ale nejenom to. Voas zdůrazňuje, že dosud převažoval názor, že klíčový pro počet dětí v rodině je chování ženy, neboť žena je vnímána jako hlavní činitel kontroly počtu dětí v rodině. Voas však tuto perspektivu mění a do debat o faktorech ovlivňujících reprodukční chování vnesl nový prvek, prvek vlivu odlišných partnerských preferencí na velikost rodiny. Jestliže připustíme, že pár má možnost volby mezi tím zda mít, či nemít děti, pak nesmíme předpokládat, že jejich konečný počet závisí čistě na ženě samotné, říká Voas. Pro počet dětí v rodině je podle Voase klíčové, jaké jsou individuální preference manželů/partnerů a jakým způsobem spolu tyto preference interagují. Kombinace individuálních preferencí obou partnerů je pro výslednou plodnost páru klíčový, neboť tato kombinace generuje podstatně vyšší či nižší úroveň fertility. Jakým mechanismem?

Rozhodování o tom, kolik mít dětí, obvykle zahrnuje oba dva partnery, muže i ženu, mající svou vlastní představu. Oba samozřejmě mohou (a umějí) podnikat určité kroky k tomu, aby početí učinili více či méně možné. Je také pravděpodobné, že partneři mají, alespoň zpočátku, odlišné preference, ledaže by každý v dané společnosti chtěl stejný počet dětí nebo by do partnerských svazků vstupovali vždy ti, kteří mají stejné preference. V okamžiku, kdy preference partnerů totožné nejsou, musí dojít ke kompromisu, či de facto k výběru alternativy, a to bez ohledu na to, co je zrovna v dané společnosti považováno za tradiční nebo moderní. Přání – a samozřejmě samotní partneři – se v běhu času mění, což znamená, že žádné rozhodnutí nemusí být neměnné, a to až do konce reprodukčního období páru.

Ve hře jsou ale také sociální normy. Když se podle Voase partneři dostanou do konfliktu, který spočívá v rozdílných názorech na velikost rodiny, jejich rozhodnutí bude s velkou pravděpodobností záviset na tom, co bude v dané společnosti „normální“ – jak pro pár, tak pro majoritní kulturu. Převažující společenská norma pak v případě, kdy preferencí nejsou v souladu, jednoho z partnerů „převálcuje“. Např. ve společnosti, která je silně pronatalitní, bude ten, kdo chce omezit svou plodnost navzdory přání partnera, úspěšný s daleko menší pravděpodobností, než ten, kdo bude usilovat o další dítě, tvrdí Voas. A naopak, v moderních společnostech je kladen akcent na individuální autonomii, která je často v rozporu s rozením dětí – sociální tlak má pak tendenci podporovat přání těch, kteří si přejí vyhnout se rodičovským povinnostem.

Voas v tomto kontextu uvažuje o několika možných modelech situací, z nichž každý má svůj specifický dopad na zamýšlenou a také konečnou plodnost manželů či partnerů. V tzv. partnerském modelu se předpokládá, že: 1. přání o počtu dětí jsou mezi ženami a muži rozložena stejným způsobem; 2. hledání partnera je nezávislé na preferencích ohledně velikosti rodiny; 3. v případě neshody v individuálních preferencích se jedna z preferencí – nižší či vyšší – stane dominantní.

Voas uvádí příklad. Předpokládejme, že přání o počtu dětí by bylo v Evropě rozloženo následujícím způsobem (viz tab. 2). Nejsou to úplně nerealistická data, neboť ve výzkumech zaznamenávaný údaj o počtu dětí, které by si ženy přály, se pohybuje v průměru kolem dvou dětí.

Tab. 2. Hypotetický počet dětí, které si přejí ženy v Evropě

Počet dětí	0	1	2	3	4	Úhrnná plodnost
%	55	15	55	15	10	2,1

Převzato z Voas, 2003: 631

Předpokládejme dále, že preference mužů budou rozloženy podobně jako preference žen. Muži a ženy se na základě působení náhody spárují, takže většina osob skončí s partnerem, který si přeje mít odlišný počet dětí. Pokud by při rozhodování o skutečném počtu dětí chtěli sladit svůj nesoulad tak, že by si hodili mincí, nebo kdyby systematicky převládal buď pouze názor ženy, nebo názor muže, byla by výsledná úhrnná plodnost opět 2,1. Jelikož ale v případě nesouhlasu partnerů (konfliktu jejich preferencí) do hry vstupují sociální normy, které mají tendenci podporovat buď vysokou, nebo nízkou plodnost, bude výsledek jiný než 2,1. Naznačuje to tabulka 3, z níž je patrné, že v případě, kdy v konfliktu preferencí se partneri podvolí normě velící k nízké plodnosti, bude výsledná úhrnná plodnost 1,6 dětí, zatímco v případě, kdy zvítězí norma o vyšším počtu dětí, bude mít žena celkem 2,6 dětí.

Tab. 3. Plodnost jako výsledek interakce mužských a ženských preferencí

Způsob řešení konfliktu preferencí	Úhrnná plodnost
Neutralita	2,1
Dominance názoru na vyšší počet dětí	2,6
Dominance názoru na nižší počet dětí	1,6

Převzato z Voas 2003: 632

V jiném modelu lze předpokládat, že preference pro určitý počet dětí jsou u mužů a žen různé. Z rozdílných představ resultují ‚konfliktní‘ situace, neboť u jednoho z partnerů bude buď silně neuspokojený požadavek po kontrole početí, nebo alternativně neuspokojený požadavek po dětech. Frekvence těchto konfliktů bude tím vyšší, čím odlišnější preference muže a ženy jsou. Platnost tohoto modelu by mohla být, podle Voase, poněkud omezena skutečností, že člověk má tendenci tvořit pár s protějšky, které sdílejí jejich preference. Voas nicméně připomíná, že rozdílné preference ohledně velikosti rodiny nehrají při hledání a volbě partnera tak významnou roli jako jiné vlastnosti a atraktivita.

Voas ve svých úvahách bere samozřejmě v potaz i model, který je založen na předpokladu asortativního párování. Tedy, namísto toho, abychom předpokládali, že výběr partnera je nezávislý na názorech na velikost plánované rodiny, mohli bychom očekávat, že se lidé daleko pravděpodobněji berou (nebo že plánují mít rodinu) s partnerem, který má podobné preference ohledně počtu dětí.

Voas ve svém článku jednotlivé modely dále specifikuje a prostřednictvím výpočtů ukazuje, jak odlišné partnerské preference o počtu dětí mohou vést k různé úrovni plodnosti páru. Ukazuje např., že i v situaci, kdy muži a ženy mají odděleně takové preference, které by v úhrnu vedly k plodnosti nad úroveň prosté reprodukce, interakce jejich preferencí v párovém soužití může vést k mnohem menším počtům dětí. A podobně středně vysoké reprodukční preference v populaci mohou být konsistentní s vyšší plodností u párů. Podle Voase tak bude celková úroveň plodnosti páru (a potažmo i ve společnosti) záviset na pravidlech rozhodování, která mohou variovat podle typu řešených konfliktních preferencí.

Voasova teorie konfliktních preferencí celkově ukazuje, jak důležité mohou být interakce rozdílných preferencí o velikosti rodiny pro vysvětlení dané plodnosti. Pokud realita skutečně funguje tak, jak naznačují jeho modely, může to mít značný dopad na účinky případné populační politiky. Jak varuje Voas, pokud budou snahy podporovat rození dětí ve společnostech s nízkou porodností zaměřeny především na ženy, mohou mít jen malý efekt. Kromě opatření, která pro ženy snižují náklady na rození dětí (např. zřizování jeslí a školek, částečné pracovní úvazky nebo kurzy pro muže, v nichž se učí sdílet s ženami domácí práce a péči o děti), mělo by se také uvažovat o tom, co může změnit mužské preference, nebo co by zvýšilo pravděpodobnost spíše vyššího počtu dětí než nižšího, pokud dojde v páru ke konfliktu preferencí (2003: 644).

Tato teorie v sobě ovšem obsahuje jeden metodologický problém – totiž jak ji ověřovat? Je zřejmé, že data pro její testování musí být získána z výzkumu, ze *surveys*. Z hlediska společenského je rozhodující až konečná plodnost páru, tu ovšem získáme až po skončení plodného období ženy. Výzkum by tedy musel být proveden na reprezentativní populaci žen starších 40 let a na jejich partnerech. Otázky na preference o počtu dětí by musely být retrospektivní, což ovšem neskýtá záruku reliability.

Jiným možným způsobem, jak získat data pro ověření této teorie, je měřit očekávaný počet dětí na populaci ve věku 20–40 let. Mohli bychom se ptát respondentů, jaké mají plány při formování vlastní rodiny a zda v současné době (další) dítě chtějí. Problémem zde ale je, že preference nejsou statické, nýbrž se v průběhu životní dráhy ve světle nabytých zkušeností a okolností mění. Navíc mnozí lidé vstupují během své životní dráhy do více než jednoho partnerství. Přání mít určitý počet dětí jsou často specifická ve vztahu k určitému partnerovi (různí partneři se nám mohou zdát více či méně vhodné pro prokreakci), navíc nová manželství bývají chápána jako budování nové rodiny, s novými dětmi. Často také mohou vyjádřené preference jen jednoduše reflektovat akceptaci nevyhnutelného než preference „skutečné“ (Sen 1984).

Ideálním způsobem sběru dat by byla longitudiální studie zahrnující dobu předpartnerskou, dále dobu námluv, dobu počátku manželského/partnerského života, kdy dochází k rozhodování o začátku rození dětí a konečně dobu post-fertilitní – a to jak u žen, tak u jejich partnerů. I zde bychom jistě naráželi na řadu problémů, nicméně pokud bychom data tohoto druhu získali, mohli bychom lépe porozumět některým procesům, které se za reprodukčními vzorci moderní společnosti skrývají.

Závěr

V článku jsme snažili ukázat na jednu z linií úvah o faktorech ovlivňující porodnost v moderních společnostech – na sociologickou linii spojenou s hodnotami a preferencemi. Významnou roli v této linii sehrává *preferenční teorie* Catherine Hakimové a podle našeho názoru také *teorie konfliktních preferencí* Davida Voase.

Preferenční teorie Hakimové je zajímavým pokusem typologizace žen z hlediska jejich rodinného a pracovního chování. Ostatně i většina autorů studií a článků, která se kriticky zaměřila na preferenční teorii, se shodla v tom, že teorie poskytuje užitečné koncepty a podněty k dalším výzkumům. Sama Catherine Hakimová vyzývá ostatní, aby testovali předpoklady, které lze z preferenční teorie vyvozovat; případně, aby použili tuto teorii k testování teorií jiných. Deklarovaná schopnost předvídat reprodukční chování žen v souvislosti se sociální a rodinou politikou státu není podle našeho názoru zcela zřejmá. Hakimová totiž nepřikládá data, která by popisovala vztah jednotlivých typů žen k opatřením sociální a rodinné politiky a jeho následný vliv na počet dětí v rodině. Domníváme se, že kdyby se empiricky vliv tohoto vztahu prokázal, bylo by možné lépe porozumět a vysvětlit, proč intence o počtu dětí a výsledná realita v počtu dětí se nyní neseťkávají.

Dá se ovšem předpokládat, že každý typ žen bude mít díky svým preferencím s velkou pravděpodobností jinou představu o počtu dětí, které by během svého života chtěly přivést na svět, a tudíž také rozdílnou výslednou plodnost. Jak vysoká je míra korelace mezi preferencemi tohoto druhu a konečným počtem dětí je nyní otázka, na kterou je třeba odpovědět.

Typologie Hakimové je ovšem podle našeho názoru poměrně jednoduchá: v podstatě vychází z normálního rozložení trichotomizace preferencí na kontinuu, jehož póly tvoří rodina na straně jedné a trh práce na straně druhé. Také volba indikátorů pro konstrukci typologie není příliš sofistikovaná.¹³ V kontextu české porodnosti zaujme upozorněním na skutečnost,

¹³ Otázky, které tvoří preferenční teorii, jsou uvedeny v příloze.

že odlišné preference žen vedou také k odlišné percepci rodinných, případně natalitu podporujících politik – že určité skupiny žen na tyto pobídky slyší, zatímco jiné nikoliv. To je samozřejmě fakt, který je empiricky podložen. Nicméně v českém prostředí to je jistě námět pro výzkum, který by se pokusil zjistit, jak tyto typy reagují na pobídku rodinných či natalitních politik, a jak tedy účinné tyto politiky mohou být.

Podobně inspirativní pro budoucí výzkum se nám jeví teorie Voasova. Jeho důraz na možné konfliktní preference mužů a žen navíc nabádá, abychom do našich modelů determinant fertility zahrnuli charakteristiky muže. Což zatím výzkum determinant plodnosti činil jen zřídka.

V populačních studiích je dnes považováno za akvizici, že ideační (hodnotové) faktory v interakci s faktory sociálně strukturálními a ekonomickými hrají prominentní roli formující životní dráhy jedinců, což má pochopitelně velký vliv na partnerské a reprodukční chování (Avramov, Cliquet 2005). Role ideačního faktoru je mnohými autory – nás nevyjímaje – chápána jako ústřední proto, že moderní permisivní kultura vytvořila prostředí, které toleruje bohatý vějíř hodnotových orientací, což ženám a mužům umožňuje volit individualizované životní styly odpovídající jejich potřebám, přáním a přesvědčením – neboli jejich preferencím. Vliv preferencí by tedy ve výzkumech reprodukčního chování rozhodně neměl být pominut.

Literatura

- Avramov, D. 2003. *People, Demography and Social Exclusion*. Population Studies No. 37, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Avramov, D., Cliquet, R. 2005. *Integrated Policies on Gender relations, Ageing and Migration in Europe*. CBGS-Publications, Garant, Antwerpen-Apeldoorn.
- Becker, G. S. 1991. *A Treatise on the Family*. Revised and Enlarged Edition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bracher, M., Santow, G. "Fertility Desires and Fertility Outcomes." *Journal of the Australian Population Association* 8, 1, 33-49.
- Cliquet, R. 1998. "Below-Replacement Fertility and Gender Politics." In A. Somit, S.A. Peterson, V.S.E. Falger, P. Meyer, J.M.G. Van der Dennen (eds), *Sociobiology and Politics*. Research in Biopolitics, Vol. 6, Stamford, Bonn: JAI Press, str. 91-118.
- Crompton, R., F. Harris 1998. "Explaining women's employment patterns: 'orientations to work' revisited." *British Journal of Sociology* 49: 118-136.
- Crosbie, P. V. 1984. "Rationality and Models of Reproductive Decision-Making". In W. Penn Hardwerker (ed.) *Culture and Reproduction*. Boulder Westview Press, Boulder, str. 30-58.
- Easterlin, R. A. 1987. *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Second edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Festinger, L. 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Fialová, L., Hamplová, D., Kučera, M., Vymětalová, S. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. SLON, Praha.
- Golini, A. 1999. Population Ageing in Developed Countries: Lessons Learnt and to Be Learnt. In R. Cliquet, M. Nizamuddin (eds.), *Population Ageing. Challenges for Policies and Programmes in Developed and Developing Countries*. CBGS and UNFPA. Leuven:Ceuterick, str. 49-84.
- Charles, N. and James, E. 2003. Gender and work orientations in conditions of job insecurity. *British Journal of Sociology*. 54 (2): 239-257.
- Green Paper: Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*. European Commission, DG for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. Brussels: Communication from the Commission, Green Paper 2005/94.

- Hakim, C. 2000. *Work-lifestyle choices in the 21st century: Preference theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. 2002. Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labor market careers. *Work and Occupations*. 29 (4): 428-459.
- Hakim, C. 2003. "The Search for Equality." *Work and Occupations*. 30 (4): 401-411.
- Hakim, C. 2003a. "Public morality versus personal choice: the failure of social attitude surveys." *British Journal of Sociology*. 54 (3): 339-345.
- Hakim, C. 2003b. "A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory." *Population and Development Review* 29: 349-374.
- Inglehart, R. 1990. *Cultural Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kohler, H.-P., F.C. Billari, J.A. Ortega, 2002. "The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s." *Population and Development Review*, 28 (4): 641-680.
- Křížková, A. 4/2002. Anotace knihy Catherine Hakim work – lifestyle choices in the 21st century. preference theory, Oxford University Press 2000, <http://www.genderonline.cz/download/Rocnik03_4_2002.pdf>
- Kuchařová, V., Tuček, M. 1999. *Sociálně ekonomické souvislosti změn v demografickém chování mladé generace v České republice*. Studie Národohospodářského ústav Josefa Hlávky č. 1, Praha.
- Lesthaeghe, R. 1995. "The second demographic transition in Western countries: An interpretation." In Karen Oppenheim Mason and An-Magritt Jensen (eds.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press.
- Macdonald, P. 2000. "Gender Equity, Social Institutions, and the Future of Fertility." *Journal of Population Research*, 17 (1): 1-16.
- McRae, S. 2003. "Constraints and choices in mothers' employment careers: a consideration of Hakim's Preference theory." *British Journal of Sociology*. 54 (3): 317-338.
- McRae, S. 2003a. "Choice and constraints in mothers' employment careers: McRae replies to Hakim." *British Journal of Sociology*. 54 (4): 585-592.
- Možný, I., Rabušic, L. 1999. The Czech family, the marriage market, and the reproductive climate. In Večerník, J., Matějů, P. (eds.) *Ten years of rebuilding capitalism: Czech society after 1989*. Academia, Praha, s. 94-112.
- Noack, T., Ostby, L. 1985. "Fertility expectations: a short-cut or dead-end in predicting fertility?" *Scandinavian Population Studies* 7: 48-59.
- Noack, T., Ostby, L. 2002. "Free to chose – but unable to stick to it?" In Kijzing, E. and M. Corijn (eds.) *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe*. Volume 2. United Nations.
- Potts, M. 1997. "Sex nad the Birth rate: Human Biology, Demographic Change and Access to Fertility-Regulation Methods". *Population and Development Review* 23 (1): 1-39.
- Rabušic, L. 1990. "K některým proměnám manželství a rodiny v současných západních společnostech." *SPFFBU*, řada G 33: 51-66.
- Rabušic, L. 1996. "O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice." *Demografie* 32 (3): 173-180.
- Rabušic, L.: 1997. "Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii)." *Demografie* 39 (2): 114-119.
- Rabušic, L. 2001a. "Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic." *Czech Sociological Review* IX(1): 99-122.
- Rabušic, L. 2001b. *Kde ty všechny děti jsou?* SLON, Praha.
- Reis, C. 2003. *Rezensionen*. <<http://www.uibk.ac.at>>
- Rychtaříková, J. 1996. "Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace." *Demografie* 38 (2): 77-89.

- Rychtaříková, J. 1999. "Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?" *Acta Universitatis Carolinae, Geographica* 1: 19-44.
- Rychtaříková, J. 2000. "Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?" *Acta Universitatis Carolinae, Geographica* 1: 89-102.
- Sen, A. K. 1984. "Rights and capabilities" In A.K.Sen (ed.), *Resources, Values and Development*. Oxford: Oxford University Press, str. 307-324.
- van de Kaa, D. J. 1987. "Europe's Second Demographic Transition." *Population Bulletin* 42 (1), Population Reference Bureau, Washington.
- van de Kaa, D. J. 1998. "Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behaviour." *Working Papers in Demography*, No. 74, The Australian National University, Canberra.
- Van Peer, Ch. 2002. "Desired and achieved fertility." In Kijzing, E. and M. Corijn (eds.) *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe*. Volume 2. United Nations.
- Valentová, M. 2004. *Rovnováha mezi rodinným životem a pracovní kariérou v kontextu ženské zaměstnanosti*. VÚPSV Praha.
- Vinning, D. R. 1986. "Social versus reproductive success. The central theoretical problem of human sociobiology." *The Behavioral and Brain Sciences* 9: 167-187.
- Voas, D. 2003: "Conflicting Preferences: A Reason Fertility Tends to Be Too High or Too Low." *Population and Development Review* 29 (4): 627-646.

Příloha: Indikátory pro zkoumání preferenční teorie podle Hakimové

H1. Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími tvrzeními:

- a. Muž by měl být stále hlavním živitelem rodiny, a to i v případě, když jeho žena také pracuje;
- b. V době vysoké nezaměstnanosti by měly vdané ženy zůstat v domácnosti.

H2. Kdo by měl být především odpovědný za zabezpečení příjmu rodiny: spíše muž, spíše žena, nebo oba dva partneři stejně.

H3. A kdo by měl být především odpovědný za zajištění řádného chodu domácnosti: spíše muž, spíše žena, nebo oba dva partneři stejně.

H4. Kdybyste měl(a) dostatečný příjem do rodinného rozpočtu, aniž byste Vy sám(a) pracoval(a), chtěl(a) byste i tak chodit do placeného zaměstnání? Ano, ne, nevím.

H5. V poslední době se hodně diskutuje o změně tradičních rolí muže a ženy v rámci rodiny.

Nabízíme Vám tři modely rodiny. Který z nich nejlépe koresponduje s Vaší představou o ideální rodině?

1. Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání, a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem.
2. Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě.
3. Rodina, kde je pouze manžel zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost.
4. Žádný z uvedených modelů.

H6. Kdo je ve Vaší rodině hlavním zdrojem příjmů: respondent, partner, oba dva stejně nebo někdo jiný?

Kapitola 3

Rodina a reprodukce versus zaměstnání a role sociální politiky

Tomáš Sirovátka

Úvod: rodina a reprodukce versus zaměstnání – výzva pro sociální politiku

V této stati budeme diskutovat roli sociální politiky ve vztahu k reprodukčnímu a pracovnímu chování členů rodin, zejména žen. Nejprve si všimneme změn v reprodukčním chování v evropských zemích posledních desetiletích a zhodnotíme faktory, jež je ovlivnily. V souvislosti s těmito změnami se zaměříme na možnosti sociální politiky a zhodnotíme její vliv na rodinné a pracovní chování členů rodin.

V závěru minulého století se do centra pozornosti agendy veřejné politiky v evropských zemích dostala otázka klesající fertility, která je vedle zvyšování průměrného věku nejvýznamnějším faktorem procesu stárnutí společnosti. V průmyslově rozvinutých zemích, zejména v Evropě, se totiž postupně projevil výrazný pokles obecné míry fertility: mezi lety 1960 až 1980 to byl pro 21 zemí OECD pokles z 2,9 na 1,9 dítěte na ženu ve věku 15–44 let (Castles 2003)¹. Koncept tzv. „první demografické tranzice“ vysvětluje omezení fertility jako důsledek významného snížení nemocnosti a úmrtnosti: toto snížení umožnilo rodinám snížit i porodnost, aniž by to negativně ovlivnilo počet dětí dožívajících se dospělosti. Za těchto okolností nebyla taková změna rodinného chování pokládána za překvapující. Pokles fertility však pokračoval – třebaže pomalejším tempem i po poklesu pod míru potřebnou pro reprodukci stávajícího rozsahu populace (tj. asi 2,08 dítěte na ženu), což se projevilo zejména v průběhu devadesátých let minulého století. Je třeba poznamenat, že tento trend je součástí komplexnější změny rodinných forem a rodinného chování: v devadesátých letech minulého století sílil v Evropě rovněž trend k nízké sňatečnosti, zvýšení průměrného věku vstupu do prvních manželství a průměrného věku žen při prvních porodech, trend k vysoké rozvodovosti a k pluralizaci forem soužití (zejména trend ke kohabitaci), rostl počet neúplných rodin a dětí narozených v neúplných rodinách, jakož i počet mimomanželských porodů.

Pokles fertility nebyl ve všech evropských zemích stejný; mnohde však fertilita poklesla až k mírám nižším než 1,3 dítěte na ženu. McDonald (2000a) pak odhaduje, že za nezměněných podmínek fertilita setrvávající dlouhodobě na úrovni kolem 1,4 dítěte na ženu, jako je to běžné třeba v Itálii, Španělsku, Německu atd., by znamenala pokles populace asi o celou polovinu během každé jedné generace (tj. zhruba za 30 let). Za 90 let by se tedy populace v těchto zemích snížila na osminu původní velikosti.

Na počátku 21. století demografové rozlišují mezi třemi úrovněmi fertility:

- nízká fertilita (mezi úrovní náhrady populace a mírou 1,5 dítěte na ženu), zjišťovaná opakovaně v zemích severní Evropy, ve Velké Británii a Irsku, ve Francii a Nizozemí;
- velmi nízká fertilita (mezi 1,3 a 1,5), zjišťovaná v kontinentálních zemích Evropy s Německem v čele – a také v řadě post-komunistických zemí;

¹ Přesnější mírou je konečná fertilita kohorty žen na konci předpokládaného období reprodukce, taková míra ovšem nezachycuje dost dobře aktuální trendy v reprodukčním chování.

– extrémně nízká fertilita (méně než 1,3), zjišťovaná nejčastěji v zemích jižní Evropy a v několika post-komunistických zemích, s Českou republikou v čele.²

Mezinárodní srovnání přitom ukazuje, že v současné době relativně vyšší míry porodnosti (zjišťujeme je v anglicky mluvících a vedle toho ve skandinávských zemích) jsou spojeny pravidelně spíše s vyšší mírou rozvodovosti, kohabitace a mimomanželských porodů, zatímco velmi nízké míry porodnosti (jak se vyskytují zejména v zemích jižní Evropy a také v dalších zemích evropského kontinentu) jsou zjištěny spíše tam, kde je celospolečenský důraz na patriarchálně fungující a stabilní rodinu nejsilnější (srovnej Castles 2003). Poněkud specifická je situace v postkomunistických zemích, kde je extrémně nízká porodnost spojena sice s nestabilní, nicméně pokud jde o pojetí rodinných rodových³ rolí rodinu silně patriarchálně orientovanou.

S procesy proměny rodiny a poklesu fertility jsou spojeny další celospolečenské pohyby. V průběhu devadesátých let se projeví v celé Evropě silné ekonomické globalizační (a v postkomunistických zemích i tržně transformační) tlaky, jež učinily model rodiny s jedním zaměstnaným členem jednoznačně neudržitelný: tyto tendence byly mimo jiné též důsledkem růstu nezaměstnanosti, destrukce konceptu rodinné mzdy a důsledkem mnohých omezení dávek i služeb poskytovaných dříve rodinám ze strany sociálního státu. V tomto období výrazně narostla participace žen na trhu práce a rodina dvou pracujících členů se stala všem zřetelnou sociální normou. Současně technologické změny a nová ekonomika služeb vytvořily na sklonku dvacátého století nové příležitosti pro uplatnění žen na trhu práce a rostoucí poptávku po jejich účasti, když naproti tomu příležitosti v uplatnění mužské (především nekvalifikované) práce upadaly, stejně jako se poněkud oslabila mužská tradiční role živitele. Rostoucí konzumní aspirace domácností, a vedle toho i rostoucí aspirace žen na společenské a pracovní uplatnění přitom účast žen na trhu práce zvýšily.⁴

Ekonomické tlaky vyplývající z globalizace byly provázeny mnoha systémovými změnami: růstem nerovností v pracovních příjmech, vysokou a stabilní mírou nezaměstnanosti nezávislou na ekonomickém cyklu⁵, selháním ochranné funkce rodiny⁶ a konečně i omezením štedrnosti a dostupnosti kompenzací ze strany sociálního státu – tato omezení se dotkla zejména materiálně deprivovaných skupin populace, jako jsou ty, jimž se nedaří dostatečně zapojit na trhu práce. Analýzy vývoje příjmů a chudoby v zemích OECD v osmdesátých a devadesátých letech (Forster, Pellizari 2000) ukazují, že se v tomto období zhoršila relativní příjmová pozice a narostlo ohrožení chudobou věkové kohorty 18 – 25 let, u osamělých rodičů, domácností bez zaměstnání a zejména u dětí. To lze přičítat především rostoucí polarizaci v možnostech zaměstnání a ve výdělcích. To vše mladým párům či mladým rodinám dosti ztěžuje životní starty, respektive vstup na trh práce a získání bydlení. Jestliže je zaměstnanost žen v kontextu měnících se trhů práce nejlepší ochranou proti chudobě rodin s dětmi, pak nemusí například překvapovat, že se zvyšuje věk, v němž mladí lidé uzavírají sňatky a kdy rodiny začínají plodit děti, že pak klesá počet sňatků a fertilita (tzv. „*postponement syndrome*“).

Přitom se na makro-úrovni změnil (modernizoval) vztah mezi fertilitou a zaměstnaností, v některých zemích s lepšími výsledky v obou ohledech, v jiných v obou ohledech s horšími.

² Pokles průměrné míry fertility v sobě skrývá několik komponent: jednak rostoucí počet bezdětných žen, dále – a především – pak ale odkládání prvního porodu ženami do vyššího věku, zkrácení období plodnosti a (do jisté míry v souvislosti) snížený počet druhých a dalších porodů.

³ Používáme zde český ekvivalent rod/rodový pro gender/genderový.

⁴ Někteří autoři hovoří o „revoluci v ženské roli“.

⁵ Nezaměstnanost má strukturální charakter a je spojena nejen s recesí, ale i s růstem produktivity práce a s modernizační ekonomiky.

⁶ Narostl výrazně počet neúplných rodin, rozpadá se vícegenerační rodina. Vedle toho – s ohledem na vysokou míru nestability zaměstnání „živitele rodiny“ – jsou rodiny s dětmi (zvláště nemůže-li se žena plně zapojit na trhu práce) vystaveny vyššímu riziku materiální deprivace.

Empirické analýzy zejména z počátku tohoto století (Esping-Andersen 1999, 2002, Castles 2003, Sleenbos 2003) prokazují, že mezi osmdesátými a devadesátými lety došlo k zásadnímu obratu v chování domácností: zatímco dříve byly vyšší míry fertility spojeny s nižšími mírami zaměstnanosti žen, je již od devadesátých let minulého století mezi fertilitou a zaměstnaností žen jednoznačně pozitivní korelace.⁷ Již Chesnais (1996) ovšem konstatuje, že skutečně revoluční změna v rodinném chování spočívá v tom, že k zemím s výjimečně nízkou fertilitou patří právě ty, jež jsou nadále chápány jako tradiční, katolické a rodinně orientované (měl na mysli země jižní Evropy).

Tabulka 1: míra asociace mezi fertilitou (závisle proměnná) a dalšími proměnnými v letech 1980 a 1998 v 21 zemích OECD

nezávisle proměnné	1980	1998
Katolicismus	.47	- .43
Míra rozvodovosti	- .43	.49
Zaměstnanost ve službách	- .44	.55
Zaměstnanost žen	- .47	.53
Podíl žen na pracovní síle	- .47	.50
Terciární vzdělanost žen	n.v.	.53
Nezaměstnanost žen	n.v.	- .53

Pozn.: korelace PE; sign .05, katolicismus jako procento populace, jež se deklaruje jako katolická
 Pramen: Castles 2003: 215, upraveno.

Nastíněný trend je odborníky i politickými reprezentacemi pokládán za naléhavou výzvu pro veřejné politiky, jež by jej mohly nějakým způsobem ovlivnit. Je totiž patrné, že vyšší úroveň fertility (a současně i vyšší úroveň zaměstnanosti žen) je zapotřebí k zajištění finanční stability sociálního státu.⁸ Současně se zdá, že rostoucí zaměstnanost žen byla doprovázena trendy destabilizace instituce manželství a rodiny či rozšíření jejich atypických forem. To vše naznačuje, že v případě neslučitelnosti pracovních aspirací žen, jakož i požadavků na ně kladených ve světě práce na jedné straně, a jejich rodinné role na straně druhé, může hrozit (post)moderním společnostem dlouhodobě nízká fertilita. To má pak s významné důsledky pro demografickou strukturu, celkový poměr zaměstnaných a neaktivních občanů, a samozřejmě – pro veřejné finance a státní rozpočet, pro politická rozhodnutí o veřejných rozpočtech, pro politickou legitimitu politických reprezentací. Poměr ekonomicky aktivních a na nich závislých ekonomicky neaktivních se totiž dlouhodobě výrazně zhoršuje, až za hranici únosnosti pro veřejné finance, a nelze proto z hlediska udržitelnosti důchodových systémů akceptovat nízké míry participace žen na trhu práce. Krom toho, jak jsme již uvedli, nízká participace na trhu práce přestává být na straně žen nejvíce preferovanou volbou.

V důsledku výše zmíněných vývojových trendů a problémů agenda sociální politiky Evropské unie deklarovaná v tzv. Lisabonské strategii akcentuje vysokou participaci žen na trhu práce jako jeden ze základních cílů.⁹ Do centra pozornosti veřejných politik zemí Evropské unie se tak dnes dostává otázka zaměstnanosti žen. Přitom otázka fertility je zcela zjevně paralelním problémem, ale jako taková se nestala předmětem sociální agendy EU, neboť je dosud považována za oblast soukromého života. Na druhé straně ovšem evropská

⁷ Například podle Sleenbos (2003: 20) je vztah, kde je fertilita závislá proměnná (y) a zaměstnanost žen nezávislá proměnná (x), pro země OECD v roce 1999 vyjádřen regresní funkcí $y = 0,016x + 0,62$ a vysvětluje 46 % variance míry fertility, zatímco v roce 1980 byl vztah $y = - 0,006x + 2,09$ a vysvětloval 11 % variance míry fertility.

⁸ Tradičně se od rodinných politik očekávalo jen poskytnutí ochrany rodin před materiální deprivací a zvýšení jejich životního standardu v období výchovy dětí, případně podpora reprodukční funkce rodiny.

⁹ V roce 2010 má být v souladu s cíli zaměstnanosti dosaženo v zemích EU míry 60 % zaměstnanosti žen v produktivním věku (15 – 64 let).

strategie zaměstnanosti akcentuje opatření, jež se jí více či méně přímo dotýkají, především opatření k harmonizaci zaměstnání a rodinného života.

Faktory a mechanismy ovlivňující reprodukční chování a participaci na trhu práce

V současné době nelze vysvětlit změny v rodinném chování a v chování na trhu práce uspokojivě v rámci jedné úrovně explanace či jedné třídy faktorů, jež potenciálně vstupují do hry.¹⁰ Z dosavadních výzkumů je zřejmé, že se jedná o koincidenci kulturních, strukturálních a institucionálních vlivů, jejichž působení je zprostředkováno relativně komplexními mechanismy. Z toho důvodu je značně obtížné volit takové strategie intervence v oblasti veřejných politik, jež by mohly být v oblasti voleb reprodukčního a pracovního chování brány zúčastněnými subjekty patřičně v úvahu, respektive být jimi brány patřičně v úvahu.

Kulturní, strukturální a institucionální faktory působí nejen paralelně, ale navzájem se ovlivňují jako podmínky působení jiných faktorů či adaptace na ně. Například hodnotové preference pro specifické uspořádání vztahů v rodině – uspořádání dělby práce mezi partnery, péče a výchovy dětí – vytváří i specifická očekávání vůči opatřením sociálního státu, a tak nepřímo ovlivňují i jeho institucionální uspořádání (strukturu opatření, institucí a průběh implementace opatření). Institucionální rámec ovšem zase vytváří určité možnosti k tomu, aby domácnosti mohly realizovat své záměry pokud jde o účast v zaměstnání a pro způsob zajištění péče o děti a domácích prací. Tím také ovlivňuje reálné chování lidí. Komplexní působení zmíněných faktorů lze sledovat jak na mikro-sociální, tak i na makro-sociální úrovni.

Mikrosociální přístupy

Tradičně se vysvětlení reprodukčního chování a chování členů domácností na trhu práce opírají o model racionální volby, jenž kalkuluje s náklady a zisky vyplývajícími z plození a výchovy dětí (Easterlin 1976, Becker 1991). V tomto modelu je snížená fertilita interpretována jako důsledek vyšších nákladů na dítě a nižších rodinných příjmů v případě jejich výchovy, a/nebo je nižší fertilita chápána jako důsledek změny preferencí pro plození a výchovu dětí v porovnání s jinými možnostmi, respektive jinými životními plány.

Model racionální volby má kořeny v ekonomické teorii, a kalkuluje tedy zejména s ekonomickými kritérii nákladů a zisků, bere ale někdy v úvahu i širší sociální kontext a neekonomická kritéria prospěchu („kvalitu života“, *well-being*). Náklady na dítě jsou v pohledu modelu racionální volby jak přímé, tak i nepřímé: jde o „cenu příležitosti“ v důsledku nerealizovaných možností zaměstnání, spotřeby a dalších životních šancí, určitého způsobu života. „Prospěch“ z dítěte může být zase interpretován jako prospěch ekonomický, ale také psychický (emocionální) a sociální (sociální status).

V ekonomickém rámci úvah hraje v současné době stále významnější roli ta okolnost, že rodiny nemohou dost dobře předpovídat budoucí náklady na děti, zejména s ohledem na rostoucí riziko rozpadu rodiny, a ženy jsou přitom konfrontovány s extrémně vysokou pravděpodobností chudoby v případě, že se rodina s dětmi rozpadne. Podobně jsou v moderní společnosti, kde slábne role extendované rodiny, stále nejistější individuální přínosy získané z vkladů do výchovy dětí (ty budou ostatně známy až v budoucnosti, jednak jsou obecně stále méně významné s ohledem na převládající tendenci k modelu nukleární rodiny).

¹⁰ Demografové se zaměřují zejména na faktory ovlivňující volby na úrovni individuálního chování, zatímco ekonomové věnují pozornost především mikro- či makro - ekonomickým faktorům. Sociologové se snaží studovat vliv faktorů kulturně-hodnotových i strukturálních (institucionálních), někdy přitom propojují mikro- a makrosociální perspektivu.

Především jsou však pro explikaci změn v reprodukčním chování a v pracovní participaci na mikrosociální rovině významné faktory spojené s posuny v životním stylu a hodnotových preferencích, jež doprovázejí vzestup post-materialistických hodnot souvisejících s individualismem a seberealizací. Relativně konzistentní teorii, jež bere v úvahu především tyto preference a do určité míry i další kontextuální a strukturální faktory a sleduje jejich interakci na individuální, mikro-sociální úrovni, nabízí Hakim (2000, 2003). Výkladem této teorie se více zabývala předchozí kapitola. Zde proto budeme akcentovat jen některé její hlavní vývody. Tato teorie zdůrazňuje v první řadě význam individuálních hodnot orientujících životní styl v rozhodování žen o účasti na trhu práce a plození dětí jako hlavního determinantu. Podle jejích předpokladů narůstá v soudobých společnostech postupně možnost rozhodování v oblasti rodinného chování i v oblasti práce, a to podle individuálních preferencí. To je v (post)moderních bohatých společnostech důsledkem několika kontextuálních historických změn: je to revoluce v antikoncepci, revoluce v rovných příležitostech (ve vzdělávání, na trhu práce), expanze pracovních příležitostí v administrativě i na sekundárním trhu práce. V souvislosti s tím vším roste role individuálních preferencí, postojů a hodnot při volbě individuálního životního stylu. Sociálně-ekonomické charakteristiky jednotlivců se stávají v tomto kontextu jen slabými predikátory rodinného chování a chování na trhu práce. Preference v životním stylu jsou přitom chápány v pojetí Hakimové (na rozdíl od ekonomických teorií racionální volby) jako heterogenní – uvažuje o třech ideálních typech preferencí, jež se projevují v moderních společnostech: jsou to především tzv. „adaptivní“ typy, jež převládají (asi 60 % žen); snaží se sladit rodinu a zaměstnání a jsou relativně citlivé na opatření veřejné politiky, jež kombinaci těchto životních preferencí ovlivňují/umožňují. Další dva ideální typy preferencí žen jsou naproti tomu na opatření veřejné politiky minimálně citlivé. Jedná se o ženy „zaměřené na domácnost“ (asi 20 %) a „zaměřené na zaměstnání (kariéru)“ (zhruba také 20 %). Heterogenita preferencí žen – na rozdíl od preferencí mužů, jež jsou homogenní ve smyslu orientace na oblast kariéry/práce – implikuje, podle Hakimové, konflikt zájmů zmíněných skupin žen, a tím usnadňuje dominanci mužů na trhu práce. Veřejné politiky ale obvykle akcentují jen jeden směr preferencí, respektive jednu skupinu žen, a tím se stávají jen málo účinné pro podporu realizace aspirací rodin a ovlivnění jejich chování (Hakim 2000, 2003).

Makrosociální přístupy

Tyto přístupy věnují pozornost makrosociálním mechanismům a makrosociálním faktorům, kulturním či strukturálním faktorům, případně jejich interakci. V návaznosti na to pak analyzují i význam sociálních institucí, včetně intervencí veřejných politik.

Koncept druhé demografické tranzice (van de Kaa 1987) spojuje změny v rodinném a reprodukčním chování s hlubší kulturní proměnou postmoderní společnosti – s posuny směrem k pluralizaci, k individualizaci hodnot, životních stylů a identit, jejichž nositeli jsou tzv. „mentální kohorty“. Zmíněné posuny mají více aspektů: zahrnují emancipaci a zrovnoprávnění žen ve všech oblastech společenského života. A zahrnují současně i rostoucí význam emocionální funkce rodičovství – ta může být ovšem naplněna s menším počtem dětí v rodině, případně pouze jedním (pokud nad rodičovskou aspirací nepřevládá jiná životní volba zcela).

Jiné teorie akcentují ještě více význam „sobeckosti“ (*selfishness hypothesis*): poukazují na obecný hodnotový posun od rodinných k individualistickým orientacím, kdy primárním cílem lidí je seberealizace (Beck 1992, 1999, Beck-Gernsheim 1999); k posunu dochází v souvislosti s jinými strukturálními změnami – zejména procesy ekonomické globalizace a dynamikou na trhu práce. Vedle tohoto posunu někdy poukazují, v souvislosti se zmíněnou „sobeckostí“, na hedonismus a materialistický životní styl vysokého spotřebního standardu. Rozšíření individualistického stylu života komentuje Beck takto: „tržní model modernity

implikuje společnost bez rodin a bez dětí. Každý musí být nezávislý a volný, jak to vyžaduje trh, který zajišťuje jeho či její ekonomickou existenci. Subjektem trhu je nesmlouvavě nezadaný jedinec, nezatěžovaný vztahem, manželstvím či rodinou. Z toho vyplývá, že ve svých důsledcích je tržní společnost společností bez dětí – pokud by ovšem děti nevyvrůstaly se svobodnými otci a matkami.“ (1992: 16).

V návaznosti na koncept druhé demografické tranzice považuje Castles (2003: 218-219) za rozhodující obrat v hodnotových preferencích obecný posun, kdy jsou očekávání o primární roli žen definované jako „mateřství“ a předpoklad neslučitelnosti mateřství a zaměstnání nahrazeny souborem preferencí vycházejících z předpokladu, že ženy mají stejné právo a potřebu pracovat jako muži a že fertilita musí být nějakým způsobem kombinována s pracovní kariérou a požadavky světa práce. Fertilita a zaměstnanost ovšem nejsou jen otázkou měnících se preferencí, ale záleží na reálných možnostech tyto preference realizovat, možnostech, které utváří mimo jiné i institucionální kontext, v němž jsou rozhodnutí přijímána. Podle Castlese se za daných okolností a při daném posunu preferencí dobré vyhlídky žen na zaměstnání stávají významnou podmínkou pro jejich ochotu k zakládání rodiny.

„Strukturální teorie“ proto akcentují jak ekonomické nejistoty a rizika (post)moderní společnosti, tak i roli institucí, včetně role veřejných politik. Hodnotové posuny nejsou totiž v jejich pojetí jedinou významnou sociální změnou, jež chování rodin ovlivňuje. Postmoderní společnost nabízí na jedné straně lidem více individuální svobody a volby, na straně druhé jim přináší nové nejistoty a rizika – jednou z rozhodujících nejistot je nejistota postavení na trhu práce, jinou je nejistota v rodinných vztazích. „*Revoluce v demografickém a rodinném chování*“ je „*prosazována usilováním žen o osobní nezávislost a celoživotní kariéru*“ a „*manželství je méně aktem ekonomické nezbytnosti a více otázkou individuální volby. To také znamená formaci nových a méně stabilních rodinných způsobů soužití*“ ... „*To vše odráží větší míru individuální svobody volby, ale také nejistotu a riziko.*“ (Esping-Andersen et al. 2002: 2, překlad autora).

Pečovateľské záväzky, jež rodiny (v prvé řadě dosud ženy) přijímají, význam zmíněných nejistot obvykle zvyšují. Nejistoty vyplývající z proměn trhu práce a z nestability rodinných svazků se přitom překrývají, stávají se v řadě individuálních případů více méně trvalými a takto do značné míry blokují možnosti individuálních voleb společenského a pracovního uplatnění, stejně jako blokují naplnění partnerských a rodičovských aspirací a záväzků. Esping-Andersen (2002) poukazuje na „*child gap*“ („*chybějící děti*“) – tedy nepoměr mezi počty dětí, jež by rodiny chtěly mít, a počty dětí, jež reálně mají.¹¹ Podle jeho interpretace tato okolnost signalizuje právě relativně silný vliv strukturálních faktorů – jako jsou již zmíněná sociální rizika a nejistoty – na reprodukční chování. K takovým faktorům, jež omezují životní volby potenciálních rodičů, řadí zejména přímé náklady spojené s dětmi, obtíže, jež pro ženy vyplývají při koordinaci zaměstnání a pečovateľských záväzků, a konečně obtížnost životního startu mladých lidí (cit.op.: 63-64).

Podobně teorie inkoherece (McDonald 2000a, 2000b) akcentuje velice silně roli institucí a vysvětluje, že velmi nízké míry porodnosti jsou výsledkem nesouladu mezi institucionálními uzpůsobeními (tedy i politikami), jež umožňují kombinovat rodinu a zaměstnání, stejně jako důsledkem inkoherece mezi genderovou nerovností vyplývající z norem vztahujících se k institucím orientovaným na rodinu a naproti tomu genderovou rovností norem vztahujících se k individuálně orientovaným institucím – tedy k trhu práce a

¹¹ Tento koncept vyjadřuje podíl aktuálního počtu dětí k počtu dětí, které by mladí lidé ve věku 25–34 let chtěli mít; byl vyjádřen pro 12 „starých“ zemí EU průměrnou hodnotou 0,6 dítěte (srovnej Esping-Andersen et al. 2002). Koncept „child gap“ naznačuje, že negativní trend ve fertilitě není fatální – není totiž opřen o preferované strategie mladé generace potenciálních rodičů – a může být proto změněn úpravou kontextuálních podmínek, jež ovlivňují rozhodování mladých lidí.

vzdělávání. „Současný feministický paradox“ spočívá v tom, že na jedné straně vyšší úroveň genderové rovnosti v sociálních institucích (zejména v rodině a na trhu práce) vedla nejprve k nižší porodnosti¹², ale později (v devadesátých letech) se ukazuje, že při rychle narůstajících očekáváních genderové rovnosti na trhu práce je reorientace všech sociálních institucí k genderové rovnosti (jednak na trhu práce, ale zejména pak v rodině) účinnou prevencí velmi nízké porodnosti. V průběhu osmdesátých a devadesátých let byl model muže živitele v podstatě eliminován ze vzdělávacích institucí a z oblasti trhu práce, zatímco v instituci rodiny nadále převládá. Tak vznikají silné tlaky na rozhodování o zakládání rodiny a o účasti na trhu práce. V kontextu rostoucích individualistických preferencí je pak důsledkem této institucionální inkongruence velmi nízká fertilita, jež je v podstatě reakcí žen na zmíněný rozpor v oblasti rodinného chování.¹³ Podle McDonalda (2000b: 13) je ovšem individualismus (žen) do značné míry sociálním a kulturním konstruktem: je totiž důsledkem liberální ekonomické agendy ve veřejné politice v kombinaci se setrváváním na tradičním rodinném uspořádání, v němž muži dominují a může být proto – jako sociální konstrukt – modifikován a umírněn zásahy veřejné politiky, respektive korekcí stávající politiky. Z toho pak vyvozuje pro veřejnou politiku požadavek opatření, jež akcentují generovou rovnost ve všech směrech a ve všech institucích.

Role veřejných politik ve vztahu k reprodukčnímu a rodinnému chování

Rozeznání významu strukturálních – ať ekonomických či institucionálních faktorů – jak pro reprodukční chování, tak pro participaci na trhu práce otevírá prostor k úvahám o vlivu na chování členů rodin intervencemi sociálního státu. Chápeme-li pracovní a reprodukční chování jako výsledek interakce kulturních a strukturálních faktorů, může veřejná politika do určité míry ovlivňováním více a různých podmínek života rozšiřovat prostor pro individuální volby a životní příležitosti všech členů rodin, a to v zaměstnání i v rodinném životě současně. Takto může napomáhat realizaci těch hodnotových preferencí členů rodin, které by jinak zůstaly jen potenci: zejména může napomoci realizovat preference týkající se založení rodiny a účasti na trhu práce více méně současně, aniž by realizace preferencí vztažených k reprodukci omezila realizaci preferencí vztažených k participaci na trhu práce a k společenskému uplatnění.

Jestliže v procesu emancipace žen narostly jejich aspirace v oblasti pracovního uplatnění, aniž by přitom došlo k oslabení emocionální hodnoty dítěte¹⁴, pak Esping-Andersen (2002: 81) a Castles (2003) dokládají, že v důsledku konfrontace těchto komplexních aspirací s reálnými podmínkami, v nichž se aspirace realizují, se tradičně inverzní vztah mezi participací žen na trhu práce a jejich fertilitou v postindustriálních společnostech obrátil. V některých zemích se za těchto okolností realizují spíše takové životní volby, které přinášejí vysokou participaci žen na trhu práce a někdy i „přijatelnou“ fertilitu. Naopak v jiných zemích vzniká situace, kdy možnosti realizovat aspirace jsou natolik blokovány, že participace i fertilita jsou na sociálně i ekonomicky nepřijatelné úrovni. Důležitou roli podle Esping-Andersena pro nastolení podmínek realizace aspirací na trhu práce a v rodině sehrává právě koncept veřejné a sociální politiky dané země – respektive tzv. režim sociálního státu.

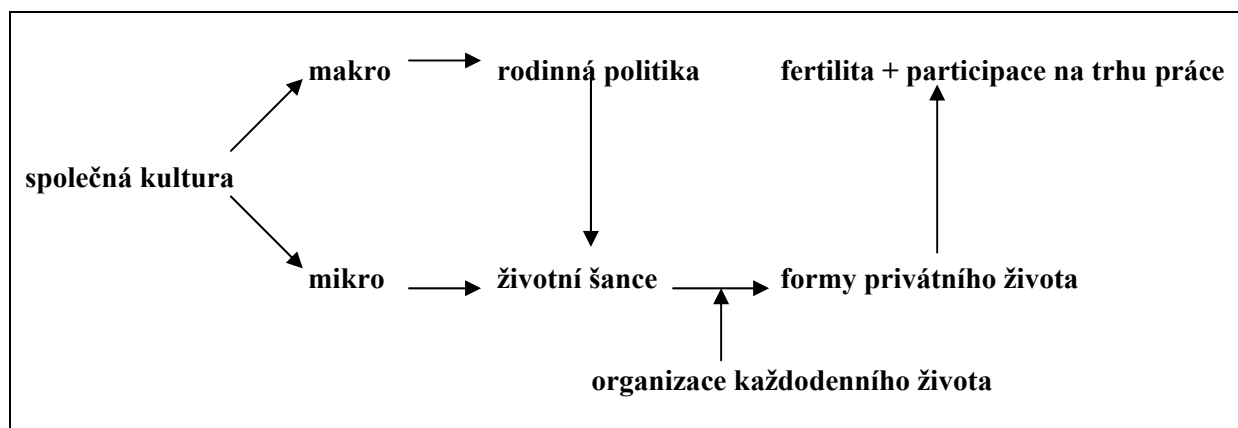
Působení sociální politiky na reprodukční a pracovní chování členů rodin se pokusíme shrnout v obecném schématu 1 (podle Strohmeiera 2003) a návazně rozpracovat v podrobnějším schématu 2, kde akcentujeme roli specifických veřejných politik a současně zachycujeme vazby mezi makro-, mezo- a mikro-sociální rovinou.

¹² I když přechod od vysoké porodnosti k porodnosti kolem poměru náhrady byl důsledkem růstu genderové rovnosti v rámci instituce rodiny (zejména byl spojen s možností poskytnutou ženám regulovat antikoncepci počet dětí).

¹³ Hobson (2004) hovoří o „stávce v rození dětí“ (birthstrikes).

¹⁴ Stranou teď ponecháváme nárůst konzumních požadavků rodin.

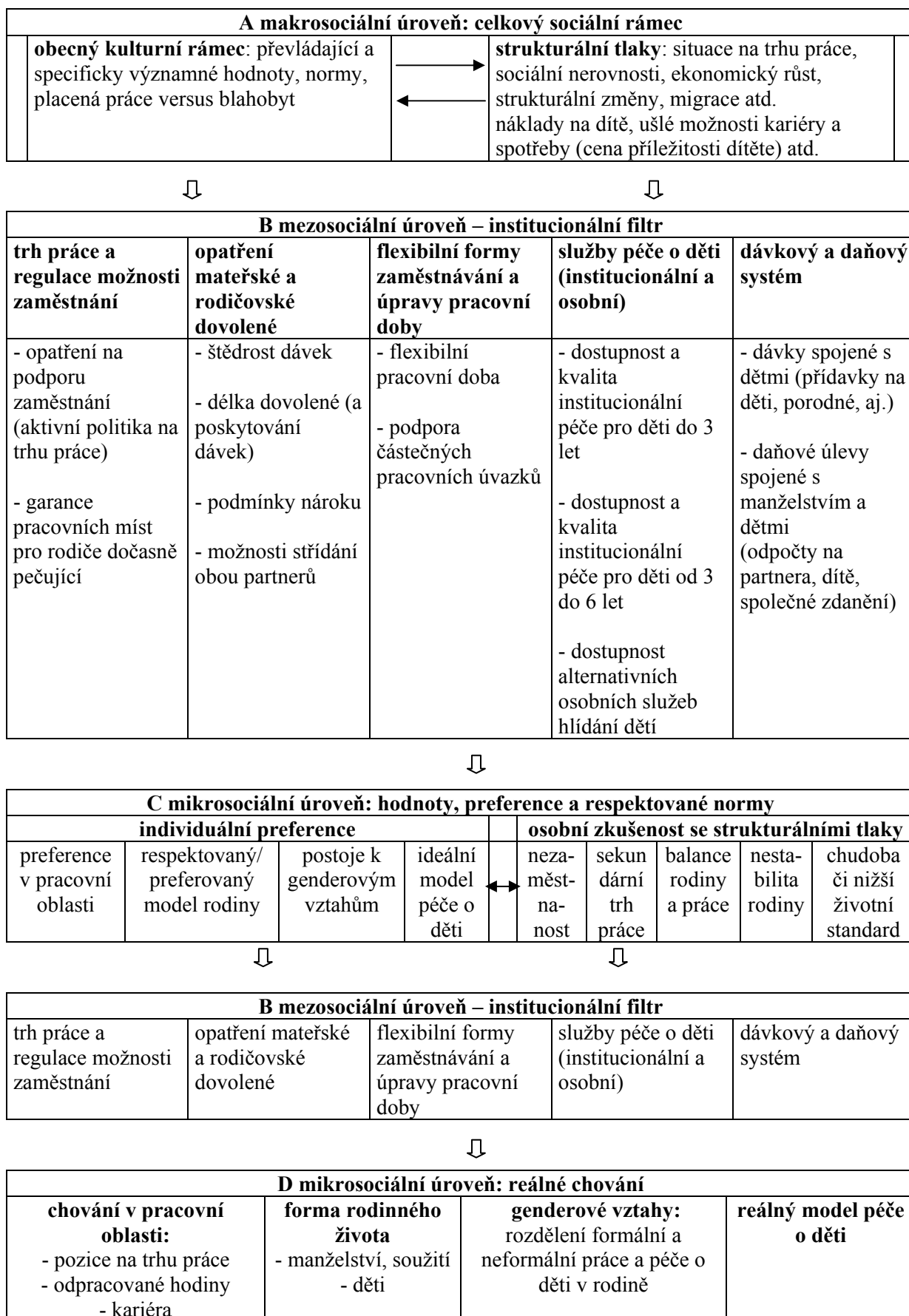
Schéma 1: Model působení sociální – rodinné politiky

Pramen: Strohmeier 2003: 351, upraveno

Působení veřejné politiky na rodinné chování je zprostředkováno formami privátního života domácností, jež vyrůstají – podobně jako i veřejná politika – z určité společné kultury. Působení veřejné politiky se prolíná s faktory makro-sociálními i mikro-sociálními, kulturními i strukturálními (srovnej schéma 1 a schéma 2). Jednak určitým způsobem „filtruje“ vliv makro-sociálních kulturních a strukturálních faktorů, tedy spoluutváří reálné podmínky života rodin a rámec jejich rozhodování. Jednak také napomáhá anebo naopak blokuje realizaci individuálních záměrů (například reprodukčních a pracovních preferencí) členů rodin. Její opatření proto působí na pracovní chování, rodinné chování, na rodové vztahy, na dělbu práce v domácnosti, na výchovu dětí atd., všechny zmíněné dopady veřejné politiky jsou přitom navzájem v interakci (srovnej schéma 2). V souhrnu tak lze říci, že rodinná (sociální) politika má jistý vliv na utváření životních šancí a životních strategií členů rodin v (post)moderní společnosti. Nejvyšší zájem je ovšem zaměřen na vliv sociální (rodinné) politiky na rodinné chování (zejména na fertilitu) a pracovní participaci.

Schéma 2 : Model působení veřejných – rodinných politik na rodinné chování

Je ovšem dosti složitou otázkou, jak silný je vliv veřejných politik zaměřených k rodině na reprodukční chování. Hobson (2004) dovozuje, že různé konstelace, to znamená režimy veřejných politik, se spojují s různými úrovněmi fertility. Zdá se ovšem, že veřejné politiky do určité míry korigují, ale nemění zásadně převládající trend k snížení fertility pod úroveň prosté reprodukce populace. Přece jen ale lze identifikovat různé režimy veřejných politik zaměřených k rodině v zemích s nejnižší nízkou fertilitou a zemí v zemích s nízkou fertilitou (tedy nepřilíš hluboko pod úrovní reprodukce) (srovnej tabulku 2).

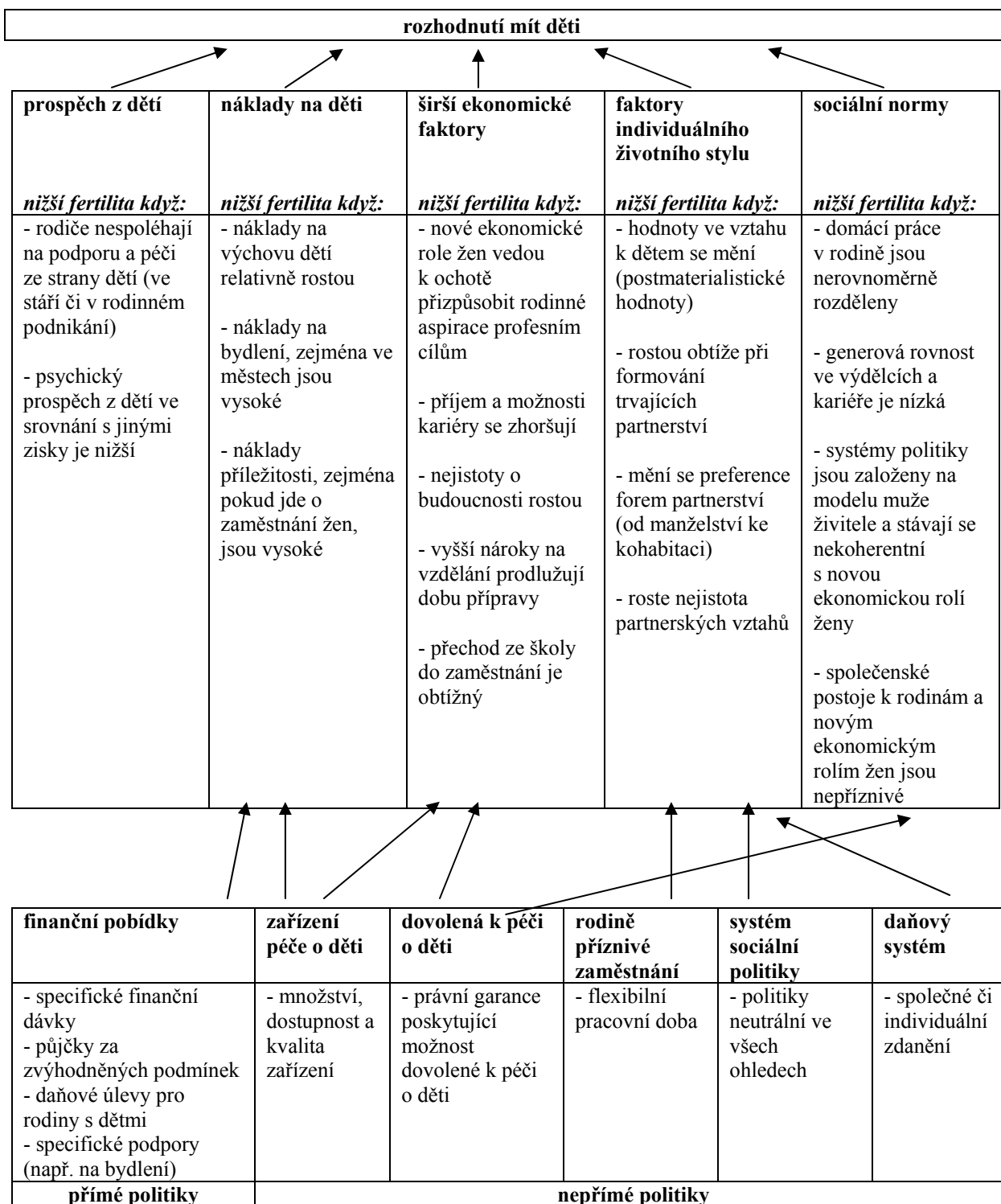
Tabulka 2: Mechanizmy ovlivňující vzorce fertility a účinky institucí/politik

institucionální proměnné	extrémně nízká fertilita	velmi nízká až nízká fertilita
nezaměstnanost, obecná a nezaměstnanost žen Podíl zaměstnání ve veřejném sektoru Podíl zkrácených úvazků poměr mezd žen a mužů	zvýšená ekonomická nejistota a slabé pobídky pro ženy k účasti v pracovní síle	ekonomická jistota a optimismus a příležitosti k účasti v pracovní síle
rodičovská dovolená: poměr náhrady místa v zařízeních péče o děti podíl příležitostí na zkrácený úvazek ve veřejném sektoru	nesoulad: model pracovníka muže (adult worker model) a současně politiky k podpoře zaměstnanosti matek	politiky vstřícné rodině v podpoře zaměstnanosti matek
rodové rozdělení placené a neplacené práce	rozpor mezi rodovou rovností v společnosti a nerovností v rodině	vyrovnané rozdělení placené a neplacené práce

Pramen: Hobson 2004: 13

Hypotéza o omezeném vlivu veřejných politik na reprodukční chování nás nemusí příliš překvapovat. Varieta faktorů, jež ovlivňují reprodukční rozhodnutí je široká, a je současně zřejmé, že veřejné politiky ovlivňují tyto faktory převážně nepřímo, prostřednictvím různých (částečně nepřilíš transparentních) sociálních mechanismů. Určitý vliv může mít ovšem potenciálně celá řada veřejných politik, přičemž jednotlivé politiky se mohou spojovat s různými faktory a současně určitý faktor může být ovlivněn různými politikami/intervencemi (srovnej schéma 3).

Schéma 3: Reprodukční rozhodnutí – faktory a opatření veřejné politiky

Pramen: Sleebos 2003: 34

Z hlediska aspirace ovlivnit reprodukční chování (ať už přímo či více méně nepřímo) a kvalitu života členů rodin jsou pak obecně uznávány následující argumenty pro intervence veřejné/sociální politiky (Bernardi 2005: 125-6)¹⁵:

- a) dlouhodobá udržitelnost sociálního státu, zejména důchodového systému; jde o relativně transparentní problém poměru mezi ekonomicky aktivní a neaktivní populací;
- b) deficit reálně narozených dětí vůči preferovanému počtu dětí a s tím spojený individuální deficit v kvalitě života; vychází se z předpokladu, že dítě zvyšuje individuální pocit životního štěstí-blahobytu;
- c) hledisko horizontální rovnosti mezi rodinami s dětmi a rodinami bez dětí; vychází se z předpokladu, že děti jsou veřejným statkem (a budoucností společnosti), a že lidé, kteří se o děti starají, mohou méně investovat do rozvoje svého vlastního lidského kapitálu a měli by proto obdržet odpovídající kompenzaci;
- d) hledisko rovnosti mezi dětmi; děti nenesou žádnou odpovědnost za volby svých rodičů – proto by měl sociální stát silně podporovat rovnost v příležitostech vzdělávání a obecněji větší sociální rovnost (a proto transferovat materiální zdroje k dětem, jež žijí ve větších rodinách).

Přístupy k rodinné politice v různých režimech sociálního státu

V nejobecnější rovině mohou být cíle veřejné politiky zaměřené k rodině charakterizovány takto: rodová rovnost v domácnosti i na trhu práce, kvalita života dítěte i rodičů (Gornick a Meyers 2003: 236). Dosažení těchto cílů může nepřímo pozitivně ovlivnit rozhodování členů rodin v oblasti reprodukčního a pracovního chování. V evropských zemích lze v současné době rozlišit dva hlavní „modelové“ přístupy veřejné politiky zaměřené k rodině. Je to jednak familistická pro-rodinná politika vycházející z konzervativního přístupu a snahy podržet či obnovit tradiční křesťanské hodnoty, jako je zejména morální závaznost a stabilita manželského svazku. Naproti tomu je to de-familistický, ženám nakloněný režim realizující vůči rodině politiku, jež směřuje k snížení pečovatelské zátěže rodiny. *„Familistický režim je takový, který přisuzuje domácnosti maximum závazků při zajištění blahobytu.“* *„De-familizace označuje politiky, jež snižují míru spoléhání se jednotlivce na rodinu, maximalizují kontrolu jednotlivce nad ekonomickými zdroji nezávisle na rodinných či partnerských reciprocitách.“* (Esping-Andersen 1999: 45, překlad autora). Protože nezávislost na rodinných reciprocitách mohou ženy získat jen ve světě práce, v čemž jim však (zejména matkám) brání pečovatelské závazky, de-familizace je výrazně závislá na opatřeních sociálního státu. Zásadní rozdíl v zaměření politiky sociálního státu prochází tedy osou familismus versus de-familismus. Podobně jako u konceptu dekomodifikace jde ovšem v tomto případě spíše o vhodnou míru uplatnění jednoho či druhého principu než o jednoznačnou volbu „buď-anebo“.

Kontinentální, familistický, konzervativní režim¹⁶ je vybudován na předpokladu stability manželství a na jasné dělbě rolí/role muže živitele a role ženy pečovatelky. Veřejná – sociální politika tradičně tuto dělbu rolí jednak předpokládala, a jednak sama aktivně spoluutvářela. Pracovní kariéra živitele je v tomto režimu předpokládána jako kontinuální a jeho zaměstnání za relativně stálé, jeho mzda jako dostatečná pro životní standard celé rodiny, sociální zabezpečení členů rodiny je zprostředkováno přes zabezpečení živitele. Proto je tento režim v oblasti sociálního zabezpečení založen především na sociálních transferech souvisejících se zaměstnáním, přičemž poměry náhrady dávek sociálního pojištění zaměstnanců jsou vysoké. Naproti tomu tento režim neposkytuje – na rozdíl od de-familistického (typicky

¹⁵ Tím není řečeno, že je vždy dosaženo cílů, které jsou v těchto argumentech obsaženy.

¹⁶ Podle pojetí Esping-Andersena (1990, 1999).

skandinávského či sociálně-demokratického režimu), takové služby rodině, jako je zejména péče o děti mladší 3 let či péče o staré lidi; také (na rozdíl od liberálního režimu) neusnadňuje ani přístup k obdobným privátním (tržním) službám.

Předpoklady, na nichž byl tento kontinentální, konzervativní režim vybudován, však platí stále v menší míře: trhy práce jsou vysoce dynamické, riziko nezaměstnanosti je všeobecné a zasahuje zejména tradiční výrobní odvětví, kde se dříve uplatňovali muži. Rodina je dnes navíc víceméně instituce nestabilní, a nemůže poskytnout svým členům závislým na živiteli dostatečnou a stabilní ochranu před sociálními riziky.

Familistický konzervativní režim se obtížně přizpůsobuje novým sociálním změnám souvisejícím s novou ekonomikou služeb, globalizací a individualizací. Růst poptávky pro pracovníkům ve službách není v tomto režimu pokryt rostoucí zaměstnaností žen, ale spíše pomocí migrující pracovní síly. Rostoucí nezaměstnanost není tolik řešena flexibilizací trhu práce, zejména mezd, jako je tomu v liberálním režimu či aktivními politikami napomáhajícími plné zaměstnanosti (zejména navazujícím vzděláváním pro potřeby trhu práce), jako je tomu v sociálně-demokratickém režimu, ale spíše omezováním nabídky práce, zejména starších pracovníků (předčasné důchody) a také žen pečujících o děti (relativně dlouhá rodičovská dovolená – dva až tři roky). Současně se tento režim veřejné politiky snaží chránit pomocí různých práv seniority pracovní místa *insiderů*. Ochrana pozic *insiderů* na trhu práce, vytváří mnohé jeho další rigidity a zvyšuje nezaměstnanost, zejména u znevýhodněné, marginální pracovní síly včetně žen, které vychovávají děti, především v období, kdy se žena vrací po delší přetržce na trh práce; srovnej Esping-Andersen (1990, 1996, 1999).

Korpi (1999) v návaznosti na rozlišení familistického a de-familistického přístupu vymezuje koncept veřejné politiky zaměřené k rodině podle způsobu, jímž veřejné politiky napomáhají propojit participaci žen ve sféře placené práce s poskytováním a rozdělením sociální péče ve společnosti. V rovině cílů rozlišuje „tržně orientovaný“ model jako politiku spoléhající na tržní síly, která nepodporuje rodinu při řešení jejího vztahu ke sféře práce, a to ani při naplňování pečovatelských závazků. Tržně orientovaný model je indiferentní k rodině, která je pokládána za privátní sféru života jednotlivců. Dále rozlišuje model „obecné podpory rodiny“, jenž podporuje nukleární rodinu a instituci manželství – a současně upevňuje tradiční role i nerovnost mužů a žen v přístupu k sféře práce (spoléhá přitom na rodinu jako na sociálně zabezpečující instituci). A konečně rozlišuje „model dvojího příjmu“ podporující rovnost mužů a žen v přístupu k trhu práce i v péči o děti. Současně podporuje služby péče o děti a nezávislost jednotlivců na rodině. Korpi (ibid.: 25b, 26b, tab. 5 a tab. 6) ukazuje, že nejmenší sociální nerovnosti podle rodu a stejně tak nejmenší třídní nerovnosti lze shledat v zemích, které prosazují model dvojího příjmu. Největší nerovnosti podle rodu lze nalézt v zemích, jež sledují obecný model podpory rodiny, a konečně největší třídní nerovnosti v zemích, které prosazují „tržní model“.

Esping-Andersen et al. (2002: 66) ukazují, že výrazně narostla (a to asi o 7 procentních bodů) míra chudoby rodin s dětmi v letech 1980–1995 ve Velké Británii, Německu, Itálii a také v Nizozemí a USA (což jsou režimy liberální, tržně orientované či režimy familistické – orientované na obecnou podporu rodiny). Naopak spíše klesala nebo se stabilizovala ve skandinávských zemích a ve Francii (což jsou režimy sledující spíše podporu dvojího příjmu). Tento trend spojují ve značné míře právě s typem politiky uplatňované ve vztahu k rodině. Podle jejich závěrů sociální politika, jež reaguje adekvátně na soudobé sociální trendy včetně nízké fertility a na faktory, které jsou v pozadí, sleduje linii de-familizace. Přitom je pokud možno komplexní: zahrnuje dostupné služby péče o děti a staré lidi, placenou mateřskou a rodičovskou dovolenou – s možností střídání obou partnerů, štedré zajištění při absenci v práci při nemoci dětí a v neposlední řadě odpovídající aktivní politiku na trhu práce a takovou organizaci zaměstnání, jež umožňuje sladit kariéry členů rodin s péčí o děti.

Leitnerová (2003) si ovšem, podobně jako Korpi, uvědomuje, že opatření směřující k „obecné podpoře rodiny“ a opatření směřující k podpoře „dvojího příjmu“ se nemusí vždy vylučovat. Stejně jako že familistický i de-familistický režim mají (oba) jisté potence podporovat jak rodovou rovnost, tak i rodovou nerovnost (a k tomu také v praxi dochází). Vymezuje pak familistické politiky jako takové, jež podporují rodinu v jejích pečovatelských funkcích (a tím rodinu k péči o její členy zavazují, stejně jako činí členy rodiny na péči ze strany rodiny závislé), zatímco de-familistické politiky rodinu od pečovatelských funkcí oprostují (přenášejí ji na jiné veřejné či privátní subjekty). Akcent klade vedle této dimenze současně na dimenzi rodové rovnosti-nerovnosti, protože ta je podle jejího názoru klíčem k účinnosti veřejných při balancování rodiny a zaměstnání.

Z těchto úvah Leitnerové vyplývají čtyři ideální typy přístupu k veřejné rodinné politice: *volitelný familismus* sice na jedné straně podporuje rodinu v jejích pečovatelských funkcích, současně však poskytuje možnosti oprostít se od pečovatelských povinností ať využitím veřejných, či soukromých tržních služeb.¹⁷ *Explicitní familismus* podporuje rodinu v péči o její členy, neposkytuje však žádné alternativy rodinné péče. *Implicitní familismus* se zřídka aktivit jak v podpoře péče ze strany rodiny, tak v jiných alternativních formách péče – nicméně rodina s ohledem na absenci jiných možností zůstává hlavním (jediným) subjektem péče. *De-familismus* pak poskytuje sice možnosti zajištění péče mimo rodinu, nijak ale nepodporuje právo rodiny na péči a neocenuje (neodměňuje) péči poskytovanou v rodině.

Tabulka 3: kombinace silné/slabé familizace a silné/slabé de-familizace

familizace	de-familizace	
	silná	slabá
silná	1 Volitelný familismus	2 Explicitní familismus
slabá	4 De-familismus	3 Implicitní familismus

Pramen: Leitner 2003: 358

Konkrétně pak v rámci přístupu tzv. volitelného familismu je rozvinutá formální péče o děti/jiné členy rodiny, stejně jako finanční transfery spojené s péčí o děti v rodině (mateřská s rodičovská dovolená, přídavky na děti atd.). V rámci explicitního familismu je formální péče o děti nerozvinutá, zato jsou akcentovány transfery spojené s péčí v rodině; implicitní familismus se naproti tomu vyhýbá jak poskytování formální péče o děti, tak i poskytování dávek jako ocenění péče v rodině. Konečně de-familismus podporuje institucionální (formální) péči o děti/členy mimo rodinu, neposkytuje však příliš dlouho dávky spojené s péčí v rodině. Tabulka 4 zachycuje aplikaci této typologie na země EU-15.

Tabulka 4: klasifikace zemí podle politik v péči o děti

	formální péče o děti	
	rozšířená	slabá
dávky při péči o děti	1 BE, DK, FI, FR, SWE	2 AUT, GE, IT, LUX, NE
žádné/nízké dávky	4 IRL, UK	3 GR, PO, SP

Pramen: Leitner 2003: 361

Druhou dimenzí rozlišení přístupu veřejné politiky je dimenze rodové rovnosti/nerovnosti. Tomuto aspektu je v kontextu rodinných politik věnována stále větší pozornost (Lewis 1993,

¹⁷ Indikativní je zejména zajištění formální péče pro děti mladší tří let.

Sainsbury 1996, 1999, Esping-Andersen 2002, Hobson et al. 2004). Leitner se zabývá zejména vztahem této dimenze k dimenzi familismus – de-familismus v přístupech veřejných politik. Volitelný familismus poskytuje možnosti volby mezi formální péčí a péčí v rodině (dává rodině právo na péči). Nezasahuje tak přímo do rodových vztahů. Podobně ani de-familismus přímo do rodových vztahů nezasahuje, nepřímo však poskytováním formální péče o děti vytváří předpoklady (podmínky) pro rodovou rovnost na trhu práce, a oslabuje tak fakticky model živitele. Implicitní familismus sice rovněž neintervenuje přímo do rodových vztahů, podobá se spíše politice *laissez-faire* v oblasti rodiny. S ohledem na převládající rodovou dělbu rolí v rodině ale fakticky podporuje zachování *statu quo*. Explicitní familismus pak přímo reguluje rodové vztahy – může totiž, jak lze předpokládat, snadno posilovat tradiční rodové role, neboť podporuje pečovatelskou funkci rodiny.

Na druhé straně to však nemusí vždy platit. Familistické politiky explicitního i volitelného familismu mohou totiž obsahovat pobídky k sdílení péče oběma partnery (například zvýhodnění při střídání partnerů na mateřské či rodičovské dovolené atp.), což je případ Švédska či Dánska. Zařadit do této typologie například Českou republiku není vůbec snadné; nejspíše bychom mohli uvažovat o použití kategorie implicitního familismu – vzhledem ke značnému akcentu na příjmově testované dávky, cílené k domácnostem s nízkými příjmy. Na druhé straně, s ohledem na rezignaci na poskytování péče o děti do 3 let (namísto toho došlo k prodloužení doby poskytování rodičovského příspěvku a záměrem je i v roce 2006 tuto dobu udržet a příspěvek navýšit na úroveň minimální mzdy), by bylo spíše adekvátní hovořit o explicitním familismu. A byl by to zcela jistě *familismus s rodovou nerovností*: zcela totiž postrádá pobídky k sdílení péče oběma partnery, byť v legislativě formálně umožňuje střídání partnerů v době tzv. rodičovské dovolené.

Efekty veřejné politiky zaměřené k rodině

Jak jsme už ukázali, působení faktorů, jež ovlivňují zaměstnanost a fertilitu je dost komplexní. Sociální politika přitom působí víceméně jako „rámec“, institucionální kontext, „institucionální filtr“, jež rozšiřuje, nebo naopak omezuje možnosti voleb životních strategií domácnostmi, nikoliv jako determinanta. Její působení na volby členů domácností je v mnoha směrech jen nepřímé, probíhá v koincidenci s mnoha jinými faktory, a je proto s ohledem dopadů na fertilitu, ale i na participaci na trhu práce, na dělbu práce v domácnosti či způsob péče o děti, významným způsobem omezené.

Opatření sociální politiky působí sice na jednotlivé oblasti života rodin jako celek (jako „balíček“, *package* – srovnej Gornick a Meyers 2003), ale přitom mají také jednotlivá opatření často dopady ve více směrech. Je to pochopitelné: volby životních strategií souvisejících s participací na trhu práce a fertilitou jsou vedeny relativně komplexními hledisky. Z toho důvodu je také obtížné identifikovat význam jednotlivých opatření veřejné (rodinné) politiky, zejména na úrovni jednotlivých zemí. Analýzy efektů sociální politiky na rodinné a pracovní chování jsou proto prováděny spíše pomocí mezinárodních srovnání na makro-sociální rovině. Tyto analýzy přitom většinou berou v úvahu celkový sociálně-kulturní kontext, zejména režim trhu práce a režim sociálního státu. Politiky totiž působí v kontextu celkového uspořádání vztahů mezi rodinou, trhem (práce) a (sociálním) státem jako klíčovými institucemi, jež ovlivňují životy lidí v (post)moderní společnosti.

Esping-Andersen v návaznosti na své klasické rozlišení režimů sociálního státu (1990) interpretuje ve svých dalších pracích (1996, 1999, 2002) postavení rodiny v různých režimech sociálního státu, jakož i důsledky různých režimů veřejných politik pro účast na trhu práce a pro rodinné chování. Familismus korporativního, konzervativního kontinentálního pojetí ovlivněný hodnotami katolického křesťanství má podle jeho zjištění důsledky v podobě jak nižší zaměstnanosti, tak i nižší fertility. Je to patrné nejvíce v zemích jižní Evropy, kde má tento model výrazné rysy. Nedostatek sociálních služeb péče o děti je totiž dnes v protikladu k

rostoucímu zájmu žen pracovat; podle Esping-Andersena (1996: 67, 72) napomáhá vysvětlit stagnaci zaměstnanosti v řadě zemí. Protože však si ženy většinou pracovat přejí (důvodů k tomu je více) a vysoké náklady práce v tomto režimu činí soukromé alternativy péče o děti většinou domácností nedostupné, předkládá tento systém ženám, jež pečují o děti, nucenou volbu mezi pracovní kariérou a fertilitou. Výsledkem je pak nízká míra zaměstnanosti žen a současně velmi nízká fertilita. V důsledku tohoto efektu je pak zapotřebí vysokého zdanění práce nižšího počtu pracovně aktivních – což je však překážkou potřebné flexibilizaci trhu práce, když vysoké náklady na pracovní sílu poptávku po práci omezují. Naopak je podle Esping-Andersena (1996) s odvoláním na další autory (Gustavsson a Stafford 1994) možná *relativně* vyšší fertilita, a to při vyšší zaměstnanosti – například ve Švédsku – zejména zásluhou finančně dostupných a kvalitních zařízení péče o děti a současně flexibilních pracovních podmínek (částečné úvazky a flexibilní pracovní doba).

Regresní analýza, kterou provedl Esping-Andersen (1999: 60) na datech z devadesátých let pro 18 zemí OECD, ukázala, že pro zaměstnanost žen má v mezinárodním srovnání významnou roli v první řadě počet míst v zařízeních péče o děti do 3 let, přičemž zapojení mužů v práci v domácnosti mělo jen zanedbatelný význam. K tomu autor poznamenává, že „*vyhlídky žen na zaměstnanost jsou lépe zajištěny poskytnutím péče o děti.*“ Totiž – i když se jeví pobídka k účasti mužů na domácí práci vhodná a potřebná z hlediska rodové rovnosti, nejeví se být spolehlivou „*win-win*“ *strategií* z hlediska potřeby oproštění obou členů rodiny od pečovatelských závazků.

Rigidity v systému sociální politiky, jež jsou vlastní korporativnímu režimu, vytvářejí podle Esping-Andersena (1996: 83) rovněž rigidity v chování lidí na mikro-úrovni v rámci jejich životního cyklu, což se projevuje v neúspěchu při kombinaci zaměstnání a rodinných závazků. Přitom se schopnost a možnost rodin manévrovat v koridorech nastavených veřejnou politikou výrazně polarizuje: individuální riziko změny či ztráty zaměstnání je zvládáno lépe v dvoukariérové rodině, kdy mají oba partneři silné postavení na trhu práce a výrazně vyšší příjem (mohou případně nakupovat i soukromé služby). Naopak je hůře zvládnutelné v klasickém modelu rodiny živitele nebo v domácnosti neúplné.

Výzva pro rodinnou politiku je formulována takto: „*Probíhající rodová revoluce je jak žádoucí, tak i nezvratná. Aby bylo možné plně využít jejich výhod, musíme přehodnotit vztah mezi prací, sociálním státem a rodinou. Zaměstnanost žen zlepšuje blahobyt rodin a stejně tak napomáhá udržitelnosti státních financí. Ale také vytváří sociální rizika, jako je větší nestabilita rodiny, a nové, atypické, často zranitelné domácnosti. Pokud nebude řešen problém ‚neslučitelnosti‘, mohou být evropské společnosti uzavřeny v dlouhodobém stavu nízké fertility. To ostře kontrastuje s preferencemi vyjadřovanými evropskými občany samotnými, pokud jde o jejich preferované počty dětí.*

Výzva pro politiku zahrnuje tedy dvě klíčové věci: za první, jak učinit rodičovství slučitelné s životem zaměřeným na práci a kariéru. To je obvykle identifikováno jako otázka ‚politiky příznivé ženám.‘ Za druhé, jak vytvořit novou a více rovnostářskou rovnováhu mezi životy mužů a žen – to je otázka rodové rovnosti“ (Esping-Andersen 2002: 20).¹⁸

Účinky veřejné politiky se projevují na mikro-sociální úrovni, neboť se promítají v uspořádání života rodiny, reprodukčního i pracovního chování jejích členů v důsledku toho jsou patrné i na úrovni makro-sociální.

¹⁸ Skandinávská zkušenost ukazuje, že přínos otců k neplacené práci v péči o dítě a domácí práce může být pomocí pobídek v oblasti sociální politiky navýšen (dodatečné měsíce v rámci rodičovské dovolené, dostupné jen pro druhého z rodičů).

Schéma 4: sumarizace možných dopadů rodinných politik v závislosti na režimech rodinné politiky

	rodinný cyklus	vzorec účasti žen v pracovní síle	nové životní styly	fertilita a reprodukční vzorce
režim rodinné politiky, rozdělení zdrojů a hodnot	<i>tradiční organizace</i>			
	1 familistická trajektorie	nízká participace ve vyšším věku, méně krácených úvazků	menší variace, tendence k manželskému soužití	pozdní nuklearizace, větší rodina, nízká mimomanželská porodnost
	<i>modernizovaná organizace</i>			
	2 individualistická trajektorie	„M rozdělení“ časté krácené úvazky	singles, kohabitace, osamělé rodičovství narůstají	odkládání rodiny, polarizace, nízká mimomanželská porodnost
3 etatistická trajektorie	„obrácené U rozdělení“ časté krácené úvazky	singles, kohabitace, osamělé rodičovství narůstají	odkládání rodiny, vysoká mimomanželská porodnost	

Pramen: Fux 2002: 410, upraveno

Efekty pro fertilitu. Jak ukazuje dosavadní výzkum, lze označit jako překážky, s nimiž se lidé setkávají, chtějí-li formovat rodiny podle své vlastní volby, především následující okolnosti: v první řadě jde o „náklady“ na dítě (zejména je to důležité pro jedince s nižšími příjmy), v kombinaci s nejistotami spojenými s nezaměstnaností a nejistotou příjmu. Snížení fertility je totiž spojeno zejména s menší četností druhých a třetích porodů, když právě tyto okolnosti hrají značnou roli. Není sice na jedné straně prokázáno, že by dávky určené rodině ovlivnily fertilitu, ani ji neovlivňuje rodičovská dovolená, s níž se tyto dávky často vážou (Gauthier 1996, Brewster a Rindfuss 2000). Na druhé straně však příjmy rodin a náklady spojené s výchovou dětí zjevně rozhodování o fertilitě ovlivňují. Dále jde o ještě významnější faktory: patří k nim obtíže při životních startech, zejména v důsledku nejistot spojených s aktuální či potenciální nezaměstnaností a s obtížemi získat bydlení. Dnes stráví mladí lidé více let než tomu bylo dříve vzděláváním a hledáním stabilnějšího zaměstnání (a bydlení), což je patrné zejména v zemích jižní Evropy – z toho vyplývá tzv. „syndrom odkládání“ (rodiny), jenž je silnější u lidí s vyšším vzděláním.

Castles (2003) potvrdil a zpřesnil hypotézy formulované Esping-Andersenem. Na základě korelační analýzy pro 20 zemí OECD v roce 1998 prokazuje středně silný a statisticky významný vztah mezi fertilitou a rodině nakloněnou politikou: z tohoto pohledu se jeví významné a přínosné zejména poskytnutí formální/institucionální péče o děti ve věku do 3 let a vedle toho poskytnutí možnosti ženám pracovat ve flexibilních pracovních režimech.

Tabulka 5: Asociace mezi fertilitou v roce 1998 a různými opatřeními politiky nakloněné rodině ve 20 zemích OECD

opatření rodinné politiky	korelace s fertilitou (PE a sign.)
podíl dětí v zařízeních péče o děti	
- ve věku 0–let	.73 (.01)
- ve věku od 3 let až věku povinné školní docházky	.37
- průměr	.69 (.01)
podíl dětí využívající veřejně financovaná zařízení péče o děti	
- ve věku 0–3 let	.44
- ve věku od 3 let až věku povinné školní docházky	-.52 (.05)
- průměr	-.30
mateřská dovolená a rodičovská dovolená	
- trvání mateřské dovolené (v týdnech)	-.07
- poměr náhrady mateřské dovolené (% průměrných mezd)	-.44
- celkové trvání mateřské a rodičovské dovolené (v týdnech)	-.32
sociální výdaje na rodinu	
- procento HDP na rodinné dávky	.35
- rodinné dávky na hlavu	.18
- procento HDP na služby pro rodinu	.07
- procento HDP na služby pro rodinu na hlavu	-.01
flexibilní opatření v zaměstnání	
- procento pracovníků pracujících ve flexibilním režimu	.50 (.05)
- procento žen dobrovolně pracujících na částečný úvazek	.01
souhrnný index politik pro sdílení zaměstnání a rodiny	.51 (.05)

Poznámka: v případech, kde není uvedena statistická významnost, je nižší než .05

Pramen: Castles 2003: 223, upraveno.

Naopak se jako významný neprokázal vliv výše rodinných dávek či délky trvání mateřské a rodičovské dovolené ani poměr náhrady dávek mateřské dovolené ke mzdám. Zajímavý je negativní, ale nevýznamný vliv zařízení péče o děti od 3 let výše – v tomto ohledu ale už bylo vícekrát argumentováno, že tato zařízení nemají ani tolik co dělat s podporou zaměstnanosti žen jako spíš s cílem vzdělávání dětí v ranném věku (srovnej např. Gauthier 1996).

Při zohlednění opatření veřejné politiky v modelu, jenž zahrnoval i ostatní kontextuální faktory významné na makroúrovni pro mezinárodní rozdíly ve fertilitě, se rovněž prokázaly instituce péče o děti do 3 let jako nejvýznamnější institucionální vliv, následovány proměnnými, jako je podíl žen s terciárním vzděláním a úroveň nezaměstnanosti žen. Tyto proměnné odrážejí zejména obecné vyhlídky žen na stabilitu a kvalitu zaměstnání. Vyhlídky na zaměstnanost tak zjevně usnadňují – nebo naopak ztěžují – rozhodování domácností o fertilitě.

Tabulka 6: „best-fit model“ determinant mezinárodních variací v obecné míře fertility ve 20 zemích OECD v roce 1998

	koeficient	standardní chyba	hodnota t (a sign.)
Konstanta	1.01	.160	6.36 (.01)
terciární vzdělání žen	5.57E-03	.002	3.02 (.01)
míra nezaměstnanosti žen	- 1.77E-02	.006	- 3.13 (.01)
průměrná úroveň institucionální péče o děti do tří let	8.33E-03	.002	3.92 (.01)
adj. R2 = 0.72			

Pramen: Castles 2003: 224

Přitom je ověřeno, že v rámci jednotlivých zemí je úroveň fertility u žen s vyšším vzděláním většinou nižší než u žen s nižším vzděláním. V mezinárodním srovnání však proměnná „podíl žen s terciárním vzděláním“ vytváří patrně celkově lepší podmínky pro zaměstnanost žen (je proxy indikátorem jejich vyhlídek na trhu práce), a je tedy spojena s celkově vyšší fertilitou. Z těchto zjištění lze vyvodit závěr, že fertilita a stejně tak zaměstnanost mohou být úspěšně podpořeny politikami poskytujícími kvalitní a dostupnou péči o děti do 3 let (samozřejmě vedle služeb péče o starší děti), a vedle toho politikami podporujícími obecně vzdělání a zaměstnanost, jež zvyšují pravděpodobnost, že ženy najdou zaměstnání, a to bez ohledu na jejich aktuální či předpokládané závazky péče o děti/členy rodiny.

Sleeboos (2003) v přehledové studii OECD o veřejných (rodinných) politikách a jejich efektech dochází k podobným zjištěním:

1. V současné době se projevuje tendence k nižším mírám fertility v zemích, kde jsou zjištěny:
 - nižší úroveň zaměstnanosti a nižší úroveň vzdělanosti žen;
 - nižší úroveň rozvodovosti a méně porodů mimo manželství;
 - větší obtíže pro mladé lidi při přechodu ze školy do zaměstnání a k nezávislému životu (zvláště pak obtíže získat obydlí).
2. Zhodnocení efektivity opatření sociální politiky na základě komparačních studií založených na multivariačních statistických metodách analýzy dat naznačuje:
 - slabý pozitivní vztah mezi reproduktivním chováním na jedné straně a souborem dávek a daňových opatření poskytovaných rodinám na straně druhé. (Přitom ale rodinné dávky adresované ženám – spíše než otcům – jsou pravděpodobně lépe využity ve prospěch dětí a pravděpodobně jsou významnější pro fertilitu než daňové úlevy, srovnej McDonald 2002, Micklewright 2002);
 - silný pozitivní efekt na fertilitu má dostupnost zařízení péče o děti do 3 let;
 - slabší či smíšený efekt má poskytování mateřské a rodičovské dovolené – hodnoceno podle jejich délky a výše dávek s nimi spojenými.
3. Relativně málo zemí OECD realizuje pro-rodinné politiky vedené explicitně cílem fertility/populační politiky. Spíše se snaží ovlivňovat fertilitu nepřímo (často v souvislosti se zaměstnaností žen), přičemž v některých zemích je takové úsilí pokládáno za odpovědnost vlády (Francie, Lucembursko, Švédsko jsou nejlepší příklady).
4. Multivariační analýza na datech z let 1998– 2001 umožnila vysvětlit 43 procent variace v mírách fertility v zemích OECD v závislosti na využití formálních zařízení pro děti do 3 let, 27 procent variace podle souhrnného indexu politik přátelských rodině (tento index zahrnul dostupnost zařízení péče o děti, flexibilní a částečné úvazky v zaměstnání, možnosti mateřské dovolené), 7 procent variace bylo vysvětleno podle výše rodinných dávek (měřeno jako procento HDP), a konečně byl zjištěn nevýznamný a nejistý vliv podmínek mateřské/rodičovské dovolené.

5. Je nepravděpodobné, že by nějaký obecný vzorec opatření byl vhodný pro všechny země a pro všechny skupiny populace v rámci jedné země.
6. Efektivnější než použití jednoho „velmi účinného“ opatření je dlouhodobé a konzistentní uplatňování kombinace více typů opatření, zejména těch, jež umožňují harmonizovat zaměstnání a rodinnou péči.
7. Opatření rodinné politiky nemohou být příliš účinná, pokud nebude ve společnosti existovat dostatečně silná podpora pro změnu v rodových rolích.

Sleeboš pak shrnuje poznatky z dosavadních výzkumů o vlivu rodinné politiky na reprodukční chování:

Tabulka 7: shrnutí zjištění z empirických studií o dopadu politik pro rodinné chování

	celková míra fertility	časování porodů	pořadí porodů	věk matek	jiné individuální charakteristiky
rodinné dávky	většinou malý pozitivní efekt	větší efekty na časování porodů než na konečnou fertilitu	rozporné výsledky zda je větší efekt na první či další porody	malý pozitivní efekt či rozporné výsledky účinků dávek na porody teenagerů (omezeno na několik málo zemí)	zjištění o rozdílech efektů podle etnických skupin
daňová opatření	pozitivní efekt v USA a Kanadě				
rodinně vstřícné politiky	pozitivní efekt částečných úvazků a flexibilní doby. Slabý či nejistý efekt podmínek mateřské dovolené		malý či nulový efekt na pravděpodobnost mít první dítě		
dostupnost zařízení péče o děti	pozitivní efekt, v některých zemích slabší efekt				zjištění, že efekty se liší podle profesního statusu matek

Pramen: Sleeboš 2003: 45

Efekty sociální politiky pro zaměstnanost žen

Při studiu vlivu opatření rodinné politiky na zaměstnanost žen byly vcelku spolehlivě prokázány významné souvislosti. OECD (2001) i Gornick a Meyers (2003) rekapituluji výzkumy, jež se zabývaly vlivem politik zaměřených k harmonizaci rodiny a zaměstnání na zaměstnanost žen a potvrzují výsledky vlastními analýzami. Studie, jež se zabývaly vlivem mateřské a rodičovské dovolené na zaměstnanost žen, ukazují, že kratší či středně dlouhá rodičovská dovolená (asi do jednoho roku dítěte) posiluje vazbu žen k trhu práce (ovšem za podmínky, že je placená a spojená s garancí dosavadního zaměstnání), a to více způsoby: zvyšuje participaci žen na pracovní síle ještě před porodem, dále a zejména zvyšuje pravděpodobnost, že se ženy vrátí po uplynutí doby této dovolené do zaměstnání a ke stejnému zaměstnavateli. Zvyšuje tedy celkově jejich zaměstnanost a snižuje nezaměstnanost, snižuje mzdovou penalizaci v důsledku rodičovství a redukuje mzdovou nerovnost mezi muži a ženami, rodiči a ostatními. Naproti tomu rodičovské dovolené delšího trvání (2, 3 roky) mají s ohledem na to, že jsou většinou využívány ženami, negativní dopady na rodové nerovnosti v zaměstnanosti a nezaměstnanosti v důsledku eroze lidského kapitálu. Využívání rodičovské dovolené muži je přitom obecně zcela zanedbatelné či velmi nízké (s výjimkou skandinávských zemí). Může být ovlivněno především dvěma charakteristikami v této politice: poměrem náhrady rodičovské dávky ke mzdě (dávky vztahované k dřívější mzdě zvyšují participaci mužů) a zavedením zvláštní doby dovolené dostupné jen za podmínek vystřídání rodičů.

Podobně finanční dostupnost a kvalita služeb péče o děti zvyšují zaměstnanost a snižují pravděpodobnost závislosti na sociálních dávkách. Zejména v kombinaci s relativně vysokými

dávkami rodičovské dovolené trvající ovšem kratší dobu (do jednoho roku) snižují významně rozsah, v němž je zaměstnanost přerušována, a stejně tak vyplývající mzdovou penalizaci v průběhu celého pracovního života.¹⁹

Výzkumníci OECD (2001) konstruovali složený index politik harmonizace rodiny a zaměstnání, jenž zahrnul dostupnost zařízení péče o děti mladší než tři roky, nároky na mateřskou dovolenou, dobrovolně poskytovaná volna rodičům firmami, flexibilní práci a dobrovolné částečné úvazky. Prokázali pak vysokou korelaci ($r = 0.7$) v zemích OECD se zaměstnaností žen ve věku 30 – 35 let. Podobně Gornick a Meyers (2003) použily složený index, jenž se vztahoval k opatřením pro děti mladší 6 let, a to charakteristiky služeb péče o děti, charakteristiky mateřské a rodičovské dovolené a úpravy pracovní doby, a prokázaly jeho statisticky významnou souvislost se zaměstnaností žen s dětmi v předškolním věku.

Efekty sociální politiky pro blahobyt dětí

Stále rostoucí pozornost je věnována vlivu zaměstnanosti žen (a vlivu politik harmonizace rodiny a práce na blahobyt dětí). Gornick a Meyers (2003) shrnují zjištění z mnoha studií. Zjištění o dopadech vysoké úrovně zaměstnanosti žen (plný úvazek) v průběhu prvního roku života dítěte nedávají sice dostatečně průkazné výsledky, naznačily však, že zaměstnanost na plný úvazek může mít negativní vliv na kognitivní výsledky a rozvoj přinejmenším u některých skupin dětí, a že tyto dopady mohou přetrvávat i ve školním věku. Dopady zaměstnanosti matek v průběhu druhého a třetího roku věku dítěte se naopak ukázaly být zanedbatelné nebo spíše pro dítě pozitivní.

Výsledky studií hodnotících dopad ranné zkušenosti dětí s institucionální péčí nejsou jednoznačné. Rozhodně však prokazují určitý vliv kvality této péče na kognitivní výsledky a emocionální rozvoj. Jako významnější prediktor se přesto prokázaly charakteristiky rodin, ve srovnání s nimi vliv institucionální péče a její kvality byl marginální. Při tom se ukázalo, že děti z rodin s nízkým vzděláním mají z péče v kvalitních zařízeních největší prospěch. Obdobně Kamerman et al. (2003: 27) na základě hodnocení celé řady studií uzavírají, že pro děti od dvou do šesti let účast v kvalitní institucionální péči nemá rušivý, ale naopak pozitivní vliv na kognitivní, emocionální a sociální rozvoj, i na pozdější školní výsledky. Ukazují dokonce na dlouhodobých výzkumech ve Švédsku (kde jsou však zařízení a péče velmi kvalitní), že děti, které začaly s docházkou v šesti měsících až jednom roce, dosáhly významně lepších výsledků v kognitivních i emocionálně-sociálních hodnoceních v porovnání s dětmi, jež započaly docházku později. Naproti tomu britské výzkumy ukázaly smíšené výsledky v oblasti emocionálního rozvoje dětí, které začaly docházet do institucionální péče velmi záhy, zatímco kognitivní výsledky byly jednoznačně lepší než u ostatních dětí.

Gornick a Meyers (2003: 265–67) prokazují konečně i souvislost mezi složeným indexem rodinných politik a blahobytem dětí vyjádřeným různými indikátory: vyšší hodnota indexu politik pro děti do 6 let byla spojena s nižší úrovní dětské úmrtnosti, vyšší hodnota indexu politik pro děti školního věku byla spojena s nižší prevalencí sledování televize jedenáctiletými dětmi a vyšší hodnota celkového indexu rodinných politik byla spojena s nižší mírou chudoby dětí, dokonce velmi silně ($r = 0.87$).

Hodnocení účinků veřejných politik směřovaných k rodině lze uzavřít konstatováním, že institucionální faktory včetně veřejných politik sehrávají nezanedbatelnou roli, ovšem v interakci s dalšími faktory a ovlivňují zaměstnanost, blahobyt členů rodiny, zejména dětí, a patrně (více méně nepřímě) do jisté míry i fertilitu. Nejvýznamnější vliv mají v obou ohledech opatření vstřícná ženám/rodině, respektive opatření zaměřená k harmonizaci zaměstnání a rodinné péče (srovnej zvláště Esping-Andersen 2002, Castles 2003, Hantrais

¹⁹ Tato okolnost nabývá stále větší význam s ohledem na individualizaci penzijních systémů – v důsledku posilování fondových pilířů, principu zásluhovosti, zvyšování role celoživotních výdělků.

2003, Gornick a Meyers 2003 aj.). Přitom se ovšem projevuje diferenciací preferencí, individualizace a polarizace životních stylů (srovnej Možný 1999, Hakim 2000). Proto jsou zvláště relevantní politiky, jež by rozšiřovaly alternativní možnosti volby pro harmonizaci práce a rodinné péče, a to způsoby vhodnými či žádoucími pro různé kategorie populace a pro různá období životního cyklu (služby péče o děti, podpora rodičovské péče, celoživotní vzdělávání, politika zaměstnanosti atd.). Varieta opatření a alternativní možnosti volby mezi nimi hrají podstatnou roli. Potvrzují to například zjištění o preferovaných politikách zaměřených k rodině v různých evropských zemích. Relativně vyrovnané jsou totiž ve většině zemí preference pro širokou škálu opatření, i když se přitom preference do určité míry odlišují podle specifického národního kontextu.²⁰ V tabulce 8 srovnáváme preference pro opatření rodinné politiky ve čtyřech postkomunistických zemích střední Evropy, čtyřech zemích EU zvolených jako zástupci „režimů sociálního státu“ (středomořský, liberální, konzervativní a sociálně-demokratický režim).

Tabulka 8: Preference pro politiky zaměřené k rodinám s dětmi: procentuální podíl lidí, kteří podporují dané politiky (při možnosti volit tři opatření mezi uvedenými devíti)

opatření	ČR	HU	PL	SK	D	IT	UK	SW
délka rodičovské dovolené	23	11	23	24	8	23	24	40
dostupnost zařízení péče o děti	20	22	21	18	36	16	45	64
přídavky na děti	52	55	37	60	31	33	28	29
výše rodičovského příspěvku	59	45	42	40	16	20	12	3
flexibilní pracovní režimy	11	15	7	8	35	36	38	40
dostupné bydlení	41	37	13	40	35	25	27	16
náklady na vzdělání	21	40	44	30	29	30	28	15
daňové úlevy	35	39	40	33	48	28	24	37
opatření proti nezaměstnanosti	24	31	57	38	43	47	36	42

Otázka zněla: „Která tři z uvedených opatření by měla vláda učinit vysoce prioritními, aby se zlepšil život rodin s dětmi?“

Pramen: Fahey a Spéder 2003: 75, založeno na šetření Eurobarometr 2002.

Závěr

Mnohé analýzy ukazují, že v důsledku četných změn v lůně (post)moderní společnosti se zdá být trend k (téměř) plnému zapojení žen na trhu práce neodvratným ekonomickým požadavkem, ale současně i převládající sociální normou a preferencí větší části žen. Přijímáme proto výše prezentované vývody o klíčovém významu dalšího posílení již krystalizující pozitivní korelace mezi fertilitou a zaměstnaností žen a hlavně zvýšení obou současně. Je to žádoucí pro blahobyt rodin, pro realizaci preferencí větší části rodin a pro udržení rovnováhy veřejných rozpočtů. Zmíněná pozitivní korelace se sice od 80. let zvolna upevňuje, avšak současně je v mnohých zemích úroveň fertility hluboko pod úrovní přirozené náhrady populace a navíc v některých z nich i zaměstnanost žen je dosti nízká.

²⁰ Příčiny těchto odlišností mohou ovšem spočívat jednak v odlišných hodnotových vzorech, stejně jako v kontextuálních faktorech, respektive v deficitech existujících politik.

Dovodili jsme dále z analýz role politik zaměřených k rodině, že veřejné politiky rozhodně mohou fertilitu a účast na trhu práce ovlivnit, byť více méně nepřímo, když působí jako „institucionální filtr“, který jednak zprostředkuje makro-sociální „strukturální“ faktory a vlivy na rodiny a jejich rozhodování, jednak souběžně formuje podmínky – rámce pro realizaci záměrů rodin – mimo jiné i v oblasti reprodukce a zaměstnání v mikro-sociální rovině. Nelze ovšem – s ohledem na komplexnost faktorů, jež do hry vstupují – s jistotou předvídat, jak se určité konkrétní opatření projeví. Nicméně se ukazuje, že reálnou šanci ovlivnit pozitivně participaci žen na trhu práce a současně i fertilitu mají zejména politiky umožňující sladění rodiny a zaměstnání. Je přitom výhodné podporovat relativně široký okruh opatření, jež by umožňovala realizovat individuální volby životních strategií rodin v souladu s jejich preferencemi. To je ovšem náročný přístup, k němuž zatím do jisté míry směřují jen některé země v Evropě (skandinávské země, Francie), prosazující strategii „de-genderového volitelného de-familismu“; přičemž očekávat jeho obecné prosazení zřejmě není příliš reálné.

Na jedné straně lze konstatovat, že význam opatření rodinné politiky sice zřejmě poroste v kontextu změny paradigmatu sociálního státu, jež v současné době probíhá. Na druhé straně je však třeba zdůraznit, že podpora pro „pečovatelskou práci“ v rodině není silná a ještě patrně utrpí. V rámci „rekalibrace“ sociálního státu (Pierson 2001), k níž dochází pod tlakem demografické změny a ekonomické globalizace, se stává centrálním problémem rozhodování mezi placenou prací versus zajištěním poskytovaným sociálním státem. Sílí obecný požadavek aktivace, osobní odpovědnosti za účast na trhu práce, vyšší podmíněnost a odvození sociálních práv z plnění aktivačních závazků – jak v oblasti sociální péče, tak v oblasti sociálního pojištění, včetně změn konstrukce důchodů (srovnej např. Lødemel a Trickey 2001, Goodin 2001, Barr 2001).

Podle Lewis (2002) tato probíhající změna požaduje na ženách, aby nesly hlavní břemeno reorientace sociálního státu, neboť neplacená práce – péče je takto znovu zneuznána. Jde naopak opětovně o zhodnocení tradičního mužského modelu živitele, při akcentaci posunu od „pasivního“ k „aktivnímu“ sociálnímu státu, s důrazem spíše na závazky než práva občanů a při generalizaci mužského modelu živitele na ženy. „*Osud žen ve vztahu k novému vztahu práce a sociálního státu bude do značné míry záviset na tom, jaká opatření budou učiněna pro to, co je neartikulovanou dimenzí tradičního modelu živitele: pro neplacenou pečovatelskou práci*“. (Lewis, ibid: 345).

Opatření podporující pečovatelskou práci mohou jít ovšem více směry současně: lze ocenit pečovatelskou práci (a tedy odměnit ji na dostatečné úrovni), lze ji lépe umožnit (tedy podpořit péči realizovanou v rodině, ale i mimo rodinu, pokud péče v rodině není preferována či možná). Současně s tím lze také podpořit sdílení péče oběma partnery ve vhodné rovnováze.

Otázkou je ovšem nalezení sociálního konsenzu a politické vůle to učinit. Zdá se, že ta zatím obecně schází. Tváří v tvář problému nízké fertility i dalším současným výzvám se proto objevují hlasy požadující podstatnou reformulaci veřejných politik ve vztahu k rodině, změny, jež by poskytly rodinám s dětmi více politického vlivu (může se jednat o reformy volebních procedur zvýhodněním rodin s dětmi), a stejně tak (mj. i v důsledku rostoucího politického vlivu rodin s dětmi) by změnily ekonomické stimuly a ceny příležitosti dítěte (výrazně výhodnější daňové zatížení rodin s dětmi proti domácnostem bez dětí atd.) (viz např. Ringen 1997).

Literatura:

- Barr, N. 2001. *Welfare State as Piggy Bank. Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.

- Beck, U. 1999. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., Gernsheim, E. 1999. "On the way to a post-familial family: from a community of need to elective affinities." *Theory, Culture and Society* 15: 53-70.
- Becker, G.S. 1991. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bernardi, F. 2005. "Public policies and low fertility: rationales for public intervention and a diagnosis for the Spanish case." *Journal of European Social Policy* 15 (2): 123-138.
- Brewster, K.L. a R.R.Rindfuss 2000. "Fertility and women's employment in industrialized nations." *Annual Review of Sociology* 26: 271-26.
- Castles, F.G. 2003. "The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries." *Journal of European Social Policy* 13 (3): 209-227.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (ed.) 1996. *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A. a J. Myles 2002. *Why We Need a New Welfare State?* Oxford: Oxford University Press.
- Easterlin, R.A. 1976. "The conflict between aspirations and resources." *Population and Development Review* 2 (3/4): 417-425.
- Fahey, T., Spéder, Z. 2003. *Fertility and family issues in an enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Fux, B. 2002. "Which Models of Family are Encouraged or Discouraged by Different Family Policies?" Pp. 363-418 in Kaufmann, F.X., A. Kuijsten, H.-J. Schulze a K. P. Strohmeier (eds). *Family Life and Family Policies in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Foerster, M. F., Pelizzari, M. 2000. *Trends and Driving Factors in Income Distribution and Poverty in the OECD Area*. Paris: OECD.
- Gauthier, A.H. 1996. *The State and the Family*. Oxford: Clarendon Press.
- Goodin R.E. 2001. "Work and welfare: towards a productivist welfare regime" *British Journal of Political Science* 31: 13-39.
- Gornick, J.C. and M.K. Meyers 2003. *Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment*. New York: Russel Sage Foundation.
- Gustavsson, S., Stafford, F. 1994. "Three regimes of childcare: the United States, the Netherlands and Sweden." Pp. 333-362 in R. Bank (ed.) *Social Protection versus Economic Flexibility*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hakim, C. 2000. *Work-Lifestyle Choices in the Twenty-First Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. 2003. "A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory." *Population and Development Review* 29 (3): 349-374.
- Hantrais, L. 2003. *Family Policy Matters*. Bristol: Policy Press.
- Hobson, B., Oláh, L., A. Morissens 2004. *The positive turn of birthstrikes? Sites of resistance to residual male breadwinner societies and to welfare stat restructuring*. Paper presented at ISA conference, Paris, 2-5 September.
- Chesnais, J.-C. 1996. "Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe." *Population and Development Review* 22 (4): 729-739.
- Kaa, D. J. van de 1987. "Europe's Second Demographic Transition." *Population Bulletin* 42 (1): 1-59. Washington DC: Population Reference Bureau.
- Kammerman, S., Neuman, M., Waldfogel, J., Brooks-Gunn, J. 2003. *Social Policies, Family Types and Child Outcomes in Selected OECD Countries*. Paris: OECD.

- Korpi, W. 1999. *Gender, Class and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States*. Paper presented at the conference of Research Committee 19 (Poverty and Welfare State) of the International Sociological Association in Prague, September 9-12.
- Leitner, S. 2003, "Varieties of familialism. The caring function of the family in comparative perspective." *European Societies* 5 (4): 353-375.
- Lewis, J. (ed.) 1993. *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Aldershot: Edward Elgar.
- Lewis, J. 2002. "Gender and welfare state change." *European Societies* 4 (4): 331-358
- Lødemel, I.a H. Trickey (eds.) 2001. *An Offer You Can't Refuse. Workfare in International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- McDonald, P. 2000a. "Gender Equity in Theories of Fertility Transitions." *Population and Development Review* 26 (3): 427-439.
- McDonald, P. 2000b. "Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility." *Journal of Population Research* 17 (1): 1-16.
- McDonald P. 2002. "Sustaining fertility through public policy: the range of options." *Population – E*, 57 (3).
- Micklewright, J. 2002. "Social Exclusion and children: a European view for a US debate." *Innocenti Working Paper No 90*, Florence.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
- Pierson P. (ed) 2001. *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Ringen, S. 1997. *Citizens, Families and Reform*. Oxford: Clarendon Press.
- Sainsbury, D. 1996 *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sainsbury, D. (ed.) 1999. *Gender and the Welfare States Regimes*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Sleebos, J. 2003. *Low Fertility Rates in OECD Countries: Facts and Policy Responses*. OECD: Paris.
- Strohmeier, K.P. 2002, "Family Policy – How Does it Work?" Pp. 321-362 in Kaufmann, F.X., A. Kuijsten, H.-J. Schulze and K. P. Strohmeier, *Family Life and Family Policies in Europe*, Vol. 2. Oxford: Oxford University Press.

Jak jsou hodnoceny rodinné politiky vyspělých zemí

(Sekundární analýza výzkumů a komentářů)

Hana Šlechtová

Úvod

Cílem této stati je reflexe rodinných politik ve vyspělých zemích, reflexe jejich opodstatnění a působení. Sleduji, co je považováno za problémy k řešení, jakých se k tomu používá nástrojů a konečně jak se jeví výsledky těchto politik. Činím tak na základě porovnání rozmanitých analýz a výzkumů (kvantitativních i kvalitativních), které byly v této oblasti provedeny. Jsou to jak mezinárodní plošně srovnávací výzkumy a přehledy, tak analýzy sledující vývoj situace (např. určitého opatření) v jedné zemi či řešení podobného cíle ve dvou či více zemích.

Nebylo přirozeně možné prostudovat a zde představit všechny výzkumy a analýzy na toto téma existující. Pozornosti se tak dostalo několika typům pramenů, mimo jiné následujícím: z mezinárodních srovnávacích některým textům vydaných Organizací pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, OECD, (např. *Bébés et employeurs*, 2005; Kamerman, Neuman, Waldfogel a Brooks-Gunn, 2003; Sleebos, 2003), ale i stati Francise Castlese sledující odpověď rodinných politik zemí OECD na nízkou porodnost (Castles, 2003) nebo analýze role rodinné politiky při strukturování postojů k účasti žen na trhu práce (Sjöberg, 2004). K volbě národních výzkumů vedly dva typy motivů: 1. Reflexe rodinných politik v kontextu politicko-ekonomického vývoje země odůvodňuje výběr několika výzkumů z britského prostředí, zajímavého z hlediska analýzy cílů a počínů vlády New Labour (Dean a Shah, 2002; Evers, Lewis a Riedel, 2005; McKie, Bowlby a Gregory, 2001; Penn a Randall, 2005; Ridge, 2005; Such a Walker, 2005; Wheelock a Jones, 2002). 2. Na rodinu orientované a v zemi uplatňované normy, které kromě politiky samotné určují do jisté míry i perspektivu autorů výzkumů, vedly k volbě výzkumů a analýz švédských (Duvander, Ferrarini a Thalberg, Draft; Duvander a Anderson, 2005; Ferrarini, 2003, Draft 1, Draft 2; Oláh, 2001, 2003; Oláh, Bernhardt a Goldscheider, 2002), francouzských (Boyer a Renouard, 2004; Commaille, 1998; Gosset, 2004) i dalších. Přitom některé z těchto národních výzkumů kombinují srovnání určitého aspektu rodinné politiky své země s týmž v jedné nebo dvou jiných zemích.

Rodinná politika a rodinně-politický diskurs

Pojem *rodinná politika* je široký a někdy obtížně definovatelný. Na praktické úrovni se jeho užití v závislosti na zemi komplikuje právě onou nejednoznačností. Může se pod ním rozumět výslovně několik konkrétních opatření, či naopak může znamenat jakýsi leitmotiv obecného způsobu tvorby politik (policy making) v zemi, nebo ještě nemusí v praktickém politickém pojmosloví existovat vůbec. Přesto, přesuneme-li se z oblasti konkrétní praktické politiky na pole akademické a na pole výzkumu, lze si poměrně přesně představit, o jakou oblast se jedná (ať už je tak jazykem praxe pojmenována, či ne). V kontextu vyspělých zemí můžeme s trochou nadsázky hovořit přinejmenším o „aktuálních“ tématech takových výzkumů. Uvozovky mají vyjádřit, že se jedná především o aktuálnost diskursu, méně pak o aktuálnost podstaty problému jako takového.

Mezi taková aktuální témata patří problém *porodnosti* (plynoucí ze znepokojení¹ nízkými měrami porodnosti ve vyspělých zemích) a problém *genderové rovnosti*. Snaha o jejich řešení se často projevuje podobně; k jejich naplnění může vést (alespoň v určitém rozsahu) společná cesta – usnadnění spojení placené práce a rodičovství. Vedle problematiky porodnosti a genderové rovnosti se rýsuje i třetí aktuální téma: *blaho dětí*. V textu se postupně věnuji právě analýzám politik, jejichž cílem je ony problémy řešit.

Přístupy jednotlivých analýz a výzkumů se značně liší. Najdeme přímočaré výzkumy předpokládající kauzalitu bez jejího nejmenšího zpochybnění, stejně jako výzkumy, které si přímo kladou za cíl takové přístupy rozebrat a poskytnout hlubší pochopení problematiky.

Některé výzkumy sledují situaci v jediné zemi, jiné se soustřeďují na plošné srovnání většího množství zemí (např. analýzy OECD), a ještě další porovnávají přístup k určité problematice ve dvou či třech zemích (v tomto třetím případě pak s patřičným teoreticko-metodologickým objasněním výběru zemí).² Výzkumy a studie srovnávající více zemí nejsou nutně povrchnější a srovnání nemají vždy směřovat k porovnání situace ve dvou zemích, ale jsou někdy i určitou strategií s cílem lépe pochopit podstatu nějakého jevu. Reflexe teoretického východiska (a někdy i samotné metodologie) a upozorňování na výhody zvolené cesty často tvoří integrální část výsledných statí. Některé výzkumy přímo pracují s kritikou „dosavadních“ nebo prostě „obecně užívaných“ přístupů, jiné pak i konkrétně jmenovaných.

Z výše uvedených důvodů se jako nejvhodnější jeví rozvržení práce podle témat výzkumů. Postupně věnuji prostor tématům porodnosti, genderové rovnosti, slučitelnosti výdělečné pracovní činnosti a rodičovství a tematice dětí. Tam, kde to bude užitečné, poukáži na teoreticko-metodologické odlišnosti jednotlivých příspěvků. V závěru upozorním na určitou změnu úhlu pohledu na rodinu, kterou reflektují i autoři, zabývající se rodinnými politikami. Stejně jako proces individualizace znamenal posun pozornosti od rodiny jako celku k rodičům (otcům a matkám zvláště), zaznamenáváme nyní další vývoj – a sice soustředění zájmu na dítě jako aktéra.

Porodnost

Jedním z deklarovaných cílů rodinné politiky je zvýšení porodnosti. Některé země OECD zavedly (nebo mají za to, že zavedly) specifická opatření proti poklesu porodnosti; ospravedlňují je buď přáním zmírnit některé negativní společenské důsledky stárnutí populace, nebo předpokladem, že řada žen by děti chtěla, ale odrazují ji od toho určité překážky (Sleeboš, 2003).

Castles (2003) říká, že za uplynulá dvě desetiletí poklesla porodnost ve vyspělých průmyslových zemích výrazně pod zachovnou hranici a že tato skutečnost byla provázána významnými proměnami tradičních vazeb mezi porodností a jinými proměnnými: zatímco dříve vysokou porodnost vykazovaly země orientované na rodinu, v nichž se ženy účastnily trhu práce jen velmi málo, dnes se tento vztah naprosto obrátil (což dokládá komparativní analýzou situace v 21 zemích OECD, v níž se snaží systematictěji zmapovat vztahy mezi porodností, kulturními hodnotami, ekonomickou strukturou a sociální politikou³).

Autor jmenuje dva aspekty, na které se dosavadní výzkumy a analýzy soustředily: 1. zjištění, že takový pokles porodnosti je výhledově dlouhodobou záležitostí, 2. zaměření na faktory působící rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. O výsledky z této druhé oblasti se pak

¹ Ať už toto znepokojení pramení z důvodů ekonomických, sociálních nebo ideologických.

² V této stati využíváme devatenáct prací prvního typu, třináct druhého a pět prací třetího typu.

³ Sleduje tyto proměnné: příslušnost ke katolické církvi, úhrnná míra rozvodovosti, zaměstnanost ve službách, ženská zaměstnanost, ženská pracovní síla, ženská terciární vzdělanost, ženská nezaměstnanost.

opírají vlády hledající řešení nízké porodnosti při plánování konkrétních nástrojů. Většinou z dosavadních přístupů vytyká autor určité slabé stránky: tvrdí, že metodologie badatelů demografické tradice se spíše soustředila na faktory určující individuální volbu a chování než na faktory určující agregáty chování na národní úrovni. Ekonomové se zase více soustřeďovali na dopad ekonomických jevů a často se více zabývali teorií než empirickou demonstrací existence předpokládaných vztahů ve skutečném světě. Donedávna navíc nebyla k dispozici data vztahující se k určitým politikám, o nichž se má za to, že ovlivňují ženskou pracovní sílu a porodnost z dostatečného počtu zemí, aby bylo vůbec možné provést komparativní analýzu.

Castles upozorňuje, že dvě hlavní ekonomické teorie přisuzovaly nízkou porodnost rostoucí vzdělanosti a zaměstnanosti žen – buď jako rostoucí „náklady příležitostí“, to je případ Beckerovy⁴ teorie, nebo jako rostoucí finanční užitek plynoucí z odkládání rodičovství (teorie Easterlinova a Crimminsova). Tyto hypotézy ale (alespoň při letném pohledu) protirečí zjištěním vyplývajícím z Castlesem předkládané analýzy. Podle ní je totiž negativní vztah mezi porodností a účastí na pracovním trhu minulostí. Nejvyšší míry porodnosti jsou dnes totiž právě v těch státech, kde je nejvyšší i vzdělanost a zaměstnanost žen.

Standardní vysvětlení tradičního vztahu mezi měrami porodnosti a strukturou zaměstnanosti – tedy snižující se porodnost jako odpověď na změny ve vzdělání a zaměstnanosti – je obvykle prezentováno v termínech dilematu práce, nebo mateřství (případně jejich vzájemného poměru) na úrovni individuálního jednání. Castles ale říká, že důležitý je *širší kontext, v němž se dilema řeší*. Dle teorií ekonomů se aktéři snaží maximalizovat své preference, avšak ekonomové považují tyto preference za dané. Muži a ženy sice, říká Castles, vybírají preferovaný mix zaměstnání a plodnosti podle svých aspirací a předpokládaných překážek, ale činí tak v závislosti na tom, co (jaké hodnoty) daná společnost považuje za dobré. Tyto hodnoty se mohou měnit, a také se mění. To, čím se lišil poválečný kontext od současnosti (a co vytvořilo negativní vztah mezi ženskou zaměstnaností a porodností), nebyl rozdíl v povaze řešení dilematu práce/ mateřství v jednom a druhém období, ale právě souhrn hodnot a preferencí týkajících se práce a mateřství (Castles, 2003: 217 – 218).

Jaká legitimizace stojí za cílem zvýšení porodnosti, který si stanovují vlády? Na tom, že je vhodné upravit životní podmínky tak, aby mohli lidé na svět přivádět více dětí, se shodnou mnozí, jak politici, tak teoretici a tvůrci politik. Vedou je k tomu však často velmi odlišné názory.

Někteří (např. Castles, 2003) vyjadřují obavy o udržení systému sociálního státu (welfare state); lidově řečeno obavy, kdo v případě zachování dosavadního systému zabezpečí příjmy lidí v poproduktivním věku a jiných, ekonomicky neaktivních, bude-li jednou málo lidí ve věku produktivním. Zatímco všechny země OECD se snaží adaptovat na důsledky populačního stárnutí, některé z nich zkoušejí jako součást řešení ovlivnit i hladinu plodnosti (Sleeboš, 2003).

Jiní (např. Bernardi, 2005) považují problém udržení sociálního státu za přeceňovaný. Řešení spatřují jinde než v nárůstu porodnosti, všímají si však faktu, že v jednotlivých rodinách a jednotlivým lidem se rodí méně dětí, než uvádějí, že by chtěli nebo než by bylo podle jejich názoru ideální. Od rodinné politiky si tedy slibují, že zlepší individuální blahobyt (welfare)⁵ v tomto ohledu.

Oba cíle (udržení sociálního státu a individuální blahobyt) a odpověď, jakou na ně dávají rodinné politiky, jsou předmětem řady analýz a reflexí. Prvnímu cíli se věnuje např. Castles

⁴ Podle Sleebošové (2003) je Beckerův model obsažen hluboko v základech většiny politik zacílených na ovlivnění reprodukce.

⁵ Termínem *blahobyt* překládáme zde i na jiných místech v textu termín *welfare*.

(2003) v již zmiňované studii, druhému Bernardi (2005). Oba autoři se liší i použitou metodou přístupu. Oporou při sledování obou cílů může být obsáhlá stať Joëlle Sleebosové (2003) založená na reflexi různých typů výzkumů z oblasti vztahu rodinných politik a porodnosti v zemích OECD.

Cíl – porodnost pro udržení sociálního státu

Castles vyjadřuje obavy ohledně budoucí finanční rovnováhy sociálního státu a jako klíčový faktor jejího udržení vidí právě nárůst porodnosti. Ostatní prostředky, které by mohly přispět k jejímu udržení vnímá skeptičtěji, jmenovitě pak migraci. Uvádí totiž zjištění z jiných pramenů, podle kterých v zemích, kde porodnost poklesla pod hranici 1,6 dítěte na ženu, by míra migrace potřebná pro udržení finanční rovnováhy sociálního státu musela být – aby zastoupila porodnost – neúnosně vysoká (Castles, 2003: 210).

Autor se zabývá otázkou, jak veřejná politika využívá výzkumných zjištění pro zavádění konkrétních opatření. Konstatuje působení politik jak na ženskou zaměstnanost, tak na porodnost (a to i tehdy, pokud faktory diktuje více trh než stát, neboť stát by mohl, pokud by chtěl, do trhu zasáhnout). „Viděno z komparativní perspektivy, je politické prostředí definováno nikoliv tím, co vlády dělají nebo nedělají, ale tím, co by mohly dělat, kdyby chtěly. (...) takový záměr je u vlád výraznější tam, kde už nedominují tradiční hodnoty“ (Castles 2003: 220 – překlad autorky).

Zajímavým momentem práce je úvaha nad možností vysledovat kauzalitu mezi rodinnými politikami a porodností a ženskou zaměstnaností. Autor nejprve přehlíží spektrum „rodině příznivých politik“ („family-friendly policies“), jdoucí od těch tradičnějších, které umožňují ženám více či méně natrvalo opustit trh práce (s pomocí přídavků na děti, daňových úlev a jiných typů pomoci kompenzujících ztracený příjem), po politiky nabízející zařízení pro děti, včetně dětí mladších 3 let, s cílem usnadnit rychlý návrat do zaměstnání. Posléze se zamýšlí nad dopadem těchto politik. „Odhadnout dopad rodině příznivé politiky na míry plodnosti není nijak jednoduchá záležitost. (...) Pokud vláda vidí specifické politiky jako potenciálně schopné řešit problémy příliš nízké plodnosti, je velmi pravděpodobné, že tato opatření, bude-li plodnost nízká, použije. Obrátí tak očekávanou kauzální posloupnost a očekávané znamínko vztahu“ (Castles, 2003: 221 – překlad autorky).

Při zcela odlišných kulturních hodnotách byly v poválečných desetiletích běžné (napříč industrializovaným světem) mnohem vyšší míry porodnosti, přičemž zařízení pro péči o děti a flexibilní pracovní podmínky téměř neexistovaly. Normativně bylo totiž posilováno oddělení sféry práce a sféry mateřství.

„Ale upřednostňování úplného oddělení sfér zaměstnání a mateřství neplyne axiomaticky z logiky řešení dilematu; navíc toto upřednostňování ani nebylo pro většinu dosavadních společností charakteristické. Rozšířená domněnka rozvinutých západních společností v prvních poválečných dekádách, že ženy by měly opustit placené zaměstnání buď při vstupu do manželství, nebo jakmile se stanou matkami, musí být téměř jistě spatřována jako historická odchylka (viz Hudson a Lee, 1990). Bylo to umožněno skutečností, že tyto společnosti jako první v dějinách lidstva vyprodukovaly hospodářský nadbytek dostatečný pro to, aby se většina žen mohla soustředit výhradně na úkoly uvnitř domácího hospodářství.“ (Castles 2003: 218 – překlad autorky).

Ve společnosti, kde je normou, že se matky vrátí po narození dítěte do práce, zajisté platí, že plodnost je funkcí takových politik (zahrnujících ona opatření typu služeb péče o děti, flexibilních pracovních podmínek apod.). To ale znamená, že ony politiky jsou nezbytným předpokladem nebo prvotní podmínkou porodnosti. Podle autora „největším problémem při zkoumání vztahu mezi plodností, nabídkou míst v zařízeních pro péči o děti a flexibilní politikou zaměstnávání není kauzalita, ale to, že chybějí data“ (Castles, 2003: 221 – překlad autorky).

Na základě takovýchto úvah a konstatování se Castles nezděráhá předložit určitá konkrétní zjištění a z nich plynoucí lekce pro budoucnost. Vychází přitom jak z vlastní analýzy, tak z jiných zdrojů (např. zdrojů OECD). Autor konstatuje pozitivní vztah mezi fertilitou a dostupnou nabídkou formální péče o děti mladší tří let (podobně i Sleetos, 2003). Na základě zkušenosti několika zemí tvrdí, že nabídka péče o děti starší tří let nepovzbuzuje ženskou zaměstnanost a nevede k vyšší plodnosti. Vysoká míra veřejné nabídky hlídacích míst pro děti tříleté a starší je naopak spojována s nízkou hladinou porodnosti; to ale nesmí být interpretováno tak, že by služby péče o děti starší tří let byly zbytečné. Umístování dětí od tří let do těchto zařízení svědčí spíše o důvěře v jejich prospěšné působení na dítě. I Zpráva OECD z května 2003 týkající se péče o děti a jejich výchovy ve Francii (OECD 2003) odděluje cíle „umožnit svobodnou volbu rodičů dětí mladších tří let“ a „přijmout do školy děti nad tři roky“. „(...) mateřská škola je čím dál více vnímána jako nezbytná etapa skolarizace, jako etapa, která vytváří podmínky pro úspěch od samých počátků“ (OECD 2003: 15 – překlad autorky). Castles uvádí ještě dva zjištěné statisticky významné vztahy: mezi plodností a poměrem zaměstnaných na flexibilní úvazek a mezi plodností a složeným indexem politik sladování práce a rodiny. Složený index ale zahrnuje i nabídku služeb péče o děti do tří let a míru časově flexibilní práce. Vztah mezi složeným indexem a plodností přitom není vyšší než mezi těmito opatřeními branými zvlášť a plodností. Podle Castlese tak „nic nesevďčí pro hypotézu, že integrované balíčky opatření rodině příznivých politik mají silnější (nebo ještě další) účinek než jejich jednotlivé složky“ (Castles 2003: 222 – překlad autorky).

Flexibilní pracovní úvazek, o němž Castles hovoří, neznamená totéž, co např. pouhý zkrácený úvazek, autor zdůrazňuje právě flexibilitu. „Práce na částečný úvazek může být brána jako opatření pracovní flexibility umožňující ženám kombinovat práci a potřeby rodiny, avšak pouze tam, kde je dobrovolná. Tam, kde je práce na částečný úvazek nedobrovolná, může přání – dosáhnout konkurenceschopnosti skrze získání zaměstnání na plný úvazek – sloužit jedině jako další motiv k odkládání plodnosti dětí.“ (Castles, 2003: 222 – překlad autorky).

Druhým Castlesovým závěrem je zjištění, že výsledná plodnost není jen funkcí politik přímo cílených na sladění práce a mateřství, ale i funkcí vzdělání a politik pracovního trhu, které zvyšují pravděpodobnost, že ženy najdou zaměstnání a setrvávají v něm nezávisle na svém reprodukčním chování. Vlády tedy mají v boji s problémem nedostatečné porodnosti k dispozici více než politiku, která je zaměřena přímo na rodinu. Jde navíc o postupy, které nejsou riskantní z volebního hlediska – znamenají to, co stejně většina západních vlád hlásá: zlepšení přístupu ke vzdělání a podporu zaměstnanosti.

Castles se domnívá, že změna, ke které dochází např. v oblasti preferencí ve vztahu k zaměstnanosti, zvláště ženské, změna, která osvobozuje od trendu k nižší plodnosti, současně zaručuje, že země s nejvyššími měrami plodnosti budou právě ty, které nejochotněji přijmou dopad nedávných kulturních a ekonomických změn. Pokud je tento předpoklad pravdivý, domnívá se Castles, že pak ona výjimečně nízká plodnost na přelomu druhého tisíciletí bude možná jednou interpretována jako dočasný a přechodný jev, k němuž došlo v zemích, kde byla tato tranzice nejobtížnější (Castles, 2003: 226).

Cíl – více dětí pro individuální blahobyť...

Bernardi (2005) se zabývá porodností a její souvislostí s politikami, a to nejprve obecně a posléze zvlášť na příkladu Španělska (země s jednou z nejnižších měr porodnosti: podle Eurostatu činila v roce 2004 1,32 dítěte na ženu). Nejprve rozebírá veřejný zájem na porodnosti. Dochází k závěru, že pokud jde o udržení finanční rovnováhy sociálního státu, může *agregovaná* nízká hladina fertility činit méně problémů, než se obvykle předpokládá. Ve Španělsku by podle něho životaschopnost sociálního státu a důchodového systému mohla

být dosažena prostřednictvím trvalého nárůstu ženské a mužské účasti na trhu práce a prostřednictvím imigračních přílivů ve spojení s jen skromným⁶ nárůstem porodnosti. Bernardi tvrdí, že přímé pronatalitní politiky dokážeme těžko ospravedlnit, aniž bychom se uchýlili k nacionalistickým nebo náboženským typům argumentů. Jak navíc píše Sleebos (2003: 11), kontroverzní záležitostí je i optimální velikost populace sama o sobě. Bernardi dodává, že má-li být úhelným kamenem budoucího sociálního státu rovnost příležitostí dětí, pak je skutečnost, že je dětí relativně málo, spíše výhodou; dostupné zdroje totiž mohou být použity efektivněji.

Jinou otázkou je ovšem individuální blahobyť – jedinci subjektivně vnímaná kvalita jejich života. Svůj život mohou vnímat jako méně kvalitní, chtějí-li více dětí, než skutečně mají. Rozdíl mezi chtěným a skutečným počtem dětí (*child gap*) tak může být vyložen jako ukazatel deficitu blahobytu jedinců. Ospravedlněním politiky s cílem redukovat *child gap* by tak mohlo být právě zvýšení individuálního blahobytu.

Empirická analýza ukazuje, že ve Španělsku – zemi s největším rozdílem mezi chtěným a aktuálním počtem dětí – je *child gap* pozorován hlavně u párů, které děti nemají nebo mají jen jedno dítě. Navíc se ukázalo, že zastoupení bezdětných párů v budoucnu pravděpodobně poroste. Proto Bernardi považuje za důležité soustředit intervenci politik na bezdětné páry a páry s jedním dítětem. Finanční podpora pro třetí a další dítě je dle něho špatným řešením. Ve světle zkušeností z jiných zemí považuje ve Španělsku za neúčinné i prodloužení mateřské a rodičovské dovolené, stejně jako opatření zacílená na to, aby si rodičovskou dovolenou vybírali i otcové. Španělský pracovní trh je totiž značně segmentován. Tato opatření by mohla místo toho zvýraznit existující nerovnost mezi těmi, kdo jsou do pracovního trhu začleněni, a vzniká jim tak na dovolenou nárok, a těmi, kdo jsou vně, a nárok jim nevzniká (Bernardi, 2005: 134 -135).

Předkládaná analýza ukazuje na dvě jiné oblasti politiky, kam může být intervence směřována: na oblast bydlení a na oblast péče o děti. Kdyby náklady na bydlení a odpovědnost za péči o děti byly částečně zajištěny státem, mohli by mít lidé dítě i tehdy, když se třeba ještě plně nezačlenili do trhu práce. Časné údobí pracovní dráhy je zranitelnou fází.

Pozitivní dopad politik řešících problém *child gap* by znamenal časnější emancipaci mladých a odstranění nuceného kompromisu mezi zaměstnaneckou dráhou a rozením dětí. Hlavní výhodou bytových politik a politik péče o děti je, že z nich mohou těžit všichni občané – nezávisle na počtu dětí, jaký chtějí.

Bernardi dále na základě své analýzy navrhuje zkvalitnit život rodičů a snížit časový stres spojený s rodičovstvím, a to cestou flexibilní pracovní doby. Naopak opatření podporující práci na částečný úvazek nejsou podle něho úspěšná kvůli segmentaci španělského pracovního trhu a nutnosti, která páry vede k maximalizaci svého pracovního úsilí (Bernardi, 2005: 135).

Otázka délky pracovního úvazku je poměrně zajímavý problém. Podle Joëlle Sleebos (2003: 24) je v mnohých zemích více matek mezi ženami pracujícími na částečný úvazek než těmi, které pracují na úvazek plný. V zemích, kde práce na částečný úvazek není obvyklá, bývají ženy postaveny před volbu: buď děti, nebo práce na plný úvazek. Nezapomínejme však na zmíněné Castlesovo zjištění, že možnost práce na částečný úvazek je vhodný nástroj, pokud není samozřejmou nutností, ale dobrovolnou záležitostí (Castles, 2003: 222).

Bernardi konstatuje, že z analýzy španělské *child gap* ve světle politik zavedených v jiných zemích vyplývají dvě obecná ponaučení: za prvé – neexistuje světově platná nejlepší politika snižování *child gap*. Politika účinná v jedné zemi může být neúčinná v jiné; vše závisí na socio-ekonomické struktuře země. Za druhé – jediná samostatná nejlepší politika *child gap* pravděpodobně neodstraní. Spíš než jednotlivá opatření je lépe zavádět celé „balíčky“. V

⁶ Tím se liší od Castlese, který kompenzující míru imigrace při žádném nebo nevýrazném nárůstu porodnosti vidí jako neúnosnou.

případě Španělska a asi i dalších jihoevropských zemí by samotná investice do hlídacích zařízení, která se ukázala tolik přínosná ve Skandinávii, neměla – kdyby mladí nemohli nejprve založit samostatnou domácnost v časnějším věku – téměř žádný účinek. V tomto ohledu by měl existovat balíček obsahující politiku bydlení, péče o děti a politiku flexibilní pracovní doby (Bernardi, 2005: 135).

Child gap se věnuje i Joëlle Sleebos (2003), když konstatuje, že dopad poklesu plodnosti se neomezuje na společnost jako na celek, ale dotýká se i blaha⁷ jedinců. Autorka konstatuje, že informace o chtěné nebo očekávané plodnosti svědčí o obecně velmi nízkém zastoupení žen (ve všech zemích OECD), které děti nechtějí, nebo chtějí jen jedno dítě. Preferovaným počtem zůstávají dvě děti. Obecný pokles plodnosti můžeme vnímat jako ukazatel, že lidé upřednostňují menší rodinu, údaje o chtěném počtu dětí nicméně naznačují, že v některých zemích lidé přivádějí na svět méně dětí, než by si přáli (*child gap* tak znamená, jak už bylo řečeno výše, problém blahobytu u jedinců). Podle Sleebosové však chtěná velikost rodiny závisí na řadě faktorů, např. na ekonomických vyhlídkách, na partnerství nebo na životním stádiu jedince. Ona mezera mezi chtěnou a realizovanou plodností je obecně větší u mladých žen než u starších. Mladší ženy jednak mohou předpokládat, že ještě budou mít děti v pozdějším věku. K tomu se přidává fakt, že přání se může redukovat s postupujícím časem – že lidé na základě osobních zkušeností přehodnocují své možnosti. Interpretaci údajů o plodnostních záměrech komplikují ještě další faktory. V odpovědích na otázku na ideální počet dětí se mohou více odrazit obecné normy než osobní preference. To může vysvětlovat, proč se odpovědi ohledně ideálního počtu ustalují na počtu dvou dětí, tedy oné hranice nahrazení generace. Záměry ohledně plodnosti se mohou měnit i v průběhu času. Mladí lidé, kteří u vlastních rodičů zažili stav plodnosti pod záchovnou hranicí a kteří takový vzorec pozorovali během celého svého života, postupně přizpůsobují ideál této zažité zkušenosti (Sleebos, 2003: 29 – 30).

Porodnost jako cíl – shrnutí

Bernardiho příspěvek se od Castlesova neliší jen počátečním konstatováním, proč je důležité zavádět opatření umožňující přivádět děti na svět. Odlišnost tedy nespočívá jen v tom, že Bernardi nepovažuje nárůst porodnosti za příliš důležitou podmínku zachování sociálního státu. Přidává se jistá odlišnost v odhadu účinnosti opatření. Bernardi a Castles se shodují na užitečnosti opatření flexibilní pracovní doby. Liší se však v tom, že Castles na základě své analýzy usuzuje na to, že balíčky opatření nemají vliv nad rámec přínosu jednotlivých složek, zatímco Bernardi účinnost jednotlivých opatření samotných o sobě tak optimisticky nevidí. Tuto neshodu lze interpretovat jako výsledek metodologické odlišnosti v přístupu autorů. Castles se opírá o komparativní analýzu jedenadvaceti zemí a mohly mu uniknout některé národní specifčnosti. Naproti tomu Bernardi hlouběji reflektuje konkrétní zkušenost země, a upozorňuje, že univerzálně platný recept neexistuje (Bernardi, 2005; Castles, 2003).

Přesvědčení o účinnosti opatření může relativizovat upozornění Sleebosové vyvozené ze studií, které se pokusily odlišit dočasné důsledky opatření zacílených na podporu porodnosti od důsledků trvalých⁸. Je možné, že opatření nemusí mít nutně vliv na konečný počet dětí, ale třeba jen na načasování porodů (tj. urychlení narození dětí, které by se jinak narodily později). Autorka také upozorňuje, že tvůrci politik by pravděpodobně neměli očekávat od pronatalitních politik příliš velkou změnu. (Sleebos, 2003).

⁷ Termínem *blaho* v textu překládáme termín *well-being*.

⁸ S využitím věkové a paritně specifických měr porodnosti.

Genderová rovnost

Vedle porodnosti je dalším významným cílem (ať už skutečným či deklarovaným) mnohých rodinných politik podpora genderové rovnosti partnerů v rámci rodiny a rovnosti mužů a žen na trhu práce. Pro výzkum a teoretickou reflexi praxe platí totéž co pro praxi: už dlouho se řeší téma rovnosti na trhu práce a problematika s touto rovností souvisejících opatření pro sladění práce a rodičovství – většinou alespoň implicitně směřovaných na ženy. Nověji se pak pozornost soustředí na muže a jejich vyrovnání ženám doma v péči o děti. Za tím stojí klasické přesvědčení, že ženy jsou diskriminovány na trhu práce, a nověji se přidává přesvědčení, že jsou diskriminováni i muži, ti pro změnu v péči o děti. Zajisté nepřekvapí, že druhému tématu je věnováno více pozornosti v zemích zejména severoevropských, kde první téma není novinkou a kde rodinná politika v této oblasti přinesla, jak ukazují výzkumy a analýzy (např. Duvander, Ferrarini, Thalberg, draft) své plody.

Podle některých feministek je, jak píší Gornick a Meyers (2003) dosažení rovnosti nebo „stejnosti“ žen a mužů, hlavně na trhu práce, podmínkou dosažení plného občanského statutu. Jiní(é) se naopak dovolávají nových koncepcí občanství, takových, které by uznaly hodnotu ženské „odlišnosti“ (projevované v pečování). Zatímco z perspektivy „stejnosti“ a zaměstnanosti by měly státní politiky posilovat vazbu žen na trh práce, z perspektivy „odlišnosti“ a péče by naopak politiky měly uznat a zohlednit jejich pečovatelskou práci, zejména doma. Podle názoru autorek může být řešením napětí mezi těmito pozicemi vytvoření společnosti, která by podporovala „dual-earner – dual-carer“ model, čili model, kde oba partneři jsou výdělečně činní a oba se současně podílejí na péči o dítě⁹. Podle autorek vládní politiky změnu samy o sobě nepřinesou, ale jsou z více důvodů pro takovou změnu důležitou podmínkou. Jen obzvlášť výhodně postavené rodiny si totiž mohou dovolit snížit počet pracovních hodin nebo pracovat časově flexibilně, pokud neexistují politiky, které chrání zaměstnanecký status a nahrazují ušlý výdělek. Stejně tak je velmi obtížné využívat zařízení pro péči o děti, jsou-li drahá a jiná neexistují. „Podporováním jednotlivých rodin plní vládní politiky i klíčovou funkci v širší společenské změně. Normy týkající se práce a rodiny jsou sociálně konstruovány a vládní politiky vysílají důležité signály o tom, jaké jsou hodnoty společnosti. Politiky, které například podporují volbu rodičů snížit počet pracovních hodin, když jsou jejich děti velmi malé, signalizují hodnotu pečovatelské práce; politiky, které podporují takovou volbu u otců i matek, signalizují rovná práva a odpovědnosti mužů a žen; politiky, které přenesou na společnost náklady na péči o děti signalizují sdílenou odpovědnost za blaho dětí. Nad rámec své symbolické funkce mohou tyto politiky, umožňující jednotlivým rodinám činit nové volby ve věci zaměstnání a péče, pomoci institucionalizovat tyto sociální změny.“ (Gornick a Meyers, 2003: 100 – překlad autorky).

Lewis a Pascall (2004) nabízejí přehled *genderových politik*. Ačkoliv užívají jiného termínu než *rodinná politika*, není – vzhledem k propojenosti obou sfér a užitečnosti příspěvku pro zasazení této analýzy do obecnějšího kontextu – chybné ho využít. Autoři se dotýkají důsledků, které měly pro genderovou rovnost a genderovou politiku v Evropě proměny rodiny a hospodářství. Změny na trhu práce proměnily vztah mezi prací a blahobytem a individualizovaly odpovědnost. Autoři se domnívají, že pro dosažení genderové rovnosti žádná zázračná politika neexistuje. Politiky podporující placenou práci byly v některých zemích a za některých podmínek velmi úspěšné: zlepšily přístup žen a jejich dětí k penzi, daly ženám silnější hlas v soukromých vztazích a ve veřejné politice. Přetrvává

⁹ Vycházejí přitom z kontinua modelů ilustrovaného Rosemary Cromptonovou: od „male breadwinner – female carer model“ přes „dual earner – female part-time carer“, dále „dual earner – state carer“ či „dual earner – marketized carer“ konečně k modelu „dual earner – dual carer“. Gornick a Meyers vidí v tomto kontinuu užitečný nástroj pro srovnávání situace v jednotlivých zemích (Gornick a Meyers, 2003: 90 – 91).

potřeba nepodněcovat muže tolik k tomu, aby pracovali více hodin než jejich manželky/partnerky, avšak i v zemích, kde je situace nejpříznivější, vydělávají ženy v průměru méně než muži. Samotná genderová rovnost na pracovním trhu je dle autorů nedosažitelná vzhledem k systémovým napojením na nerovnosti v rodinách, v politice a v občanské společnosti. Duvander, Ferrarini a Thalberg (draft) ukazují (na základě analýzy evropských rodinných politik a hlubší analýzy švédského přístupu), že genderový konflikt mezi placenou „produkční“ a neplacenou „reprodukční“ prací se plně vyjeví teprve tehdy, kdy je otec uznán za pečovatele a kdy se toto odrazí v legislativě upravující rodičovskou dovolenou.

Významná role institucí rodinné politiky ve tvorbě genderových postojů

Ola Sjöberg (2004) analyzuje roli institucionalizované rodinné politiky v ovlivňování postojů obyvatelstva k účasti žen na trhu práce. Postoje se jednak liší v závislosti na schopnosti institucí rodinné politiky sladit práci doma a placenou práci. Dále mohou samotné instituce, včetně institucí rodinné politiky, způsobit zavedení určitých norem vztahujících se k roli ženy ve společnosti. Kvantitativní analýza Sjöbergové ukazuje na základě srovnání třinácti průmyslových zemí¹⁰, jak rodinná politika ovlivňuje to, co je obecně normativně považováno za adekvátní chování a jaké jsou role spojené s genderem.

Instituce rodinné politiky mají vliv jak na způsob, jakým jedinci vedou svůj soukromý život, tak na způsob, jakým nahlíží „správné“ role žen a mužů ve společnosti. Co víc, ze srovnání vyvozuje autorka zjištění, že rodinná politika je hlavním klíčem k pochopení variace v genderově-rolových postojích napříč zeměmi. Kupříkladu respondenti v zemích, kde rodinné politiky podporují rodinu žijící ze dvou příjmů (dual-earner family), mají významně pozitivnější postoj k účasti žen na trhu práce. To ovšem neznamená, jak autorka upozorňuje, že porozumění variaci v institucích rodinných politik od země k zemi nám umožní plně pochopit, jak a proč se liší genderově-rolové postoje. Autorka v závěru přímo navrhuje, aby se další výzkumy soustředily na to, jak v této oblasti instituce rodinné politiky spolupůsobí s jinými společenskými institucemi (Sjöberg, 2004).

Účast na trhu práce

Účast žen na trhu práce je obecně vnímána jinak než účast mužů. Castles ale hovoří o stáhnutí se žen z pracovního pole do domácnosti jako o „historické odchylce“ a o účasti žen na trhu práce jako o něčem v podstatě samozřejmém (Castles, 2003: 218). McKie, Bowlby a Gregory (2001) zacházejí ještě dál, když říkají, že účastnit se placené práce nebo ji hledat je dnes považováno za povinnost aktivního občana, zatímco péče o domov a rodinu je považována za soukromou záležitost jedince. A nevypadá to podle nich na to, že by se na dělbě práce mužů a žen v domácnosti něco změnilo: ani prostřednictvím vládní legislativy ke zlepšení služeb péče o děti a k zajištění neplacené rodičovské dovolené, ani díky objevení se rodině příznivých (family-friendly) politik. Od žen se očekává, že na sebe vezmou odpovědnost za péči o děti a jiné osoby v rodině, ať je jejich pracovní status jakýkoliv, a od mužů, že budou pokračovat v práci podle „mužského modelu“ na plný úvazek, ať chtějí nebo ne. Ženy se od boje za právo na rovný přístup k placené práci posunuly do situace, kdy se od nich žádá, aby hledaly placenou práci bez ohledu na domácí okolnosti. Přesto se na ně stále nahlíží jako ty, které organizují péči o domov (McKie, Bowlby a Gregory, 2001: 254).

Po těchto konstatováních se autorky věnují otázce, kdo dělá co a proč. Tvrdí, že materiální nerovnosti vedou k omezené sociální účasti. (Převážně) ženy bojují o rovnováhu mezi rodinným a pracovním životem. Co se mužů týče, nejsou dostatečně zapojeni do péče a

¹⁰ Jde o Austrálii, Německo, Velkou Británii, USA, Rakousko, Itálii, Irsko, Nizozemí, Norsko, Švédsko, Nový Zéland, Kanadu a Japonsko.

měli by k tomu být podle autorek povzbuzováni. A dobrovolně bezdětné je vhodné přesvědčit o tom, že podporuje-li společnost rovnováhu mezi péčí o děti a zaměstnáním, je to prospěšné pro všechny – nejen pro ty, kdo děti sami mají (McKie, Bowlby a Gregory, 2001: 254).

Zlepšení postavení žen-matek na trhu práce nemusí sledovat jen samoučelné vyrovnání se žen mužům. Podle zprávy OECD (2005) ustupuje model rodin s otcem živitelem, avšak ženy nadále pracují na nižších pozicích a za nižší plat než muži. Přitom zaměstnání žen je určujícím prostředkem v boji proti dětské chudobě, zvláště v monoparentálních (neúplných) rodinách. V tomto smyslu hovoří francouzská zpráva o dětské chudobě (Les enfants pauvres), která rovněž vidí ženskou zaměstnanost jako faktor snižování chudoby dětí.¹¹

Podle OECD (2001) se skutečnost, že matky tráví více času než otcové péčí o dítě a neplacenými domácími pracemi, tradičně vysvětlovala jako výsledek posouzení a porovnání výhod v obou sférách. Novější modely, které počítají s alokací zdrojů v rámci rodiny, dávají nahlédnout, že (potenciální) individuální výdělků mohou určovat alokaci času v rámci domácnosti. Rozdíly mezi výdělků mužů a žen tedy mohou být vnímány jako důvod pro pokračování genderově nerovného rozdělení práce v domácnosti a při péči o děti (OECD, 2001).

O tom, jak hrubě zjednodušující a zkreslující je domnívat se, že se lidé (zde matky) rozhodují mezi nástupem do práce a péčí o děti na základě posouzení finančního profitu, informují Duncan a Strell (2004). Jejich příspěvek, založený na kvalitativních hloubkových rozhovorech s norskými matkami-samoživitelkami, je svým způsobem kritikou „racionální chyby“ (rationality mistake) v tvorbě politik (policy making). Ukazuje nesprávnost předpokladu, že osamělé matky jednájí motivovány čistě tím, zda se jim finančně vyplatí jít do práce, nebo ne. Matky ve skutečnosti, jak ukázal výzkum, jednájí podle morální a vztahové racionality (Duncan a Strell, 2004: 43).

Norsko bylo vybráno proto, že zkoumání problematiky zpestruje skutečnost, že zatímco do roku 1998 byly svobodné matky pro účely přiznávání finančních příspěvků považovány vlastně za matky v domácnosti, od tohoto data jsou nahlíženy jako zaměstnankyně. Většina respondentek vyjádřila touhu být dobrou matkou; jenomže toto zahrnuje i dimenzi „sociálního mateřství“ (kdy je matka zapojena do života společnosti – např. také tak, že má zaměstnání). Matky nechtěly být ani primárně matkami, ani primárně zaměstnankyněmi, ale osobami, které integrují obě role. Respondentky považovaly za „nezdravé“ „viset“ doma s dětmi, ale současně spatřovaly mateřství na plný úvazek (zůstat doma s dítětem) jako pro dítě nejlepší – ovšem s tím, že období, po které toto platilo, se shodovalo s rodičovskou dovolenou (Duncan a Strell, 2004). V Norsku trvá placená rodičovská dovolená do jednoho roku věku dítěte, v návaznosti si každý rodič může vybrat ještě rok neplacené dovolené. Zaměstnanci a zaměstnankyně vychovávající dítě sami mohou zůstat doma až do jeho tří let. (Pramen: norské ministerstvo pro věci dětí a rodiny)

Společným znakem čtyř představených příspěvků je význam přiznaný účasti (žen) na trhu práce. Dva z příspěvků, prvně zmíněný a posledně zmíněný (McKie, Bowlby a Gregory, 2001 a Duncan a Strell, 2004), reflektují i symboliku účasti na trhu práce jako účasti na životě společnosti. Obě zmíněné zprávy OECD zase upozorňují na praktické důsledky ženské (ne)účasti na trhu práce, jako je chudoba dětí matek samoživitelek, či její povahy: v důsledku nerovného finančního ohodnocení ve srovnání s muži trvá genderově nerovné rozdělení domácích povinností.

¹¹ I když toto je spíš otázka sociální politiky, je spojená s politikou rodinnou – ve Francii se přímo hovoří (v jiném kontextu) o „socializaci“ rodinné politiky (Commaille, 1998).

Soužití mužů s dětmi

Jak již bylo předesláno, genderová rovnost neznamena jen rovnost žen a mužů na trhu práce, ale také rovnost mužů a žen v oblasti rodičovství. Oláh, Bernhardt a Goldscheider (2002) srovnávají tři země vybrané jako zástupce tří skupin zemí. Švédsko jako zástupce severní Evropy (Finsko, Norsko, Švédsko), Maďarsko jako zástupce střední a východní Evropy (bývalé Východní Německo, Maďarsko a Polsko) a USA jako zástupce západní Evropy a severní Ameriky (Francie, bývalé Západní Německo, Kanada, USA). Hlavní otázkou příspěvku je, zda genderově-rolové postoje ovlivňují muže v rozhodnutí stát se *household fathers*. Tímto termínem je v textu označován otec, který bydlí se ženou a jejími dětmi (které ale nejsou jeho biologickými dětmi). Muži, kteří už nežijí se svými biologickými dětmi, jsou v textu označováni jako *absent fathers*.

Nejprve autoři podrobují multivariační analýze situaci ve třech vybraných zemích: sledují státní podporu rodinám a genderově-rolovou rovnost, rozeberou, nakolik tyto země reprezentují skupiny zemí z hlediska rodinné politiky, historie...¹². Následně přistupují k podrobnější analýze se zaměřením na rodičovský a partnerský status.

Autoři docházejí k následujícím závěrům: tři vybrané průmyslové země (z nichž každá má poměrně vysokou účast žen na trhu práce), se významně liší ve způsobu, jakým se otcové zapojují do rodinného života. V Maďarsku žijí muži v rodinách s dětmi pravděpodobněji než v dalších dvou zemích, a tyto děti jsou s větší pravděpodobností než u mužů ve Švédsku a v USA jejich biologické děti. I švédští muži žijí více s dětmi než muži v USA. Autoři vyslovují názor, že na těchto rozdílech má podíl státní podpora rodin: silná státní podpora rodin se pojí s větším zapojením mužů do životů dětí¹³.

Vysoký podíl *household fathers* ve Švédsku a v USA ve srovnání s Maďarskem ukazuje na silné spojení mezi rovnostářskými genderovými rolemi a nestabilitou partnerského vztahu. Tato vazba však není příliš silná – Švédsko, které je z tohoto hlediska mnohem rovnostářštější než USA, má nižší míru rozvodovosti.¹⁴

Podobnost a rozdíly v sociální politice a ve společenských genderově-rolových postojích pomáhají porozumět působení státu na soužití mužů s dětmi. Ukazuje se, že kohabitanace ve Švédsku není tolik podobná manželství, jak se věřilo – kohabitujiícímu páru pravděpodobněji hrozí rozpad než páru sezdanému. Navíc se ukázalo, že vysoký socioekonomický status zvyšuje pravděpodobnost, že pár uzavře manželství; pouze kohabitujiící rodiče vykazují nejistější pracovní postavení. Tradicionalismus v genderových rolích je spojen s tradicionalismem obecně. Ve Švédsku má kohabitanace na rozdíl od USA a Maďarska svou tradici, v tomto smyslu je možné ji také označit za „tradiční“, a tak děti ve švédských kohabitujiících svazcích jsou s větší pravděpodobností biologickými dětmi než pouze *household children*.

V USA se od sebe nevlastní otcové a ženatí biologičtí otcové liší více než v Maďarsku a Švédsku. Ve dvou posledně jmenovaných se od sebe příliš neliší. Američtí muži, kteří mají vysokou úroveň vzdělání, se více než Maďaři nebo Švédé vyhýbají tomu, aby se stali *household fathers*, na rozdíl od málo vzdělaných mužů. Role socio-ekonomického statusu mužů je však komplexnější, pokud přihlédneme k anomálním důsledkům vzdělání v USA. V Maďarsku a ve Švédsku se role mužů jako dobrých živitelů nemění – vzdělanější muži jsou schopnější založit trvalý svazek a mít v něm s partnerkou děti. V USA se naopak vzdělanější muži vyhýbají otcovství jak v manželství, tak mimo ně. Je možné, že švédská a maďarská podpora rodin umožňuje otcům v rodinách zůstat a zachovat tradiční živitelskou roli. Naopak v USA se vyšplhaly soukromé náklady na rodinu natolik, že muži, kteří je nesou neúměrně

¹² V určitých dimenzích reprezentují USA svou skupinu zemí méně dokonale než Švédsko a Maďarsko své resp. skupiny zemí.

¹³ Ve Švédsku je zapojení mužů do života jejich dětí státem silně podporováno i po rozvodu.

¹⁴ Nesmíme však zapomenout, že Švédové relativně málo uzavírají manželství.

víc, se od rodinných vztahů odvracejí. A nejbohatší a nejvzdělanější, protože mají nejvíc, otcovstvím i nejvíc ztrácejí.

Tento výsledek připomíná dilema feministek ohledně vlivu státní podpory na ženské role. Z práce na částečný úvazek a z rodičovské dovolené mají ženy disproporcionálně více výhod, ale doplácí na to v oblasti kariérního postupu. Doplácí na to jak ve srovnání s muži ve své zemi, tak ve srovnání se ženami ze zemí, kde je takových výhod méně. Státní podpora může zpomalit posun k genderové rovnosti, protože podporuje i tradiční mužské živitelské role. Stát ale může také podporovat větší zapojení mužů do života dětí (jako ve Švédsku), a tak posílit jejich otcovskou roli, a to jak u biologických otců, tak u *household fathers*, což prospívá rodinám. V delší perspektivě to může stimulovat vývoj směrem k rovnějším vztahům mezi muži a ženami (Oláh, Bernhardt, Goldscheider, 2002: 57).

Genderová rovnost a porodnost

Zejména ze švédského prostředí vycházejí otázky (a výzkumy), které téma genderové rovnosti kombinují s otázkou počtu dětí.

Studie Duvanderové a Andersona (2005) se zabývá otcovskou účastí na rodičovské dovolené po narození prvního dítěte a tím, jak se tato účast pojí s další plodností švédských párů. Zapojení otců do rodičovské dovolené považují autoři za klíčový aspekt genderové rovnosti uvnitř rodičovského páru. Ze zjištění vyplývá, že páry, kde se otcové nějak účastní rodičovské dovolené (třebas v menším rozsahu), přivedou na svět druhé nebo třetí dítě pravděpodobněji než páry, kde otec na rodičovské dovolené nebyl. Delší období rodičovské dovolené však využívá jen velmi malý podíl mužů. Autoři upozorňují, že současná hladina mužského podílu na rodičovské dovolené nemůže být skutečně brána jako odraz genderové rovnosti (otcové si vybírají pouze zlomek této dovolené). Avšak pokud jde o důsledky politik, pozorují autoři, že zapojení otců do rodičovské dovolené je v pozitivním vztahu k individuální fertilitě. Neznamena to ovšem nutně přímou kauzalitu, ale do hry vstupuje více faktorů. Může se přidávat např. i fakt, že otcové, kteří jsou ochotni mít více dětí, budou rádi i na rodičovské dovolené (Duvander, Anderson, 2005).

Livia Oláh (2003) zkoumala vliv společenské genderové struktury na pravděpodobnost narození druhého dítěte, a to ve dvou zemích s dlouhou historií dvoupříjmové rodiny – ve Švédsku a v Maďarsku. Ukázalo se, že páry, které rovněji sdílejí rodinné odpovědnosti, mají spíše druhé dítě než ostatní páry, pokud politiky usnadňují kombinaci zaměstnání a rodičovství. Platí to jak pro Švédsko, kde genderová rovnost v každodenním rodinném uspořádání převládala, tak pro Maďarsko, kde jsou na rodinné úrovni genderové vztahy tradičnější. Dokonce se ukázalo, že vliv vzdělání a profesních strategií je jiný, než bychom mohli odvozovat z ekonomických teorií. Ve Švédsku i v Maďarsku nemá dosažené vzdělání a příjmová úroveň mužů žádný vliv na narození druhého dítěte. U žen je tomu jinak. Vzhledem k tomu, že i ve dvoupříjmových rodinách na sebe berou primární odpovědnost za péči o děti, náklady na plodnost leží převážně na nich. A tyto náklady jsou primárně tím vyšší, čím je žena vzdělanější (Oláh, 2003: 191 – 193). Podle ekonomických teorií by tedy měly mít vysoce vzdělané ženy méně dětí než ženy s nízkým vzděláním. Jenže podle Oláhové v tomto bodě hrají roli politiky; mají přímý vliv na plodnostní chování. Prostřednictvím rodičovského příspěvku a veřejných služeb péče o děti snižují náklady spojené s dětmi. Tyto politiky navíc mohou být ještě výhodnější právě pro nejvzdělanější ženy, je-li rodičovský příspěvek odvozený od výše výdělku. Vzdělanější matky navíc mají i snazší přístup k veřejně poskytované péči o děti, protože jejich pracovní doba je často flexibilní a protože se snáze vyznají v systému fungování nabízené péče o děti. Ve Švédsku mají matky s vysokým vzděláním silnější tendenci pořizovat si druhé dítě než matky s velmi nízkým vzděláním.

Mezi všemi matkami jednoho dítěte je největší pravděpodobnost narození druhého právě u těch nejvzdělanějších (Oláh, 2003: 185).

Z hlediska vztahu genderové rovnosti a porodnosti můžeme učinit tento závěr: podporují-li politiky zapojení otců do péče o děti a usnadňují-li účast matek na trhu práce, tedy přispívají-li v oblasti rodičovství a pracovního trhu k genderové rovnosti, jejich výsledkem je i motivace k plodnosti. Toto platí zejména pro porodnost vzdělanějších žen.

Slučitelnost placené práce a rodinného života

V praxi není na mnohých politikách občas patrné, jaký cíl, zda porodnost či genderovou rovnost, sledují (Gruescu a Rürup, 2003), jelikož cesta k obojímu vede zpravidla přes snahu o slučitelnost rodinného a profesního života a jelikož, jak upozorňuje Castles (2003), i když vlády hledají nástroje podle *očekávaného* účinku, přijímají často opatření, která k očekávanému cíli nevedou. Na základě analýzy opatření je tedy obtížné usuzovat, jaký záměr sledovala. A mnohé analýzy z oblasti rodinných politik se soustřeďují právě na onu slučitelnost. Argumentem pro slučitelnost bývá většinou více cílů: jak zvýšení porodnosti, tak podpora genderové rovnosti a mnohdy i „sociální“ cíle rodinné politiky¹⁵.

Deklarovaným cílem celé řady politických opatření je totiž zvýšení zmiňované porodnosti, přičemž ale mnohá z nich současně směřují ke slučitelnosti práce a rodinného života. Některá taková opatření (daňové úlevy a příspěvky) jsou zacílena přímo na porodnost – určují finanční pobídku k plození dětí. Jiná jsou původně zaměřena na jiné cíle, a to na zvyšování ženské zaměstnanosti nebo na propagaci dvoupříjmového modelu rodiny, ale ovlivňují i plodnost. Může jít o zajištění péče o děti, mateřskou a rodičovskou dovolenou, strukturu daňového systému, ale i o volbu politiky zaměstnanosti nebo o míru, do jaké jsou opatření politik vázána na rodinnou formu, především na typ soužití, rodinný stav rodiče či úplnost/ neúplnost rodiny. Joëlle Sleebos (2003) hodnotí na základě studia řady multivariačních analýz účinnost takových politik následovně: ačkoliv existují odlišnosti mezi jednotlivými státy a politickými opatřeními, lze konstatovat slabý pozitivní vztah mezi reprodukčním chováním a peněžními příspěvky a daňovými politikami. Důsledky *rodině příznivých politik* mohou být protichůdné: některé studie ukazují na pozitivní vliv lepší dostupnosti služeb péče o děti na plodnost, tedy na slučování placené práce s mateřstvím, ale slabý nebo smíšený efekt mateřské a rodičovské dovolené v této věci (Sleebos, 2003).

Je-li účast na trhu práce či usilování o ni povinností aktivního občana (McKie, Bowlby a Gregory, 2001), mohla by se zdát otázka, kterou si v úvodu klade syntéza OECD (2005) „co vede rodiče k tomu, že vykonávají placenou práci“ nedůležitá. Avšak zdá se, že situace je, nejen z výše popsaných důvodů, složitější. Problém představuje právě nedostatečně zajištěná slučitelnost.

Nástroje zajišťující slučitelnost a jejich účinnost

Některé analýzy se věnují účinnosti toho kterého nástroje rodinné politiky v podmínkách konkrétní země a často i na základě srovnání těchto opatření ve dvou či více zemích. Hlavními nástroji ve vztahu ke slučitelnosti jsou institut rodičovské dovolené a zajištění různých forem péče o děti jinak než rodičem. Zatímco služby péče o děti jsou vnímány spíše jako nástroj umožňujícím ženám-matkám účast na trhu práce, rodičovská dovolená může posloužit jako nástroj umožňující pracujícím mužům-otcům věnovat se také domácnosti a dětem. Platí to v tom smyslu, že 1. existují-li kvalitní a dostupné služby péče o děti, je snazší i rychlejší

¹⁵ Hranice mezi rodinnou a sociální politikou zacílenou na rodiny může být místy velmi nejasná.

návrat do zaměstnání, a 2. existuje-li právo na rodičovskou dovolenou s garancí místa a adekvátního příjmu po její dobu, rodič jí spíše využije. Některé nástroje mohou působit vzhledem ke slučitelnosti i kontraproduktivně, pokud není na zřeteli genderová rovnost. Nízká plochá dávka odradí muže, jelikož mají v průměru všude vyšší mzdu než ženy, od rodičovské dovolené, neboť kdyby oni zůstali doma, i rodina jako celek by tím finančně ztrácela. Z finančního hlediska jsou důležitým nástrojem i *daňová opatření*.

Dá se říci, že již zmiňovaný Castlesův (2003) přístup bere za existující normu ženskou zaměstnanost. V úvodu syntézy průzkumu podniknutého OECD ve věci „nemluvnat a zaměstnavatelů“, *Bébés et employeurs* (OECD, 2005) stojí otázky, které Castles jako problematické neviděl: Jsou práce a rodinný život slučitelné? A co vede rodiče k tomu, že vykonávají placenou práci? Hned v úvodu autoři konstatují, že dokázat sladit profesní a rodinný život je důležité jak pro jedince, tak pro kolektivitu. A že by měla být respektována volba rodičů, kteří se rozhodnou zanechat pracovní činnosti a věnovat se dětem. Jenže tato volba není dle autorů často skutečnou volbou. Syntéza zmiňuje různé stránky věci: obtíže, které vyvstávají z povahy trhu práce, riziko chudoby dětí, porodnost. Autoři také konstatují, že budoucí stav hospodářství a dobré fungování důchodového systému závisí na růstu míry plodnosti a míry zaměstnanosti a že možnost získat příjem z naplňující práce a věnovat dětem pozornost a péči, kterou potřebují, není neslučitelné (což je názor blízký Castlesovu). Dále konstatují, podobně jako to činí Bernardi (2005) v případě Španělska, že počet chtěných dětí u mladých párů je vyšší než počet realizovaný. Stejně jako Castles pak zpráva říká, že v zemích, kde je lépe zajištěna péče o děti mladších tří let, je i nejvyšší míra plodnosti (OECD, 2005).

Většina zemí OECD vyslovuje cíl: nechat volbu na rodičích. Jenže ve skutečnosti veřejná moc má vliv na jejich rozhodnutí; a jinak ani nemůže. Předkládaná syntéza (OECD, 2005) se zabývá jednotlivými složkami jejich působení. Daňový a dávkový systém může např. buď odradit matky od placené práce, nebo naopak způsobit, že jejich pracovní účast poroste. V Austrálii, v Irsku a na Novém Zélandě má zaměstnání jen asi 50 % osamělých rodičů, což je částečně dáno nedostatečnými finančními pobídkami k práci. Zavedení dávek spojených s pracovní aktivitou vedlo k poklesu nezaměstnanosti u osamělých rodičů v Kanadě a ve Spojeném království. Není ale na škodu připomenout, že Duncan a Strell (2004), o jejichž příspěvku už byla řeč, poukazují na nedostatečnost takových ekonomických argumentů a hledají komplexnější interpretaci vztahů mezi finančními pohnutkami a zaměstnáním v případě osamělých matek.

Zavedení dlouhé placené rodičovské dovolené (někde až do tří let věku dítěte) ve Francii, Rakousku, Finsku a Německu umožňuje rodičům zůstat doma a pečovat o dítě, dlouhá přestávka v profesi však může někdy být pro jejich příští zaměstnání škodlivá.

Velkou překážkou v práci je rodičům v mnohých zemích absence možnosti nechat pohlídat děti. Mnoho jich nemá možnost využívat neformálních způsobů (příbuzní...) a formální způsoby péče jsou nedostupné nebo nedostačující kvality. Zvláště obtížně jsou na tom příjmově znevýhodněné rodiny (OECD, 2005).

Výzkum z britského prostředí (Dean a Shah, 2002) poukazuje na přetrvávání rozdílů mezi nízkopříjmovými pracujícími rodinami a rodinami ze střední třídy a upozorňuje na to, že je možné, že současný politický režim nepřímo zvýší ekonomické vykořisťování a nejistotu nízkopříjmových pracujících rodin. Vláda tvrdí, že se chce dozvědět více o tom, jak dosáhnout skrze lepší rovnováhu mezi prací a rodinou vyšší produktivity, ale... cenou za rodičovská práva v zaměstnání může být, jak vyplynulo z rozhovorů s některými respondenty, zvláště z rozhovorů s těmi, kdo pracují u drobnějších zaměstnavatelů, např. nepříjemně nízká mzda.

Vláda New Labour se pomocí programu „welfare-to-work“ a s ním spojených opatření pro podporu a povzbuzení pracujících rodin snaží zvýšit soutěžení o pracovní místa na nejnižší placeném okraji trhu práce. Ve flexibilním hospodářství je riziko sociálně nerovně rozděleno. Vláda předefinovala cíl plné zaměstnanosti na příležitost zaměstnání pro všechny. Autoři článku se snaží upozornit, že pro nízkopříjmové rodiny může spojení rodičovství s nízkým placeným zaměstnáním představovat spíše hrozbu než příležitost (Dean a Shah, 2002).

Politikami opomíjenou oblastí je praktická časová koordinace zaměstnání a rodinného života a života s dětmi. Té se ve své analýze na základě anglické zkušenosti věnuje Christine Skinner (2005). Tvůrci politik by měli mít podle Skinnerové více na zřeteli časové a prostorové dimenze této koordinace, její podporu ze strany otců a jiných osob, dopravní řešení a zajištění institucionální vybavenosti pro malé děti v blízkosti bydliště.

Daňová opatření

Podle OECD (2001) může být pro to, zda budou v rodině výdělečně činní oba partneři nebo jen jeden, klíčový výběr zdaněné jednotky (tax unit) – tzn. volba mezi individuálním zdaněním a rodinným (family-based) zdaněním. Ve zprávě se konstatuje obecný trend přechodu k povinně oddělenému zdanění, zvláště v posledních třiceti letech.¹⁶ Livia Oláh (2001) upozorňuje, na základě švédské zkušenosti, na roli individuálního zdanění, zavedeného ve Švédsku v roce 1971, které pro vdané ženy znamenalo silnou pobídku k zaměstnání. Typ zdanění je však podle zmíněné zprávy OECD pouze částí daňové politiky zaměřené na rodiny. Vedle něho existuje celá řada s rodinou spojených daňových úlev. V souhrnu pak mají tato daňová opatření vliv na to, zda se oba partneři rozhodnou pro zaměstnání či zda jeden zůstane doma (OECD, 2001).

Naproti tomu komparativní analýza deseti evropských daňových systémů (Dingeldey, 2001) ukazuje, že volba mezi individuálním a společným zdaněním nemá na chování rodinných příslušníků ve vztahu k trhu práce příliš zřetelný vliv. I pokud daňové systémy obsahují silné a homogenní pobídky k modelu rodiny s jedním živitelem nebo naopak k individuálnímu modelu, nemusí ještě mít významný vliv na chování rodin ve vztahu k trhu práce. Protichůdná opatření v jiných oblastech politiky totiž mohou podporovat jiný model vztahu rodiny a zaměstnanosti. Jasný vliv daňového systému pozorovaný ve Švédsku či Německu funguje podle autorky spíše díky koordinaci s regulacemi v jiných oblastech politiky a s kulturními postoji.

Péče o děti

Dostupné služby péče o děti mají podle mnoha analýz z více zemí pozitivní dopad na plodnost, ačkoliv jeden z výzkumů hovoří o tom, že dostupnost a kvalita služeb péče o děti nemají vliv na rozhodnutí o prvním dítěti (Sleebos, 2003).

Zcela jiné povahy než Bernardiho příspěvek k situaci ve Španělsku i příspěvek Castelsův je reflexe německé a britské zkušenosti s rozšiřováním nabídky služeb péče o děti (Eders, Lewis, Riedel, 2005). V centru pozornosti jsou především organizační a systémové okolnosti realizace stejného cíle (rozšíření nabídky) a jeho úspěšnost. Stať se přitom na rozdíl od dvou již výše zmíněných zabývá tím, zda je něco takového nutné a proč jen poměrně stručně. Jejím hlavním poselstvím je spíše to, že dělají-li dva totéž, není to vždy totéž. Anglie a Německo dávají příležitost prozkoumat, jak odpověděly dvě země s opravdu odlišnými způsoby veřejné správy na podobnou touhu centrálních vlád posílit nabídku a využitelnost míst pro péči o děti.

¹⁶ V roce 1999 byly jedinými zeměmi se spojeným zdaněním (joint taxation) USA, Portugalsko, Polsko, Irsko, Německo, Švýcarsko, Francie, Lucembursko a Turecko.

Autoři začínají konstatováním, že ani v Anglii ani v Německu se historicky služba péče o děti příliš neposkytovala. Převládal model rodiny s mužem-živitelem, přičemž ženy, které se vedle rodiny věnovaly i práci, využívaly ke zvládnutí obojího především částečných úvazků. V obou zemích bylo nové nasměrování politik součástí odpovědi na obecnější výzvy sociálního státu. Vedle vyššího počtu míst v zařízeních pro péči o děti obou zemí myslely i na uzpůsobení provozních hodin vhodných pro pracující rodiče a na vysokou kvalitu poskytované služby. Motivů takových opatření je více: v Anglii se vláda New Labour zaměřila na poskytování služeb péče o děti od tří do čtyř let (školní docházka je povinná od pěti) a na propagaci a podporu služeb péče o děti ve znevýhodněných oblastech. V pozadí tohoto opatření je tendence umožnit sociální rozvoj obyvatel znevýhodněných oblastí¹⁷ – strategie zaměřená na děti (child-centred social-investment strategy). Dalším cílem v UK je „nová genderová smlouva“ (new gender contract) – umožňující nárůst účasti matek na trhu práce. V Německu byl rozvoj služeb péče o děti považován za důležitý hlavně z ekonomických důvodů: aby se plně využilo lidského kapitálu matek a aby se řešil problém nízké německé porodnosti.

Jenže naplnění výzvy rozšiřování a zlepšování kvality služeb se ukázalo jako obtížné. Ani jedna z obou zemí plně nedosáhla svých cílů, tj. požadovaného rozšíření, zpřístupnění a zefektivnění veřejných služeb péče o děti. Navíc obě si vyzkoušely nové formy správy. UK s „partnerships“¹⁸ určenými k mediaci trhem řízeného systému zrozeného v 80. letech, Německo s pokusem federální vlády silněji působit na systém. Obě země tedy čelí výzvě zavedení mnohoúrovňového řízení.

Centralizovanější systém UK byl úspěšnější v rychlosti rozšiřování nabídky pro větší počet dětí a také v dosažení záměru centrální vlády koncentrovat novou nabídku do sociálně znevýhodněných oblastí. Jenže závazek centrální vlády k marketizaci byl také zdrojem největších slabin systému: spousta nových míst není udržitelná. V německém modelu je mnohem obtížnější dosáhnout rychlé změny politik. Ale pokud v něm ke změně dojde, je pravděpodobné, že se udrží a bude odrážet lokální preference¹⁹ v povaze poskytovaných služeb (Eders, Lewis, Riedel, 2005).

Penn a Randall (2005) se pokoušejí vysvětlit, proč mohou výsledky *National Childcare Strategy* labouristické vlády působit zklamání. Zvláště se zaměřují na role EYDCPs (Early Years Development and Childcare Partnerships). Nejprve stručně popisují politiku childcare za vlády labouristů. Vládní cíle (od roku 1997) byly ambiciózní, kladly důraz na státní politiku péče o děti (*National Childcare Strategy*), která by zohlednila potřebu služeb péče o děti pracujících rodičů a která by rozšířila nárok na jesle. Těchto cílů nebylo dosaženo v požadovaném rozsahu. Podle autorů jsou omezené výsledky částečně odrazem tlaku, který působí odkaz předchozí politiky a předchozích opatření, ale musí být vztaženy i ke způsobu, jakým veřejná péče o děti (childcare) zapadala do širší vládní agendy a diskursu o „třetí cestě“. Dědictví předchozí politiky i současná vládní agenda se dotkly nejen obsahu politik, ale i zvolených prostředků zavádění. V tomto kontextu se článek zaměřuje hlavně na

¹⁷ Čtenář si ale může položit otázku, zda nevysloveným (a snad především nepřiznaným) motivem nebyla i snaha dát dětem ze znevýhodněných oblastí alespoň do určité míry jinou výchovu, než jakou by jim dali rodiče. „...to stát (...) vlastní děti a za těch nejobyčejnějších podmínek svěruje odpovědnost za ně jejich biologickým rodičům“ (de Singly a Maunaye 1996 – překlad autorky).

¹⁸ EYDCPs (Early Years Development and Childcare partnerships).

¹⁹ Pro příklad: pro děti mladší 3 let bude rozšiřování počtu a pružnosti hlídacích míst patrně nadále pomalé v těch spolkových zemích a obcích, kde panuje hluboká ambivalence ohledně pracovní aktivity matek malých dětí. Bude to pomalé proto, že *kontrola politik je lokální*. Je nepravděpodobné, že by federální vláda byla schopna zavést právo na využití služby péče o dítě mladší tří let, obdobně jako to učinila v roce 1992 pro tří až šestileté děti.

EYDCPs: jak na jejich principy, tak na úlohu, kterou hrály v praxi. (Penn and Randall, 2005: 79)

Child care policy za vlády New Labour má být chápána jako širší vládní strategie a v kontextu vize „třetí cesty“, kterou se liší od „old Labour“ a nové pravice. Podle autorů pramení zklamávající výsledky *National Childcare Strategy* v zacílení nabídky, jejím rozšíření i udržení přinejmenším částečně z toho, že se primárně soustředila na takové výzvy, jako jsou dětská chudoba a „*welfare-to-work*“. Potřeby denní péče o děti pracujících rodičů stály na okraji. Nedávné výzkumy ukázaly, že postavení matek, zvláště těch s nízkými příjmy, se pravděpodobně nezmění bez značné redistribuce pomoci daní a dávek, a to ať je veřejná péče o děti zajištěna nebo není; překážkou mohou být finanční náklady. A dobré péče o děti se nikdy nedosáhne bez podstatného vládního financování.

Analýza se soustředila hlavně na zvolené prostředky realizace politiky veřejné péče o děti (child care). New Labour chce být spíše pragmatická než ideologická, což navozuje představu, že prostředky mohou být odděleny od cílů. Jenže volba prostředků má dopad na cíle, kterých má být dosaženo. Od „partnerships“ (EYDCPs) se očekávalo, že zlepší koordinaci lokálních poskytovatelů a že budou odpovídat na lokální zvláštnosti v poptávce (a mnohde skutečně k lepšímu pochopení v jejich rámci došlo a podle toho se i postupovalo). Jenže tato očekávání podcenila realitu konfliktu lokálních zájmů a nerovností v rozhodovací moci. Denní péče o dítě (child day care) a kolektivní výchova v jeslích (nursery education) byly po století budovány odlišně, jedna v opozici k druhé. Debata kolem veřejného a soukromého poskytování je zrovna tak stará. K tomu se měnily postoje k mateřství, posouval se důraz na jeho jednotlivé stránky. Vyřešení těchto dlouholetých debat vyžaduje důkladné promyšlení a nové stanovení východisek na úrovni centrální vlády. V praxi se však prosadil pohled, že lidé mohou takové dlouholeté obtíže vyřešit společně v rámci lokálních „partnerships“. Ve výsledku se nekonal dialog rovných partnerů působících v oblasti péče o děti, ale spíš dialog úředníků. Na okraji se přitom cítili hlavně zástupci dobrovolnického sektoru (Penn and Randall, 2005).

Vyvstává otázka, na kterou se nabízí více odpovědí: proč se vláda rozhodla postupovat prostřednictvím „partnerships“. Penn a Randall se domnívají, že pojem partnerství se hodil ke „třetí cestě“ New Labour – k vizi vládnutí, které by pragmaticky spojovalo představitele veřejného, soukromého a dobrovolnického sektoru. Podle autorů se bohužel ukázalo, že tento experiment a reformy potřebné pro dosažení cílů New Labour se míjejí (Penn and Randall, 2005: 97).

Péče o děti „jinak“ (zapojení prarodičů)

Wheelock a Jones (2002) v Británii zkoumali, co všechno stojí za zapojováním prarodičů v péči o děti. Je to zajímavý příspěvek, který v závěrečném návrhu kombinuje (v současných příspěvcích málo zmiňovanou a málo zdůrazňovanou) mezigenerační vazbu a skandinávský přístup k rodičovské dovolené.

Autoři říkají, že porozumění, proč pracující rodiče využívají komplementární neformální péče o děti, je důležité pro jakoukoliv politiku péče o děti, která se chce přizpůsobit tomu, co rodiny chtějí. Tvůrci politik přijímají paradigma, že rodiče jednájí z čistě finančních pohnutek... Potřeba zajištění péče o děti je spojena s dramatickými změnami v účasti žen na trhu práce – největší nárůst ženské zaměstnanosti byl zaznamenán u matek dětí pod pět let. V souvislosti s tím může nastávat deficit v nabídce služeb péče o děti. Výzkum ukázal, že podstatná část rodičů vidí prarodiče jako druhou nejlepší možnost péče, pokud nemohou o děti kvůli zaměstnání pečovat matky. Formální, veřejnou, péči o děti rodiče často za přijatelnou náhradu nepovažují. Takové rodiny budou vnímat jako nefér, že nemají nárok na Childcare Tax Credit, pokud se prarodič nezaregistruje jako „childminder“ (osoba, která pečuje o dítě).

Politiky, které povzbuzují k maximalizaci individuálního finančního zisku, budou mít sklon vést rodiny víc k individualizaci chování. Podle autorů by politiky měly být spíše založeny na uvědomování si procesů v komplementární mezigenerační péči o dítě, procesů, které reprodukuje tradiční genderované vzorce. Měly by identifikovat opatření, která by umožnila otcům a dědečkům mít na péči o děti větší podíl. Autoři říkají, že rodině příznivé (*family-friendly*) politiky jsou příliš často matkám příznivými (*mother-friendly*) politikami. Navrhují jako opatření např. placenou rodičovskou dovolenou, kde by část nebyla převeditelná na matku (podobně jako ve Skandinávii). V současné době je nebývalé množství aktivních prarodičů – mnoho současných babiček je z generace matek, jejichž aktivita na trhu práce byla značně omezená. Současné matky jsou zaměstnány mnohem více. Do budoucna tedy může dojít k výraznému poklesu počtu babiček dostupných pro péči o děti. V současnosti je k dispozici i hodně dědečků, kteří mohou doplnit a někdy i zastoupit v péči o děti babičky. Na severovýchodě Velké Británie je kvůli předčasným důchodům apod. zaměstnaná pouze asi polovina mužů nad padesát let. I ti ovšem budou do budoucna méně početní v důsledku změn na pracovním trhu. Dostupnost prarodičů ovlivní i prostorová mobilita (Wheelock a Jones, 2002: 460).

Využívat neplacené práce a spoléhat na ni je dnes pro většinu lidí nereálné, a tak vláda musí investovat do budování ekonomiky péče. „Může být něco učiněno pro udržení armády prarodičů – hlídačů z počátku jedenadvacátého století?“ ptají se Wheelock a Jones (2002: 460 – překlad autorky) a navrhuje změnu důchodového uspořádání. Říkají, že starší pracovníci, kteří si dnes přejí pracovat na částečný úvazek, aby mohli hlídat vnoučata nebo se věnovat dobrovolnickým aktivitám, jsou penalizováni na důchodových nárocích. Přitom je možné, že generace dnešních pracujících rodičů se ještě více pohne do prarodičovské role – mnozí z nich přece zvolili tuto „další nejlepší“ strategii péče pro své vlastní děti. Úpravy důchodů by to měly umožnit: výpočtem výše z nejvyššího výdělku za určitý počet let, a ne jen za dva nebo tři poslední roky před odchodem do plného důchodu (Wheelock a Jones, 2002: 461).

Dovolená na péči o dítě (rodičovská, mateřská, otcovská dovolená)

Je-li účast na trhu práce v současné společnosti tak důležitá, jak bylo řečeno výše, stává se úkolem rodinné politiky zabezpečit před ztrátou zaměstnání rodiče, který práci kvůli péči o dítě dočasně přerušil. *Mateřská dovolená* spojená s hlídáním zaměstnání je v zemích OECD běžná už dlouho. Naproti tomu *otcovská* a *rodičovská dovolená* jsou novější a zatím méně rozšířené a využívané. Ve většině zemí OECD (s výjimkou USA, Austrálie a Nového Zélandu) je alespoň část *mateřské dovolené* či *dovolené na péči o dítě* obecně hrazena; někde až do 100 % předcházejícího výdělku (OECD, 2001).

Rodičovská dovolená je vedle služeb péče o děti dalším mocným nástrojem rodinné politiky, který umožňuje sloučit a sladit péči o děti a profesní život. Již z názvu vyplývá, že jí mohou využívat jak matky, tak otcové; přesto zůstává ve valném množství případů doménou matek. Může být chápána jako nástroj, který usnadňuje rozhodování pro rodičovství, jelikož často znamená vedle garance zaměstnání také určitý příjem.

Termín *rodičovská dovolená* není všude užíván jednotně. Někde je *rodičovská dovolená* definována jako *dodatková dovolená* k *mateřské* a *otcovské dovolené*, a v tomto smyslu i uplatňována v programech rodinné politiky – např. ve Spojeném království. V některých zemích ale existuje systém *dovolených na péči o dítě* (*child-care leave*), který představuje mix individuálních a rodinných nároků: *otcovská* i *rodičovská dovolená* jsou zahrnuty do úpravy *dovolené na péči o dítě pro rodinu* jako celek (OECD, 2001). *Otcovská dovolená* je využívána méně než *mateřská* a navíc je poměrně krátká, odtud plyne v některých zemích její označování jako „*otcovské dny*“. Otcové ovšem stále častěji mohou využívat a využívají

rodičovské dovolené; v některých zemích je určitá kvóta z ní vyhrazena jim a je nepřevoditelná na matku.

Z hlediska rovnosti žen a mužů na trhu práce může být působení rodičovské dovolené ambivalentní. Na jednu stranu umožňuje ženám, které chtějí samy hlídat své děti a zůstat proto doma, návrat na pracoviště. A pokud někde existuje i možnost vybírat tuto dovolenou „na částečný úvazek“, jako např. ve Francii, umožňuje i zachování kontaktu s profesí – nebytí tohoto institutu rodičovské dovolené, mnohé ženy by z trhu práce vypadly nadobro. Na druhou stranu přerušení či omezení práce je málokdy slučitelné s profesním růstem a postupem a fakt, že na rodičovskou dovolenou nastupují ve většině matky, tak podporuje v pracovní oblasti genderovou nerovnost. Gornick a Meyers (2003: 239-241) uvádějí na základě údajů ze zemí OECD, že zatímco několikaměsíční až roční placená (mateřská nebo rodičovská) dovolená posiluje vazbu žen na trh práce²⁰, důsledky delší dovolené²¹ k genderové rovnosti v oblasti trhu práce nepřispívají²² a mohou vést ke stáhnutí se matek z trhu práce.

Instituce rodičovské dovolené byly utvářeny konfliktem zahrnujícím profesní a třídně-politické aktéry, stejně jako ženské hnutí. Legislativní design takových institucí pak má další důsledky pro jednání a životní podmínky jedinců v oblasti péče o děti, ženské účasti na trhu práce a chudoby rodin s malými dětmi, jak konstatuje Ferrarini (2003 + Draft 1 a 2) na základě sledování vývoje institucí rodičovské dovolené v poválečných sociálních státech a role placené rodičovské dovolené.

Stéphanie Gosset (2004) se pozastavila nad rolí a dynamikou identit francouzských matek, které se rozhodly pro rodičovskou dovolenou. Činí tak prostřednictvím propojení kvantitativního a kvalitativního metodologického přístupu. Jednak se zabývá konstrukcí „já“ prostřednictvím mateřství a prostřednictvím profesní aktivity, dále zkoumá materiální, rodinné a profesní faktory vedoucí k využívání rodičovské dovolené, aby se posléze žen zeptala na jejich zkušenosti s takto prožitým životem v domácnosti. Zajímavé je doplnění o rodinnou zkušenost související s novým uspořádáním života a o zkušenost s návratem do zaměstnání nebo naopak s tím, že se žena do práce nevrátí.

V populaci žen, které využívají rodičovské dovolené a *Allocation parentale d'éducation*, tzv. APE²³, jsou proti celku populace nadreprezentovány nezaměstnané²⁴ (20 % oproti 9 %). I když příčinou rozhodnutí se pro APE může být pracovní přeložení manžela, častějšími důvody bývají právě nezaměstnanost nebo jinak způsobená pracovní neaktivita matky. Tato často pramení z nedostatečného vzdělání a kvalifikace, které se pojí s krizí zaměstnanosti, již Francie procházela v 90. letech. APE zajišťuje stabilní příjem po dobu tří let, avšak mnohé nezaměstnané (z většiny málo kvalifikované) matky po jejím uplynutí nedoufají v nalezení stabilního a dobře placeného místa. Totéž platí pro ženy, které před nástupem na rodičovskou dovolenou zastávaly jen špatně placené místo. Mnohé z nich by na rodičovskou dovolenou nastoupily, i kdyby se na ni nevázal žádný příspěvek, avšak patrně by za takové situace

²⁰ Více žen je motivováno nastoupit do práce předtím, než se stanou matkami, aby jim později vznikl nárok na placenou mateřskou dovolenou.

²¹ např. dvou nebo tříleté, jaká existuje např. ve Finsku, Francii a Německu.

²² Mohou znamenat oslabení „lidského kapitálu“ a jelikož se týkají hlavně žen, podporují v této oblasti nerovnost ve vztahu k mužům.

²³ Rodičovský příspěvek, který má povahu ploché dávky spojené s rodičovskou dovolenou. V době výzkumu byl přiznán teprve po narození druhého dítěte. Dávka od té doby změnila název a změnily se některé nároky pro její přiznání, podstata ale zůstává stejná.

²⁴ Kterým ještě nevypršel nárok na APE (podmínka předchozího zaměstnání), tzn. které byly nezaměstnané teprve krátce (délka rozhodného období se mění podle pořadí dítěte, jehož narozením nárok vzniká; od doby, kdy byla práce Gossetové napsána, se toto období na základě legislativní úpravy ještě zkrátilo).

nezůstaly doma celé tři roky. Dávka APE tedy svou povahou povzbuzuje k tomu, aby matky zůstaly na rodičovské dovolené. Totéž platí v případě žen, které měly práci; většina by na rodičovskou dovolenou, pokud by s ní nebyl spojen příspěvek, nebyla nastoupila. Ženám s nižšími příjmy z pracovní činnosti se finančně vyplatí nastoupit na plnou rodičovskou dovolenou; dávka APE se spojí s dalšími příspěvky. Rodičovská dovolená vybíraná na částečný úvazek (tzn. v kombinaci se sníženým pracovním úvazkem potenciálně až do tří let věku dítěte) je volbou spíše vzdělanějších žen, které zastávají dobře placená pracovní místa. Většina žen, které využívaly rodičovské dovolené (ať už na plný či částečný úvazek) a pobíraly APE, si přeje vrátit se po uplynutí rodičovské dovolené do zaměstnání pouze na částečný úvazek. Sice to přinese finanční ztrátu, ale umožní skloubit zaměstnání s rodinou. Tyto ženy se ale nechtějí úplně vzdát profesní činnosti, mimo jiné proto, že je i zdrojem uznání. Gosset konstatuje, že zavedení rodičovské dovolené a pobírání APE posílilo pojetí pracovní kariéry jako prioritně mužské záležitosti (Gosset, 2004).

Ve Francii, která má s rodičovskou dovolenou zkušenost, vznikla i studie zabývající se muži, kteří tohoto opatření využívají (Boyer a Renouard, 2004). Nese podtitul *Jak se rozhoduje v páru?* (Doslova *Quels arbitrages au sein des couples?*). Studie, která byla publikována přímo CNAF²⁵, je poměrně obsírná: sleduje politické, kulturní a sociální meze egalitárního modelu, profil mužů nastoupivších na plnou rodičovskou dovolenou a pobírajících rodičovský příspěvek a párovou konfiguraci.

Podle zjištění se muži, kteří využívají rodičovské dovolené a pobírají APE, liší od jiných mužů pracovním sektorem a prací, kterou vykonávají – zaujímají častěji zaměstnání označovaná jako „ženská“ (obchod a školství). Přibližně z 80 % jde o dělníky či zaměstnance, kteří měli před nástupem na rodičovskou dovolenou stabilní zaměstnání. Z finančního hlediska, jelikož APE je plochá dávka, přikláněli se tito muži k využití opatření více než muži z lépe placených profesí.

Faktory spojené se zaměstnáním ale nevysvětlují vše. Důležitá je i párová konfigurace. Partnerky těchto mužů jsou více zaangažovány do své profese, jsou vzdělanější a patří do vyšších profesních vrstev než partnerky mužů, kteří nároku na APE a na rodičovskou dovolenou nevyužívají. Významný je i platový rozdíl mezi partnery – v 60 % takových párů vydělávaly ženy více než muži. Život v páru v těchto rodinách profesní kariéře žen nijak neškodí. Lze se domnívat, že profesní strategie partnerek mužů pobírajících APE je výsledkem mobilizace páru k obrazu profesního úspěchu ženatých mužů.

Závěr studie obsahuje úvahu nad tím, proč francouzští muži málo využívají rodičovské dovolené. Z důvodů zmiňují autorky následující: 1. platové rozdíly mužů a žen – plat žen zaměstnaných na plný úvazek se rovná 82 % platu mužů, 2. profesní sektor – muži častěji pracují v profesích, kde je obtížnější aktivitu přerušit, 3. sílu genderových ideologií, 4. nejasnou roli rodinné politiky – zvláště fakt, že APE je plochou dávkou a nebere v potaz výši předchozího výdělku. Touto poslední úvahou dospěli autoři k podobným závěrům jako Duvander, Ferrarini a Thalberg při reflexi vývoje institucí rodičovské dovolené (Boyer a Renouard, 2004: 39 - 40).

Duvander, Ferrarini a Thalberg (Draft) si všímají švédského vývoje v oblasti rodičovské dovolené, zejména dopadu, jaký měla právě změna finančního zajištění na rodičovské dovolené z ploché dávky na částku odvozenou od příjmu, a také vyhrazení určitého podílu z rodičovské dovolené výlučně otcům. Od zavedení v roce 1974 byla rodičovská dovolená jedním z pilířů švédského modelu dvoupříjmové rodiny. Švédská zkušenost jako by potvrdovala francouzskou domněnku (Boyer, Renouard, 2004), že muži, vzhledem k tomu, že

²⁵ Národním fondem rodinných dávek. (Caisse Nationale des Allocations Familiales)

vydělávají v průměru více než ženy, nejsou plochou dávkou k rodičovské dovolené motivováni, zatímco *odvození od příjmu* je v tomto směru povzbuzující. Je-li dávka plochá, pak nejen muž, ale celá rodina ztrácí více finančních prostředků, přeruší-li zaměstnání otec. Ve Švédsku vedla změna dávky z ploché na dávku odvozenou od příjmu od přibližně dvouprocentního využívání rodičovské dovolené otci k postupnému nárůstu. Švédští otcové dnes využívají téměř jedné pětiny z celkové délky rodičovské dovolené, ačkoliv většina z nich si přesto vybírá jen jeden nebo dva měsíce. Přispělo k tomu i zavedení měsíců rodičovské dovolené nepřevoditelných na matku. Zajímavým zjištěním autorů je, že otcové s vysokoškolským vzděláním si berou delší rodičovskou dovolenou. Zdá se, že jedním z klíčových vysvětlení je právě již zmiňovaný fakt, že plochá dávka motivuje k rodičovské dovolené spíše ty, kdo vydělávají méně (jsou to ženy a muži s nižším vzděláním), zatímco dávka odvozená od příjmu ty, kdo vydělávají víc (muže s vyšším vzděláním).

Podle OECD (2005) v zemích EU muži z většiny vědí, že mají právo na rodičovskou dovolenou, ale nevyužívají ho. Průzkum provedený v roce 2003 mezi otci a nastávajícími otci v tehdejších 15 členských zemích ukázal, že 75 % bylo o tomto právu informováno, ale 84 % z nich ho buď nevyužilo nebo nemělo takový záměr. 40 % uvedlo pro nevyužívání finanční důvody, přibližně 20 % obavu z ohrožení kariéry. Volba využít rodičovské dovolené by byla snazší i tehdy, pokud by tomu byli otevřenější nadřízení a kolegové v zaměstnání, stejně jako kdyby bylo možné tuto dovolenou rozdělit nebo vybrat na částečný úvazek. Ve Švédsku se využívání rodičovské dovolené otci zvýšilo na 17 % poté, co byly dva měsíce vyhrazeny exkluzivně pro otce (jak již bylo zmíněno). Nejdále zašel Island, kde má každý z rodičů právo na tři nepřevoditelné měsíce, k čemuž existují další tři měsíce, které mohou užívat otec i matka společně. Toto opatření existuje teprve od roku 2001, ale pracující otcové si už vybírají z disponibilních dní rodičovské dovolené 30 %.

V různých výzkumech otcové vypověděli, že brzdou využívání dovolené na dítě mohou být *postoje zaměstnavatelů*. Někteří zaměstnavatelé mají totiž tendenci vysvětlovat si zájem o rodičovskou dovolenou ze strany otců jako menší zaangażování v zaměstnání. Další brzdou mohou být také *postoje matek* (OECD, 2005: 7).

Příspěvní firem ke sladění zaměstnání a rodičovství

Různé druhy flexibility umožňující kombinaci práce a rodičovství se ukázaly jako důležité. Může jít o dovolenou z rodinných důvodů, flexibilní pracovní dobu a dobrovolnou práci na částečný úvazek. Podle OECD (2001), v zemích, kde v tomto ohledu existuje vysoká úroveň státní nabídky, ponechávají firmy téměř celou starost právě na státu a samy přidávají jen velmi málo. Naopak v zemích s tradičně nízkou mírou státní garance takových opatření se zdá, že firmy do určité míry tuto mezeru zaplňují. Mnohé firmy si nejsou vědomy potenciálního prospěchu, kterého uplatňováním takových opatření mohou dosahovat. Vlády by podle OECD (2001) měly sponzorovat výzkumy, které by ukázaly, jakého prospěchu se nejpravděpodobněji dosáhne.

Nástroje – shrnutí

Podle více studií provedených v Rakousku, Kanadě, Maďarsku, Itálii, Nizozemí, Norsku, Švédsku a USA mají opatření ke sladění placené práce a rodiny, jako jsou mateřská a rodičovská dovolená nebo přídatky na děti, pozitivní (avšak slabý) dopad na plodnost. Jiné studie z jiných zemí však o žádném vztahu nevypovídají (Sleeboš, 2003). Jenže cílem jednotlivých nástrojů není jen zvýšení porodnosti, ale i dosažení vyšší úrovně genderové rovnosti. Výzkumy zpravidla hodnotí pozitivně nástroj, který k genderové rovnosti přispívá. Otázce ohledu rodičů na zájem dětí se konkrétněji *současně* věnuje jen příspěvek Wheelockové a Jonesové (2002), který se zabývá tím, že rodiče mohou upřednostňovat (a

v Británii podle jejich výsledků často upřednostňují), s ohledem na kvalitu péče poskytnutou dětem, péči prarodičů před formální péčí.

Zájem dětí a dětská problematika

Název této poslední podkapitoly není stoprocentně výstižný. Veřejný zájem na zasahování do situace dětí totiž vychází z kontextu přesahujícího oblast rodinné politiky. Daniel a Ivatts (citováno dle Skevik, 2003: 426) rozlišují tři obrazy dětí: obraz dětí jako hrozby (*children as a threat*), dětí jako obětí (*children as victims*) a dětí jako investice (*children as investment*). Takto pohlíží na děti i politiky, pokud je nepovažují primárně za osoby s vlastními právy.

Obraz dětí jako sociální hrozby má dlouhou tradici. Vztahuje se zvláště k dětem, jejichž rodiče jsou kočovníci, zločinci či jinak „deviantní“ lidé. Obava, že se tyto děti stanou necivilizovaným postrachem, vede k utváření politik spíše ve jménu ochrany společnosti než dětských práv. Jde spíše o ochranu *před* dětmi než o *ochranu* dětí.

Naproti tomu mohou děti v politické debatě vystupovat jako *oběti*, a to oběti zanedbávání nebo zneužívání. Toto pojetí dětem přiznává jistou minimální ochranu, ale víc než konkrétní opatření inspiruje soucit. Někdy vystupují jako oběti i v rozpravách o problémech bydlení rodin a jejich chudoby apod.

Děti jsou prezentovány jako *investice*, hovoří-li se o budoucnosti sociálního státu nebo národa. Ohled se v tomto případě nebere na dnešní děti, ale na budoucí dospělé (Skevik, 2003). „Všechna tato pojetí se soustředí na to, čím děti jsou nebo mohou být pro společnost, spíš než aby v dětech spatřovala jedince s proměnlivými aktuálními potřebami a potenciálními nároky na stát“ (Skevik, 2003: 426 – překlad autorky).

Výše v tomto textu, v podkapitole o slučitelnosti profesního a rodinného života, konkrétněji v části věnované péči o dítě mimo domov, bylo možné si všimnout, že výzkumy se v mnohem větší míře soustřeďují na vliv kolektivní péče na rozvoj kognitivních schopností dětí než na její vliv na jejich aktuální emoční blaho. Dítě s rozvinutými kognitivními schopnostmi bude vykazovat dobré školní výsledky a v budoucnu bude mít větší šanci uplatnit se na trhu práce. Jenže, a to je důležité připomenout, tento cíl neznamená jen budoucí blaho jedince samotného, ale především prospěch společnosti jako celku – aktivní účast na trhu práce, udržení finanční rovnováhy sociálního státu a také požadovanou kvalitu lidského kapitálu. V tomto smyslu tedy i výzkumy mají tendenci přednostně sledovat ty stránky života dětí, z nichž se na posledně jmenované pohlíží jako na investici.

O rodinných politikách samotných to platí dvojnásob. Převládá pojetí dětí jako investice. Pojetí dětí jako investice ovšem může do jisté míry obsahovat (jako obávaný protipól) nevyslovené pojetí dětí jako hrozby, ač hrozby potenciální. Vzpomeňme výše zmiňované konstatování pozitivního vlivu časné kolektivní péče na děti ze sociálně znevýhodněného prostředí (Eders, Lewis, Riedel, 2005: 199) a týmiž autory tamtéž zmiňovaný záměr vlády New Labour propagovat a podporovat služby péče o děti ve „znevýhodněných“ oblastech. Přitom termín „znevýhodněná oblast“ nebo „znevýhodněné prostředí“²⁶ je zhusta „politicky korektním“ výrazem pro kulturně odlišné prostředí, pro obyvatelstvo přistěhovaleckého původu.

Dopad politik na děti a zájem dětí

Anne Skevik ale ve své stati upozorňuje na jinou skutečnost. Feministická sociální politika významně napomohla rozvoji nových konceptů studia proměn sociálního státu. Ale i ona má svá slepá místa. Neprozkoumanou oblastí tak zůstává *dopad politik na děti*. Autorka sleduje

²⁶ např. ve Francii užívaný výraz „milieu défavorisé“ – mj. pro pojmenování prostředí, které se geograficky shoduje např. s pařížskými předměstími, kde mladí lidé na konci roku 2005 rozpoutali pouliční nepokoje (interpretované mj. jako reakce na sociální exkluzi).

ve dvou zemích (Spojeném království a Norsku), zda se pro potřeby sociálních dávek posuzuje rodičovství a partnerství odděleně nebo současně a zda míra, v jaké se počítá s rodiči, určuje transfery směrem k dětem. Autorka toto sleduje na takových příkladech, jako jsou práva sirotků a vdov. Všimá si, že např. posuzuje-li se rodičovství a partnerství společně, mohou děti při novém sňatku ovdovělého rodiče přijít o sirotčí důchod. Současně upozorňuje, že na dopad působení politik na děti by se měly soustředit všechny výzkumy z oblasti rodinných a sociálních politik (Skevik, 2003).

S podobným zřetelem jako Skevik přistupuje k problematice vztahu rodinných politik a života dětí Tess Ridge (2005). Pouští se do komparativní (britsko – australské) analýzy politik výživného pro dítě, a to s přímým zaměřením na dítě. Centrem jejího bádání jsou zájmy dětí. Výzkum je jedním z těch, který vznikl v rámci reflexe nárůstu počtu rozpadů rodin a počtu monoparentálních rodin obecně. Problematika rodin osamělých rodičů je onou problematikou, která v mnohých zemích nevyhnutelně rozšiřuje rodinnou problematiku o sociální prvek (jak už je patrné mj. z výše zmíněné zprávy o chudých dětech ve Francii), protože právě děti z monoparentálních rodin jsou nejvíce vystaveny chudobě. Ovšem vzhledem k tomu, že rodinné formy a uspořádání jsou do značné míry ovlivněny i stavem a prioritami rodinné politiky („...both politics and institutions do seem to matter“ – Ferrarini Draft 1 a Draft 2), nelze problém chudoby dětí pravděpodobně od rodinné politiky tak úplně oddělit. Znovu narážíme na problematiku „socializace“ rodinné politiky, abychom užili termínu Jacquesa Commailla použitého v souvislosti s francouzskou situací. „Podíl dávek přiznávaných s podmínkou testování příjmů v souhrnu dávek roste; dávky, které mají odpovědět na specifické potřeby (postizení, vdovectví, širě osamění...) se znásobily a podíl rodinných dávek v celku sociální ochrany se zmenšil.“ (Commaill 1998: 13 – překlad autorky)

Výzkum Ridgeové je zaměřen na to, jak politiky výživného 1. uspěly v řešení dětské chudoby, 2. ovlivnily konflikt, který prožívají děti rozloučených rodičů, 3. ovlivňují rovnost mezi dětmi. *Chudoba* sice není prvotní starostí rodinné politiky, spadá spíše do oblasti politiky sociální, avšak protože děti v rodinách osamělých rodičů jsou disproporcionálně zastoupeny mezi nejchudšími dětmi ve Spojeném království, „...měla by mít každá politika, která se snaží dávat těmto dětem větší finanční podporu, snížení nebo minimalizaci chudoby jako ústřední princip“ (Ridge 2005: 122 – překlad autorky).

Rodičovskému konfliktu je v článku Ridgeové věnována dopsud netypická pozornost. „Konflikt mezi rodiči ve kterémkoliv stádiu procesu jejich rozchodu nebo rozvodu je pro děti potenciálně poškozující“ (Ridge, 2005: 123 – překlad autorky). Následuje otázka: „Ovlivnily politiky výživného pro dítě stupeň konfliktu mezi rozloučenými rodiči, který děti zakoušejí?“ (Ridge, 2005: 123 – překlad autorky). Toto hledisko potenciálního zájmu rodinné politiky, blaha dítěte v širokém smyslu slova, je svým způsobem novým jevem. Prosazuje se teprve velmi nedávno, ale už je zachycujeme u více autorů (srov. např. Dumont 2005).

Komparativní analýza Ridgeové poskytuje následující zjištění: systém výživného pro dítě řeší dětskou *chudobu* v Austrálii účinněji než ve Spojeném království. Ke špatné situaci ve Spojeném království přispíval mimo jiné odpor otců ke stanovení výživného pro dítě (child support assessments). Očekává se zlepšení situace díky reformě – mimo další opatření má být zavedena *Child Maintenance Premium*. Zprůhlednění povinnosti výživného otce (tak, aby otcové vnímali, že je určeno dětem) by mohlo zvýšit ochotu otců dětem výživné platit. Jenže i tak je výše tohoto povinného výživného stanova natolik nízko, že pro řešení problému chudoby by bylo lepší, kdyby byla vyšší *Child Maintenance Premium* a kdyby děti dostávaly větší podíl (Ridge, 2005: 124 – 126).

Australský systém si s chudobou dětí radí lépe. Částečně za to vděčí zájmu o chudobu v domácnostech osamělých rodičů. Dalším významným prvkem je *oddělení plateb na děti od plateb určených pro rodiče*²⁷ (Ridge, 2005: 130 – 134).

V oblasti konfliktu mezi rodiči byly ve Spojeném království identifikovány tyto problémy: konflikt zvýraznila i dominance „biologického“ rodičovství a exkluze „sociálního“ „rodičování“ (parenting)²⁸. Odvozování výživného na dítě od matčina *Income Support* posilovalo dojem, že otcové stále platí na své bývalé partnerky. Ani reformou systému a zavedením *Child Maintenance Premium* se všechny problémy nevyřešily. Výživné na dítě je řízeno v rámci systému *Income Support*. Spojení placení výživného na dítě s rodičovskými výdaji a kontakty taky může zvyšovat konflikt, protože matky a otcové bojují o maximalizaci svých finančních a rodičovských práv (Ridge, 2005: 126 – 128).

Austrálie si vede lépe. Pro srovnání nejlépe poslouží údaj, že platby pro děti se odvozovaly pouze od státních příspěvků pro děti. Děti tedy byly od samého počátku jasně nahlíženy jako hlavní poživatelé výživného. Nicméně i australský systém obsahuje prvky, které konfliktu mezi rodiči rozhodně nezabrání ani nezlepší jejich vztah, např. přímé spojení mezi placením výživného na dítě a kontaktem²⁹.

Ani Spojené království ani Austrálie příliš dobře neřeší rovnost mezi dětmi. Ve Spojeném království se původní systém zaměřil na biologické rodičovství; přítomnost nevlastních dětí tak nezakládala nárok na příspěvky spojené s dětmi. S dětmi z domácností osamělých matek pobírajících *Income Support* se zacházelo jinak než s dětmi z nízkopříjmových pracujících domácností. V návaznosti na reformy se zlepšila situace nevlastních dětí, které byly do předpisu výživného začleněny. V Austrálii byly nevlastní děti vždycky vyloučeny z předpisu pro výživné. „Vlastní“ děti z „prvních“ rodin mohou také postupně ztrácet oproti „rodným“ dětem v „druhých“ rodinách, neboť reformy systému mají tendenci upřednostňovat zájmy „druhých“ rodin. Původní systém výživného rozděloval děti do dvou tříd; toto nyní pokračuje (Ridge, 2005: 136).

K řešením dětské chudoby

Blahobyť dětí versus blahobyť starých lidí?

Zatímco vzrostl blahobyť starých lidí, pokles příjmů rodin s malými dětmi působí zneklidnění. Dokonce existuje (přestože slabý) negativní vztah mezi vyšším příjmem starých lidí a úhrnnou plodností (Sleeboš, 2003). Esping-Andersen a Sarasa (2002) však tvrdí, že obava z generačního střetu není úplně na místě, i když může vyplynout ze statické analýzy. Jelikož ke zhoršování blahobytu dětí dochází souběžně s lepším se postavením starých lidí a jelikož i rozpočet má své hranice, vyvstává pokušení vidět tento problém jako propojený a dovozovat z toho na střet o zdroje mezi mladými a starými. Toto je ovšem podle autorů nesprávná interpretace.

V příspěvku, který si klade za cíl být prakticky orientovaný na politiky („policy oriented“), autoři nabízejí alternativní pohled – pohled na věkové rozdělení blahobytu ve světle dynamiky kohort. Současný stav vidí jako dědictví minulosti, kdy staří lidé byli chudí a kdy naopak rodiny s malými dětmi (zvláště v poválečném období) nestrádaly. Pomáhalo se pouze

²⁷ To může v praxi znamenat např. to, že ztratí-li rodič, který má dítě v péči, nárok na nějakou platbu (např. z důvodu nového sňatku), dítě o své výživné nepřijde.

²⁸ vykonávání některých rodičovských rolí ze strany někoho, kdo nemusí být biologický rodič (např. partnerem/partnerkou toho, kdo má dítě v péči)

²⁹ Standing Committee for Family and Community Affairs navrhuje zrušení tohoto spojení a zavedení plateb, které by za nespolutyčícího rodiče, který se účastní péče z více než 10 %, platil stát. To by mohlo přispět ke snížení konfliktů mezi rodiči.

velmi početným rodinám, avšak mezitím počet dětí v rodinách poklesl; poklesl tedy i počet rodin, do kterých se takto investuje. Chudoba dnešních rodin je podle autorů zřídka způsobena velkým počtem dětí. Hlavním problémem podle nich je, že se proměnila struktura rizik – riziko se posunulo do časnější fáze životního cyklu a dotýká se mladých dospělých a rodin s dětmi. Je to dáno jednak proměnou rodiny, vznikem nových rodinných forem (hlavně rodin s jedním rodičem) a menší stabilitou manželství, ale také proměnami na trhu práce, které plodí nerovnosti a potenciálně exkluzi a ve většině zemí se dotýkají hlavně mladých domácností (Esping-Andersen a Sarasa, 2002: 8).

Autoři se snaží identifikovat politický model, který zajistí blahobyt současně dětem i starým lidem. Tvrdí, že sociální investice ve prospěch dnešních dětí budou mít významný druhotný pozitivní efekt v podobě udržení záruk pro staré lidi v budoucnosti. Navíc dospívají k závěru, že redukce dětské chudoby může být překvapivě málo nákladná. Cílená příjmová podpora pro odstranění dětské chudoby je všude velmi levná. Zatímco univerzalistická alternativa je mnohem nákladnější, hodnota dětských přídavků také pomůže pokrýt část výdajů na péči o dítě. Univerzální příspěvky na denní péči o děti jsou drahé, ale dodatkové požadavky na výdaje poklesnou, pokud budou (logicky) zrušena existující schémata daňových úlev a velká část nezbytných výdajů bude dynamicky pokryta díky daním plynoucím z celoživotní zaměstnanosti žen. Strategie založená čistě na transferech je sice nejlevnější, ale ještě nemusí být nejúčinnější (Esping-Andersen a Sarasa, 2002: 16).

Na základě analýzy zastávají autoři názor, že velmi důležité je, aby matky mohly pracovat, zvláště pak matky samoživitelky. Je totiž dobře známo, že nedávný nárůst dětské chudoby je úzce spojen s nárůstem počtu rodin, kde jsou rodiče bez práce. Autoři ukazují, že matčin výdělek (i ze zaměstnání na částečný úvazek) snadno pomůže rodině od chudoby (Esping-Andersen a Sarasa, 2002: 16).

Problém dětské chudoby nás tedy oklikou dovede zpět k tématu genderové rovnosti (ač to nebylo předpokládáno).

Chudoba dětí jako překážka jejich blaha (i s ohledem na pojetí dětí jako investice)

Z prací analyzujících dětskou chudobu (citovaných např. Kamermanovou *et al.* 2003) vyplývá, že chudé děti neúměrně častěji zažívají i jiná znevýhodnění – deprivaci, horší zdravotní stav, horší školní výsledky. Hůře se jim daří i v dospělosti, oproti dětem z jiného prostředí mají i větší šanci stát se rodiči před dvacátým rokem života.

Řešení problému dětské chudoby je proto na místě a musí se jím zabývat i rodinná politika. Podle francouzských zjištění (Jeandidier *et al.*, 2000, dle Kamerman *et al.*, 2003: 14) rodinné přídavky a dávky podléhající testování příjmu snižují míru dětské chudoby o více než dvě třetiny, avšak nesterjně s ohledem na skupiny, do které ony děti patří. Francouzská rodinná politika bere v potaz počet dětí v rodině, a tak účinně snižuje chudobu u početných rodin (3 a více dětí). Opatření jsou úspěšná i u přistěhovaleckých rodin neevropského původu, ačkoliv míra jejich chudoby zůstává i po transferech vyšší než u francouzských občanů či ve Francii žijících Evropanů. Příjmové transfery jsou ale méně účinné při snižování chudoby monoparentálních rodin a rodin, kde je alespoň jeden z rodičů nezaměstnaný. Rodinná politika ve Francii je účinnější při snižování chudoby dětí mladších tří let než dětí od tří do pěti let věku. Přispívá k tomu i fakt, že ve Francii mají rodiny s takto malými dětmi nárok i na další dávky (shora zmíněné plošné dávky, kde nárok vzniká samotnou přítomností dítěte v rodině, nikoliv sociální potřebností).

Kamerman *et al.* (2003) zmiňují i další studie, ze kterých vyplývá, že příjmové transfery samotné nestačí na odstranění dětské chudoby. Důležitým faktorem je přítomnost a výše výdělku i počet výdělečně činných osob v domácnosti. K redukci dětské chudoby tak

významně přispívá rodičovská zaměstnanost, hlavně u matek samoživitelek³⁰ a u manželek mužů, kteří mají nízké výdělky, ale ani ona sama dětskou chudobu rovněž neodstraní. Transfery, daňová zvýhodnění a půjčky zůstávají důležitou pomocí zvláště pro pracující chudé.

Hlavně americké výzkumy, které citují Kamerman *et al.* (2003: 18), dávají znát, že dětem svobodných či rozvedených matek hrozí asi čtyřnásobně vyšší riziko chudoby než dětem sezdaných rodičů. Jestliže matka uzavře nový sňatek, zvýší se sice příjmy, ale problém dětské úspěšnosti a problémy v oblasti chování dítěte přetrvávají. Uzavření nového manželství *nezmírňuje* negativní důsledky toho, že dítě předtím vyrůstalo jen s jedním rodičem. Děti, které žijí pouze s jedním rodičem nebo se dvěma, z nichž ale jeden je nevlastní, jsou znevýhodněny po psychologické stránce, mají častěji výchovné a zdravotní problémy. Přibližně polovinu rozdílu vysvětluje příjem, ale k němu se přidává fakt, že dětem vychovávaným jedním rodičem bylo věnováno méně dohledu, méně sociálního kapitálu a méně ekonomického zabezpečení. U takových dětí zaznamenáváme i vyšší riziko úmrtí v důsledku zranění.

Děti a stabilita rodiny

Stabilita rodiny je pro blaho dětí důležitou otázkou. Dumont (2005) zmiňuje severoevropskou studii z roku 2003 uskutečněnou na přibližně jednom milionu dětí, která konstatuje, že děti, které v letech 1985 – 1990 vyrostly v monoparentálních rodinách, jsou později nejen socio-ekonomicky znevýhodněné, ale vykazují vyšší úmrtnost, sebevražednost, více pokusů o sebevraždu a zranění s následkem hospitalizace než děti, které vyrůstaly s oběma rodiči. Pohlaví rodiče nemá na výsledky vliv, avšak u chlapců (více než u dívek), kteří vyrůstali jen s matkou, je pozorováno vyšší riziko psychiatrických onemocnění a drogové závislosti (Dumont, 2005).

Stabilita rodiny je tedy opět důležitou otázkou. Součástí švédského systému je tzv. „joint custody“, zjednodušeně řečeno institut společné péče o dítě, která nezaniká ani po rozchodu rodičů. Livia Oláh (2001) konstatuje, že byl zkoumán jeho vliv na blaho dětí, ale ví se toho málo o jeho vlivu na samotný rozpad vztahu. Ve své stati se tímto zabývá, stejně jako vlivem legislativy umožňující rozvod bez stanovení viny. Činí tak na základě analýzy dat o rodinách s dětmi ze *Swedish Family Survey* z let 1992-93. Její závěry jsou následující: zavedení jednoho z nejliberálnějších rozvodových zákonů mělo relativně malý vliv na rozpad svazků v rodinách s malými dětmi. Vliv však mělo zavedení *joint custody*. Toto nové pravidlo dopřává rodičům větší šanci zůstat aktivním rodičem, i když s nimi dítě trvale nebydlí, proto se rodiče cítí méně vázáni zůstat ve svazku s partnerem, který považují za neuspokojivý. Velmi důležitou okolností pro stabilitu svazku bylo, zda po narození prvního dítěte otec využil rodičovské dovolené. Riziko rozchodu či rozvodu partnerů pokleslo v takovém případě o 30 %, a to nezávisle na délce období, po jaké otec zůstal doma. Oláh vyslovuje hypotézu, že skutečnost, že otec nastoupí na rodičovskou dovolenou, může znamenat, že se podílí i na jiných domácích pracích. Oba partneři tak mají zkušenost jak z domácnosti, tak ze zaměstnání, snáze se vzájemně pochopí, a jsou tudíž méně ohroženi konfliktem (Oláh, 2001: 130).

Existují i nepřímé dopady politik: od žen se stále očekává hlavní odpovědnost za domácí povinnosti a péči o děti, proto u žen, které studují či pracují na plný úvazek, hrozí nejvyšší riziko rozvodu/rozchodu. Nejnižší je naopak u těch, které pracují na krátký částečný úvazek nebo jsou na rodičovské dovolené. Zajímavé však je, že u žen v domácnosti hrozí rozvod víc než u těch, které mají nějakou vazbu na trh práce. Dalším významným faktorem je uzavření manželství. Nesezdaná soužití jsou totiž méně stabilní; právě u nich hraje vyšší roli i

³⁰ Děti matek samoživitelek jsou navíc ve Francii často vystaveny chudobě *dlouhodobě*.

zmiňovaný institut joint custody. Riziko rozpadu páru je nižší mimo jiné i tehdy, když je v rodině více dětí než jedno, avšak pouze pokud má nejmladší dítě méně než jeden rok (Oláh, 2001: 127).

Manželství koreluje s vyšší stabilitou rodiny, rozpad manželství je méně pravděpodobný než rozpad nesezdaného soužití (např. Oláh, 2001), avšak např. vztah mezi manželstvím a počtem dětí je trochu složitější. Mezi vdanými ženami je více těch, které mají děti, než mezi kohabituujícími nebo žijícími osamoceně (Sleeboš, 2003). Jenže v mezinárodním srovnání korelace mezi úhrnnou mírou plodnosti a ukazateli dominance tradičních rodinných forem sice nevypovídají nic o kauzálním vztahu těchto dvou proměnných, ale mohou být „varováním před předpokladem, že vyšší míry sňatečnosti jsou nezbytnou podmínkou pro zvýšení fertility, a mohou také naznačovat, že zákony spíše neutrální k formě vztahu mohou být důležitou podmínkou udržení plodnosti“³¹ (Sleeboš, 2003: 21 – překlad autorky). K tomu se přidává skutečnost, že úhrnné míry plodnosti jsou nižší v zemích, kde vysoký podíl mladých zůstává dlouho (téměř do třiceti let) bydlet u rodičů (Sleeboš, 2003).

V některých zemích OECD začínají být vnímána jako politický problém i těhotenství nezletilých (Sleeboš, 2003). Těhotenství a porody nezletilých s sebou přinášejí přerušování školní docházky a s tím související problémy takových matek na trhu práce. Jsou spojeny i s pravděpodobností, že matka bude své dítě vychovávat sama (a bude tak čelit problémům monoparentálních rodin – chudobě a dětské chudobě, závislosti na sociální pomoci). Tato negativa se neomezují jen na nezletilé matky, ale týkají se i dětí, jejich zdravotního stavu a budoucího socio-ekonomického statutu (Sleeboš, 2003: 16).

Malé děti a péče o ně (doma rodiči a mimo domov) – otázka jejich vývinu a blaha

Jestliže je v konečné fázi společným jmenovatelem všech témat rodinné politiky otázka a cíl zaměstnanosti matek, včetně matek velmi malých dětí (a přitom jsme svědky zřetelné tendence ke sledování *aktuálních* zájmů dítěte), nemůžeme se vyhnout otázce dopadu péče o děti mimo domov (zvláště v kolektivních zařízeních) na jejich blaho. Příspěvků na toto téma se však zdá být relativně méně (nebo jsou méně rozšířeny) než na jiná témata. Z těch, které zde budou zmíněny, se převážná část zabývá spíše než aktuálním blahem důsledky politik pro *budoucí* prospěch dětí.³²

Jak konstatují Gornick a Meyers (2003), výzkumy ukázaly, že pro zdraví³³ i kognitivní³⁴ vývin dítěte je prospěšné, zvláště během prvního roku života, je-li s někým z rodičů doma. Autorky citují Ruhmovu⁽²⁰⁰⁰⁾ komparativní studii (ze šesti evropských států), podle které je právo na dovolenou na péči o dítě spojeno s podstatným poklesem kojenecké a dětské úmrtnosti. Její nejvýraznější pokles byl pozorován v obdobích, po která byla rodičovská dovolená spojena s rodičovským příspěvkem. Podobně někteří autoři nacházejí vztah mezi delší mateřskou či rodičovskou dovolenou a nízkou hladinou kojenecké úmrtnosti (Winegarden a Bracy dle Gornick a Meyers, 2003: 243).

Tím, že většina výzkumů vlivu času, který rodiče (většinou matky) tráví s dítětem doma, na kognitivní vývin dětí byla prováděna nepřímou (u rodičů, kteří nebyli zaměstnaní), je

³¹ Země, jako Švédsko, Francie, Spojené království a USA, kde výrazně narostlo množství mimomanželských narození, jsou současně zeměmi s relativně vysokými měrami porodnosti (Sleeboš, 2003).

³² I když např. jestliže Kamerman *et al.* (2003: 9) píše, že 80-85 % dětí v severovýchodních zemích říká, že je spokojeno se svým životem, patrně jde o výsledek zkoumání jejich *aktuálního subjektivního* blaha.

³³ Např. i kvůli tomu, že kojení může být neslučitelné se zaměstnáním.

³⁴ Hodně výzkumů sledovalo důsledky přítomnosti ne-zaměstnaného rodiče nebo rodiče v domácnosti (bohužel však většina výzkumů sledovala jen vliv času věnovaného dětem matkami).

obtížné odhadnout skutečný vliv jejich přítomnosti jako takové – je totiž možné, že přímý vliv na vývin dítěte mohou mít tytéž ekonomické a osobnostní vlivy, které vedly k rozhodování rodiče ve věci zaměstnání a pracovní doby.³⁵ Ačkoli je vliv času, po který matky zůstávají doma, nejasný, ukázaly mnohé nedávné studie, že dětem, jejichž matky byly v prvním roce jejich života zaměstnané, se může dařit hůř než dětem matek, které zaměstnané nebyly. Zvláště to platí, pracovala-li matka na plný úvazek nebo v nestandardní denní dobu. Síla vztahu závisí na dalších faktorech (kvalitě vztahu mezi rodiči a dítětem, kvalitě případné nahrazující péče aj.). Některé negativní dopady rodičovské nepřítomnosti tedy mohou plynout i ze slabé kvality nahrazujícího způsobu péče (Gornick a Meyers, 2003: 243-245).

K výše zmíněnému se přidává otázka nahrazující formální péče. Kvalita péče o děti a jejich hlídání má přímý dopad na jejich blaho. Gornick a Meyers (2003) citují různé výzkumy, ze kterých vyplývá, že kvalita formální péče o předškolní děti má vliv na jejich kognitivní vývin (a limitovaně i emoční blaho). Významnější ohledně vlivu na dítě je však charakteristika rodiny. Kvalita zařízení poskytujícího služby péče o děti má vliv především u dětí, které jsou nějak znevýhodněny svým původem (např. pocházejí z rodin málo vzdělaných rodičů). Kamerman *et al.* (2003) konstatují na základě analýzy většího množství studií, že nebyl zjištěn negativní, ale naopak pozitivní, dopad kvalitní formální péče na děti ve věku od 2 do 6 let.

Podobně některé francouzské prameny (Florin, 2000; Caille, 2001; Jeantheau a Murat, 1998) chválí účinek velmi časně skolarizace (zde míněno od 2 let věku) na kognitivní vývin dětí, jejich jazykové schopnosti a budoucí školní úspěch, zvláště v případě dětí z rodin sociálně znevýhodněných. Na tomto místě je třeba připomenout, že ve Francii je mateřská škola, oficiálně začínající ve třech letech, považována spíše za vzdělávací zařízení než za hlídací. Neznamená to, že děti, které nejsou skolarizovány ve dvou letech, tedy předčasně (což kritizují někteří psychologové), nejsou svěřeny jinému, tedy ne-vzdělávacímu, kolektivnímu zařízení.

O něco méně pozornosti bylo věnováno vlivu *velmi časně* formální péče, tzn. dopadu péče na ty děti, jejichž rodiče – nejčastěji matky – nastoupí do zaměstnání v průběhu prvního roku jejich života. Gornick a Meyers (2003: 253) jen zmiňují nedávná zjištění, že u dětí, které časně a ve velkém rozsahu zakusily formální péči, dochází ve věku čtyř a půl roku k nárůstu problémů s chováním. Přitom u dětí, které navštěvovaly kvalitní zařízení, je takových problémů méně než u těch, které byly svěřeny méně kvalitním.³⁶ U Kamermanové *et al.* (2003) se dočteme o pozitivním vlivu kvalitní péče poskytované ve Švédsku již na děti od 6 měsíců, která tyto děti zvýhodňuje v jejich vývinu oproti dětem, které do takových zařízení nastoupí později.

Děti jako subjekty politiky

Děti mohou být subjekty nebo objekty a tradičně byly spíše objekty politiky (ať už se s nimi zacházelo jako s investicí nebo bylo sledováno jejich přítomné blaho). Dochází však k posunu a některé *nejnovější* analýzy se věnují právě dětem jako subjektům rodinné politiky (Such a Walker, 2005). Tento posun má mnoho co do činění s proměnou vnímání dětství a dětí samotných v současné společnosti, která je individualistická a za samostatné (ač nikoliv nezávislé) jedince považuje i děti (srovnej de Singly, 2004). To, že právě dětem je věnováno číslo *Journal of Social Policy* z roku 2005, že se o jejich budoucnosti zmiňuje Dumont v textu rovněž z roku 2005, že další citovaný text, od Anne Skevikové, je z roku 2003, patrně svědčí

³⁵ Kontrolováním některých proměnných došli různí autoři k různým výsledkům.

³⁶ Zjištění National Institute of Child Health and Human Development

o aktuálnosti dříve nesledované problematiky. Problematiky opomíjení dětí se někteří autoři (např. Ringen, 1997) sice dotkli už dříve, jejich úvahy však zůstávaly ojedinelé.

Některé zmíněné texty se prezentují jako kritiky současného stavu, tedy stavu, kdy jsou děti stále považovány pro účely politik za objekty. Textem, který je v tomto směru nejradikálnější, je článek Suchové a Walkera (2005) publikovaný v již zmíněném dětem věnovaném čísle *Journal of Social Policy*. Tento článek má obecnější ambice než všechny ostatní a do našeho přehledu z tohoto důvodu úplně nezapadá. Těžko ho však pominout, protože možná předznamenává tendenci, jakou by mohlo mít politické (zvláště rodinně-politické) uvažování o dětech.

Such a Walker (2005) připomínají, že deklarovaným ústředním prvkem sociální politiky New Labour jsou práva a povinnosti (rights and responsibilities). V tomto smyslu představují děti a mladí výzvu. Vláda je rozpolcena: existuje na jedné straně přesvědčení, že děti jsou, pokud jde o blaho, závislé na rodičích a že rodiče je potřeba v tomto směru podporovat. Na druhé straně stojí myšlenka, že by jedinci, tedy i děti, měli převzít zodpovědnost za své jednání.

Autoři se zabývají problémem uchopení a potřeb dětství pro účely sociální politiky. Zkoumají konfliktní poselství vyvstávající z rodinné politiky a z politik prevence anti-sociálního chování, tj. sociálně patologické či trestné činnosti. Politická debata je kriticky hodnocena s odkazem na kvalitativní studii dětských představ o odpovědnosti. Autoři míní, že politiky vztahující se k dětem mohou čerpat 1. z osobních zkušeností dětí s domácími povinnostmi a 2. z komplexních a bohatých způsobů, jakými děti chápou morální a vztahové složky odpovědnosti.

Koncepce práv a povinností je ve vztahu k dětem a mládeži špatně definována a nadto v konfliktu. V *rodinné politice* mají děti právo na ochranu a blaho a nejsou činěny odpovědnými za sebe ani za jiné. Rodiče jim poskytují péči a jsou odpovědní za jejich morální výchovu. V politice řešící anti-sociální chování a zločinnost jsou děti často brány jako dospělí a jsou takto předmětem kontroly. Toto je odrazem koncepce dětství vlastní dospělým, která neodpovídá zkušenosti dětí žijících v Británii jedenadvacátého století (jak to rozhovory s dětmi ukazují). V představách dospělých jsou děti spojovány se slabostí, nebezpečím a citlivostí. Nejsou vnímány jako schopné a silné. Přitom děti uznávají vztah mezi právy a povinnostmi: dotazované děti si všimají, že některá práva lze získat odpovědným vykonáváním povinností a považují to za oprávněné.

Autoři říkají, že: 1. Pro lepší pochopení, jak lépe sloužit dětem, musí politika poskytnout prostor, ve kterém děti mohou prožívat a vyjadřovat svá dětství. Odpovědnost je významná a každodenní stránka životů mnohých dětí. Vyhybat se uznání tohoto faktu znamená umlčet děti a spoutat je dominantním chápáním dětství, které zdůrazňuje závislost a nezpůsobilost. Jinými slovy – *popírat sociální občanství dětí*. 2. Dětství musí být chápáno v přítomnosti, a ne ve smyslu jejich budoucnosti. Politika měla tendenci soustředit se na blaho dětí jako na prostředek vybudování jejich budoucnosti. 3. Politika („policy and politics“) se může inspirovat soukromým životem dětí a rodin (aktivní účastí dětí na vyjednávání domácích povinností). Zmocnění dětí k angažování se je nejúčinnějším prostředkem, jak dosáhnout toho, aby se angažovaly. To samozřejmě neznamená snadné politické postupy. Neznamená to jen dopřát dětem hlas, ale nové promyšlení (za účasti dětí) povahy vztahu závislosti mezi dospělým, rodičem a dítětem. Znamená to také vytvoření rovnováhy mezi právem dítěte na blahobyt a jeho právem na sebeurčení.

Zájem dětí – shrnutí

Děti a jejich perspektiva či přinejmenším jejich zájem jsou stále aktuálnějším tématem výzkumů týkajících se rodinných politik. Toto téma se vynořuje postupně a společně

s některými autory (Kamerman *et al.*, 2003) můžeme říci, že mnoho z existujících výzkumů je spíše specializovaných a fragmentárních než obecně přehledových. Zmíněné autorky navíc upozorňují na to, že mnohé na rodinu zaměřené výzkumy důsledky vyplývající z politik pro děti ignorují. Ukázalo se, že poměrně často řešeným problémem, hlavně v anglicky mluvících zemích, ale stále častěji nejen tam, je dětská chudoba. Kamerman *et al.* (2003) připomínají, že problém dětské chudoby nemůže vyřešit jen jediná instituce nebo jediné politické opatření ani jen podpora manželství rodičů ani jen zaměstnání matek či otců ani jen příjmové transfery. Autorky konstatují stále existující mezery ve výzkumu: chybí např. podrobnější rozlišení zaměstnání matek, studie dopadu nezaměstnanosti rodičů na děti, výzkumy týrání a zneužívání dětí, analýzy postavení dětí přistěhovalců a minoritních skupin či analýzy účinných intervencí zaměřených na prevenci těhotenství a rodičovství nezletilých.

Některé prameny, které mají v tomto textu místo, čím dál více upozorňují na nutnost přihlížení k *aktuálním* zájmům dětí (a nejen k jejich budoucnosti). Zdá se však, že jak praxe rodinných politik, tak mnohé ji reflektující výzkumy jsou stále spíše v zajetí ohledů na budoucnost dětí, tzn. ve smyslu školního úspěchu či kognitivního vývinu³⁷; pokud je nebudeme podezírat, že takové proměnné jsou indikátory blaha dětí jen domněle a že jejich volba je podřízena jiným sledovaným cílům: redukci chudoby jako pro společnost destabilizujícího faktoru, kulturní integraci, genderové rovnosti, udržení sociálního státu skrze zaměstnanost či kultivaci lidského kapitálu pro budoucnost. Můžeme si klást otázku, zda by kritéria blaha dětí byla stanovena stejně, pokud by se děti staly subjekty politiky, jak to navrhnou Such a Walker (2005).

Problém blaha dětí je vnitřně konfliktní. Blaho dětí v pragmatickém smyslu pozitivně koreluje se zaměstnaností žen a rozvojem kognitivních schopností dítěte: zaměstnanost žen snižuje dětskou chudobu a chrání před sociálním vyloučením, kognitivní rozvoj vede k lepším školním úspěchům a potažmo tak zvyšuje celoživotní blaho. Jenže k aktuálnímu blahu dětí, zvláště velmi malých, přispívá významně přítomnost rodiče. A ta je v konfliktu s jeho zaměstnáním.

Závěr

V reflexi rodinných politik, snad jako v těchto politikách samotných, existuje dobře patrný trend. Zájem se posouvá od starosti o udržení finanční rovnováhy sociálního státu a od k tomu potřebné porodnosti k zájmu o naplnění individuálního blaha – blaha rodičů, ale čím dál častěji i dětí.

Podobný posun zaznamenává i pojetí rovnosti – od snahy o rovnost pohlaví, původně spatřované jako rovnost žen-matek s muži na trhu práce, která je ovšem bez ohledu na nástup jiných témat stále přítomna, přes snahu o rovnost partnerů v péči o malé děti (v zájmu otců) po rovnost dětí s dospělými. Posledně jmenovaná rovnost znamená uznání dětí jako občanů a aktérů nezávisle na rodinné konfiguraci a párové konfiguraci rodičů. Genderová rovnost i rovnost dětí dospělým odpovídá obecnému trendu k individualizaci.

Jeden ze zmíněných příspěvků (Wheelock a Jones, 2002) však poodhaluje, že individualistická společnost nevyklučuje mezigenerační vztahy a mezigenerační solidaritu, a to ani politikami potvrzenou. Dětství a stáří jsou si možná blíže, než se mělo za to, a životní cyklus je možná klíčem k uchopení politik a nevyklučuje se s aktérstvím individualizovaných jedinců. Půjde o nové téma?

V otázce vlivu rodinně-politických opatření (a jejich reflexe v různých studiích) jsou zjištění smíšená. Je to dáno mj. metodologickými odlišnostmi jednotlivých studií, např. tím, že některé výzkumy jsou prováděny na jednotlivcích, zatímco některé analýzy se opírají o

³⁷ Odhlédneme-li od míst, kde se hovoří přímo o budoucí dospělosti dětí.

agregovaná data. To ale není jediný důvod názorové plurality. To, že se různé země, stejně jako různí autoři sledující rodinné politiky, vždy plně neshodnou na tom, jaká opatření rodinné politiky je vhodné udržovat a zavádět, je do jisté míry dáno odlišnostmi ve sledovaných cílech a nestejnou vahou jednotlivých problémů, které mají politiky řešit. Především to ale vyplývá z faktu, že v různých zemích existují různé tradice v oblasti rodinné a sociální politiky, a koneckonců politiky obecně. Co může v jedné zemi fungovat, může v jiné zůstat zcela bez účinku.

Výrazným, téměř jednomyslně doporučovaným a zastánci různých cílů propagovaným, principem je podpora zaměstnanosti rodičů, především matek a zvláště pak matek samoživitelek. Je ale podpora zaměstnanosti rodičů skutečně lékem ve všech cílových oblastech? Nemůžeme si nevšimnout, že jmenovitě výzkumy sledující blaho malých dětí se převážně zaměřují na rozvoj jejich kognitivních schopností, avšak v mnohem menší míře na jejich aktuální emocionální stav. Snad nejen proto, že právě v podpoře rozvoje kognitivních schopností mohou jesle a školky úspěšně konkurovat rodičům a legitimizovat tak jejich časný návrat do zaměstnání; ten je v případě zaměstnání matek cestou k dalšímu důležitému cíli rodinných politik – k genderové rovnosti. Možná existuje implicitní nereflektovaná obava, že výsledky cílenějších výzkumů emočního blaha dětí by mohly narušit tezi, že jistou náplastí na rodinné i sociálně-politické problémy je podpora zaměstnanosti rodičů, zvláště matek, velmi malých dětí. Dalším z důvodů je možná také obecné přesvědčení, že k rovnosti a k hladkému fungování společnosti vede cesta přes všeobecnou zaměstnanost. A že to neplatí jen pro současnou generaci, ale bude tomu tak i v budoucnu. Zaměstnání je vnímáno jako symbol i znamení *par excellence* občanské participace. Blaho dítěte je tedy přednostně spatřováno v jeho potenciálním školním úspěchu, předpokládajícím rozvinuté kognitivní schopnosti, který je učiní v budoucnu snáze zaměstnatelným. Zaměstnanost matek malých dětí tak není v rozporu s takto vnímaným *budoucím* blahem těchto dětí.

Zaměstnání, či placená práce obecně, se jeví jako červená nit celé debaty o rodinných politikách. Může stát „ve službách“ jejich hlavních cílů. Castles (2003) připomíná, že nejvyšší míry *porodnosti* jsou přesně v těch státech, kde je nejvyšší i vzdělanost a *zaměstnanost* žen. Bernardi (2005) vidí v zaměstnanosti znamení emancipace mladých a navrhuje posílit podporu státu pro lidi, kteří procházejí časným údobím pracovní dráhy a do trhu práce se ještě plně nezačlenili, aby mohli mít děti a zvýšil se tak jejich *individuální blahobyť*. Zaměstnání žen je podle více autorů prostředkem dosažení jejich *rovnosti* s muži. I dosažení rovnosti mužů s ženami v oblasti péče o děti je spatřováno jako funkce zaměstnanosti. Zjistilo se, hlavně ve švédských výzkumech, že muži s větší pravděpodobností nastoupí na rodičovskou dovolenou, je-li příspěvek s ní spojený odvozen ze mzdy. A konečně *blaho dětí* je měřeno jejich potenciálním úspěchem na trhu práce³⁸ v dospělosti. K takovému úspěchu napomůže podpora rozvoje kognitivních schopností u malých dětí. Jelikož tuto stránku může zajistit kolektivní zařízení, není naplnění takto definovaného blaha v rozporu se zaměstnaností rodičů. V této stati však již není místo na hlubší úvahu, zda jde o *mýtus* nebo o nutný *modus vivendi* současné společnosti.

Použitá literatura

- Bernardi, Fabrizio. 2005. „Public politicians and low fertility: rationales for public intervention and a diagnosis for the Spanish case.“ *Journal of European Social Policy*, 15 (2): 123-138.
- Boyer, Danielle; Renouard, Sonia. 2004. *Les hommes bénéficiaires de l'APE: Quels arbitrages au sein des couples?* Paris: CNAF.

³⁸ což ovšem většinou zůstává nevyřčeno

- Caille, Jean-Paul. 2001. „Scolarisation à 2 ans et réussite de la carrière scolaire au début de l'école élémentaire.“ *Education & formations* (60): 7-18.
- Castles, Francis G. 2003. „The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries.“ *Journal of European Social Policy* 13 (3) 209-227.
- Commaille, Jacques. 1998. „La famille: un traitement politique en trompe-l'œil.“ *Raison présente* (125): 3-15.
- Dean, Hartley; Shah, Ambreen. 2002. „Insecure Families and Low-Paying Labour Markets: Comments on the British Experience.“ *Journal of Social Policy* 31 (1): 61-80.
- Dingeldey, Irene. 2001. „European Tax Systems and their Impact on Family Employment Patterns.“ *Journal of Social Policy* 30 (4): 653-672.
- Dumont, Gérard-François. 2005. *Adaptation des politiques familiales aux évolutions des structures familiales*. Paris: CNAF.
- Duncan, Simon; Strell, Monica. 2004. „Combining lone motherhood and paid work: the rationality mistake and Norwegian social policy.“ *Journal of European Social Policy* 14: 41-54.
- Duvander, Ann-Zofie; Ferrarini, Tommy; Thalberg, Sara. Draft? *Swedish parental leave and gender equality – Achievements and reform challenges in a European perspective*.
- Duvander, Ann-Zofie; Anderson, Gunnar. 2005. *Gender Equality and Fertility in Sweden: A Study on the Impact of the Father's Uptake of Parental Leave on Continued Childbearing* MPIDR Working Paper WP 2005-013, May 2005.
- Esping-Andersen, Gösta; Sarasa, Sebastian. 2002. „The generational conflict reconsidered.“ *Journal of European Social Policy* 12 (1): 5-21.
- Evers, Adalbert; Lewis, Jane; Riedel, Birgit. 2005. „Developing child-care provision in England and Germany: problems of governance.“ *Journal of European Social Policy* 15 (3): 195-209.
- Ferrarini, Tommy. Draft 1. *Paid Parental Leave and Poverty – Analyzing the Policy-Outcome Link Among Families with Infants in Fifteen Western Countries*.
- Ferrarini, Tommy. 2003. *Parental Leave Institutions in Eighteen Post War Welfare States*. Stockholm: Universitet Stockholms.
- Ferrarini, Tommy. Draft 2. *Chapter 7, Conclusions*.
- Florin, Agnès. 2000. „Les effets de la scolarisation à deux ans sur la suite de la scolarité.“ s. 11-21 in Florin, Agnès. *La scolarisation à deux ans et autres modes d'accueil*. Paris: INRP.
- Gornick, Janet C.; Meyers, Marcia K. 2003. *Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment*. New York: Russel Sage Foundation.
- Gosset, Stéphanie. 2004. *Les dynamiques identitaires des femmes ayant recours à l'Allocation Parentale d'Education*. Paris: CNAF.
- Gruescu, Sandra; Rürup, Bert. 2003. *Nachhaltige Familienpolitik im Interesse einer aktiven Bevölkerungsentwicklung*. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend.
- Jeantheau, Jean-Pierre; Murat, Fabrice. 1998. „Observation à l'entrée en CP des élèves du 'panel 1997'.“ *Note d'information de la DPD* (40): 1-6.
- Kammerman, Sheila B.; Neuman, Michelle; Waldfogel, Jane; Brooks-Gunn, Jeanne. 2003. „Social Policies, Family Types and Child Outcomes in Selected OECD Countries.“ *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* 6. OECD.
- Les enfants pauvres en France*. 2004. Conseil de l'emploi, des revenus et de la cohésion sociale (CERC), 4e rapport.
- Lewis, Jeanne; Pascall, Gillian. 2004. „Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe.“ *Journal of Social Policy* 33 (3): 373-394.

- McKie, Linda; Bowlby, Sophia; Gregory, Susan. 2001. „Gender, Caring and Employment in Britain.“ *Journal of Social Policy* 30 (2): 233-258.
- OECD. 2001. *OECD Employment Outlook*.
- OECD. 2003. *Education et accueil des jeunes enfants. Rapport préalable à la visite des experts en France*.
- OECD. 2005. „Bébés et employeurs: concilier vie professionnelle et vie familiale“. *Synthèses*. Paris: OECD.
- Oláh, Livia Sz. 2001. „Policy changes and family stability: the Swedish case.“ *International Journal of Law, Policy and the Family* (15): 118-134.
- Oláh, Livia Sz. 2003. „Gendering Fertility: Second births in Sweden and Hungary.“ *Population Research and Policy Review* (22): 171-200.
- Oláh, Livia Sz.; Bernhardt, Eva M.; Goldscheider, Frances K. 2002. „Coresidential paternal roles in industrialized countries: Sweden, Hungary and the United States“. s. 25-57 in: Hobson, Barbara (Ed.). *Making Men into Fathers: Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge University Press.
- Penn, Helen; Randall, Vicky. 2005. „Childcare Policy and Local Partnerships under Labour.“ *Journal of Social Policy* 34 (1): 79-97.
- Ridge, Tess. 2005. „Supporting Children? The Impact of Child Support Policies on Children’s Wellbeing in the UK and Australia.“ *Journal of Social Policy* 34 (1): 121-142.
- Ringen, Stein. 1997. *Citizens, Families, and Reform*. Oxford: Clarendon Press.
- Singly, François de; Maunaye, Emmanuelle. 1996. „Le rôle et sa délégation. L’exemple du rôle maternel de garde-malade.“ in Jean-Claude Kaufmann (éd.). *Les services familiaux*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Singly, François de. 2004. „La cause de l’enfant.“ s. 7-13 in: François de Singly (ed.). *Enfants adultes. Vers une égalité de status?* Universalis.
- Sjöberg, Ola. 2004. „The role of family policy institutions in explaining gender-role attitudes: a comparative multilevel analysis of thirteen industrialized countries.“ *Journal of European Social Policy* 14 (2): 107-123.
- Skevik, Anne. 2003. „Children of the Welfare State: Individuals with Entitlements, or Hidden in the Family?“ *Journal of Social Policy* 32 (3): 423-440.
- Skinner, Christine. 2005. „Coordination Points: A Hidden Factor in Reconciling Work and Family Life.“ *Journal of Social Policy* 34 (1): 99-119.
- Sleebos, Joëlle E. 2003. „Low Fertility Rates in OECD Countries: Facto and Policy Response.“ *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. OECD.
- Such, Elisabeth; Walker, Robert. 2005. „Young Citizens or Policy Objects? Children in the ‘Rights and Responsibilities’ Debate.“ *Journal of Social Policy* 34 (1): 39-57.
- Wheelock, Jane; Jones, Katharine. 2002. „‘Grandparents Are the Next Best Thing’: Informal Childcare for Working Parents in Urban Britain.“ *Journal of Social Policy* 31 (3): 441-463.

Rodina, zaměstnání a sociální politika
v České republice a v mezinárodním srovnání

Postoje k opatřením týkající se rodiny a rovnováhy pracovního a rodinného života (mezinárodní srovnání)

Marie Valentová

1. Úvod

Hlavním cílem této studie je popsat postoje k různým opatřením multidimenzionálně chápané rodinné politiky v kontextu postojů občanů k manželství a rodičovství a postojů k dělbě práce mezi muži a ženami. Zajímat nás budou především postoje občanů v České republice a jejich srovnání s postoji respondentů z dalších deseti vybraných zemí Evropské unie. V prvním kroku popíšeme postoje k opatřením rodinné politiky, manželství a rodičovství a rozdělení rolí mezi pohlavími jednotlivě. V další části dáme informace týkající se postojů k výše zmíněným třem oblastem každodního života dohromady a budeme pozorovat, které země si jsou navzájem nejvíce podobné a v postojích svých občanů tak nejbližší. Zdrojem empirických dat jsou pro nás mezinárodní výzkumy zaměřené na měření postojů a názorů: Mezinárodní program sociálních šetření (ISSP) z roku 2002 a Mezinárodní průzkum názorů na populační vývoj a sociální politiky (IPPAS) z let 2000–2003.

Struktura statí je následující. V první kapitole konceptualizujeme hlavní dimenze našeho výzkumu postoje, k nimž budeme zkoumat: opatření rodinné sociální politiky, manželství a rodičovství a dělbu práce mezi pohlavími. V další kapitole v krátkosti popisujeme reálnou situaci v jednotlivých zkoumaných zemích, co se charakteru rodinné politiky a možnosti občanů kombinovat rodinný a pracovní život týče tak, abychom mohli výsledky analýzy postojů interpretovat v kontextu realití dané země. Další část práce je věnována metodologickým poznámkám a popisu datových souborů. Následuje prezentace výsledků analýz postojů a závěry.

2. Konceptualizace a kontext

2.1. Konceptualizace zkoumaných dimenzí výzkumu

Je-li naším úkolem zkoumat postoje k opatření rodinné politiky, manželství a rodičovství a rozdělení rolí mezi pohlavími, je nezbytné upřesnit, co se pod těmito pojmy skrývá. Z této části práce by také mělo vyplynout, jak provázané tyto tři zkoumané skutečnosti jsou, a proč je tedy dobré zkoumat postoje k opatřením rodinné politiky v kontextu postojů k manželství a rodičovství a postojů k rozdělení práce v domácnosti.

2.1.1. Opatření sociálního státu týkající se rodiny a rovnováhy pracovního a rodinného života

Sociální politika může hrát roli usměrňovače sociálních procesů a může iniciovat společenské změny nebo jim naopak zabránit.

Jednou z akceptovaných rolí sociálního státu v současné Evropě je mimo jiné také dosažení rovnováhy mezi rodinným a pracovním životem, tak aby ani jedna ze zmíněných domén netrpěla, a to například vyloučením určité části populace z trhu práce z důvodu péče o rodinu a rodičovství, sestupem rodin s dětmi pod hranici chudoby, finančním strádáním či nedobrovolným omezováním fertility. Rodinná politika takto přispívá k balancování rodinného a profesního života občanů tím, že asistuje při externalizaci určitých funkcí tradičně realizovaných ve sféře rodiny a mírní negativní dopady mateřství a rodičovství na zaměstnanost a zaměstnatelnost pracovníků, kteří mají rodinu a děti.

Rodinnou politiku lze chápat různě. V tom nejužším slova smyslu zahrnuje pouze opatření spojená s přítomností dětí v domácnosti (Berger et al. 2002). Do takto definované rodinné

politiky, postavené na konceptu alespoň částečné kompenzace nákladů domácnosti spojených s výchovou dětí, spadají peněžité dávky rodinám s dětmi a transfery do školství a zdravotních služeb. Tento tradicionalistický přístup k definici rodinné politiky nereflektuje otázky spojené s genderovou problematikou, participací žen na trhu práce nebo ekonomických dopadů mateřství a rodičovství na osoby, které pečují o děti. Mezi jeho nechtěné negativní důsledky můžeme zařadit například ztrátu pracovních příležitostí, ztrátu možného vyššího výdělku nebo kariérního růstu, fragmentovanou pracovní kariéru, zablokování žen ve feminizovaných segmentech pracovního trhu. Proto se v poslední době od tohoto úzkého přístupu upouští a pracuje se s širším multidimenzionálním konceptem rodinné politiky, které výše zmíněné elementy zohledňuje.

Rodinná politika je tedy souhrnem všech intervencí státu, které se přímo či nepřímo týkají rodinného a pracovního života jedinců a vytvářejí prostředí pro balancování těchto dvou sfér. Konkrétně sem patří peněžité dávky a služby spojené s rodičovstvím a výchovou dětí a péčí o členy domácnosti, například přídavky na děti, mateřská a rodičovská dovolená, porodné, příspěvky na školní pomůcky, dávky spojené s opatrovnictvím, daňové úlevy spojené s přítomností dětí, investice do vzdělávacího systému a zařízení formální péče o děti, a opatření spojená s participací rodičů na trhu práce, které reprezentuje například mateřská a rodičovská dovolená, možnost práce na částečný úvazek, bezpečné pracovní prostředí pro budoucí matky, dávky poskytované lidem pečujícím o nezaopatřené děti nebo nemohoucí členy domácnosti. Některá opatření jsou poskytována plošně všem občanům, kteří splní základní podmínky pro obdržení pomoci, jiná jsou závislá na příjmu domácnosti, a slouží tak jako nástroje redukce sociální nerovností a chudoby. Další opatření naopak zvýhodňují pouze osoby, které mají určitý příjem nebo se rozhodly pro určitou životní strategii, například daňové úlevy, rozhodnutí zůstat doma s dětmi.

2.1.2 Manželství a rodičovství

Instituce manželství prodělává v důsledku demografických, kulturních a ekonomických tlaků velmi dramatický vývoj a stává se zranitelnější. Proměnou prochází nejenom struktura manželského soužití, ale i jeho funkce. Tradiční manželství je stále častěji nahrazováno různými formami partnerského soužití, jako jsou například předmanželské soužití, partnerské soužití nepočítající se sňatkem a soužití na dálku (Chaloupková, Šalamounová 2004 a Mareš v tomto svazku). Partnerské vztahy se méně soustřeďují na reprodukci a společnou výchovu dětí. Existuje více bezdětných párů a počet dětí v rodině se snižuje. Rodičovství se také posouvá do vyššího věku partnerů. Vzdělání a počet jednočlenných domácností s dětmi, kde partneři žijí v nesezdaném soužití, roste, kde děti vychovává pouze jeden z rodičů. Lidé žijící v těchto netradičních formách rodinného soužití mají velmi specifické potřeby a řeší nové typy problémů, na které by rodinná politika státu měla reagovat.

V zájmu udržení sociálního smíru a vyrovnávání sociálních nerovností mezi občany musí státní administrativa pracovat stále více s fluidní podobou rodiny a partnerského soužití a spoléhat více na individuální sociální práva jedinců než na tradiční koncept formální rodiny založený na tradiční dělbě práce mezi mužem a ženou. Je tedy nezbytné redefinovat cíle a opatření sociální politiky v souvislosti s vývojem rodinného života a nově vznikajících potřeb, a to nejen potřeb individuálních, jako jsou podpora rozpadlých rodin, svobodných matek, kohabituujících rodičů, ale také společenských, kam spadá například podpora porodnosti a předcházení procesu stárnutí populace.

2.1.3. Trh práce a genderové rozdělení na trhu práce

Ženy si svou pozici na formálním trhu práce musely a musí budovat, protože pro ně nebyla a stále ještě není v plné míře automatická. Ženy odedávna, stejně jako muži, pracovaly. I když neexistoval žádný formalizovaný pracovní trh, jak ho známe dnes, ženy vykonávaly práce,

kteřé byly více omezeny hranicemi domácností a potřebami dětí. Industrializace a urbanizace přispěly k ještě výraznější genderové segregaci práce, protože se vytvořila jasnější hranice mezi prací v domácnosti a formálním zaměstnáním za mzdu, která přetrvala až do poválečných dekád minulého století. Esping-Andersen (2002: 20) tuto skutečnost komentuje slovy: „všude byl sociální konsensus založen na realistickém předpokladu, že pokud se žena provdá, automaticky se stává ženou v domácnosti”.

Ekonomický a společenský vývoj posledních dekád však tento vzorec mění. Rozvoj sektoru služeb, makroekonomický tlak na domácnosti (pokles reálných mezd znemožňující udržení stejné životní úrovně při zachování modelu, kde pouze muž pracuje a žena se stará o domácnost), flexibilizace pracovního trhu, možnost pracovat na nestandardní úvazek, emancipační procesy a rostoucí vzdělání žen učinily z ženské práce nedílnou součást národních hospodářských systémů. Větší participace žen na trhu práce také mimo jiné znamená, že zaměstnané ženy více přispívají ve formě pojištění a daní do státního rozpočtu a budují si svá vlastní sociální práva.

Důležitým faktorem určujícím postavení žen na trhu práce je mateřství. Statistiky ukazují, že existují rozdíly mezi mírou zaměstnanosti mužů a žen a mírou zaměstnanosti žen s dětmi a žen bez dětí. Porovnáním dat popisujících zaměstnanost žen s jedním dítětem na jedné straně a s dvěma a více dětmi na straně druhé zjistíme, že míra zaměstnanosti žen s rostoucím počtem dětí klesá (s výjimkou pouze několika málo evropských zemí) a genderový rozdíl v míře zaměstnanosti se výrazně zvyšuje (OECD 2002).

V zemích, kde stát nevěnuje pozornost opatřením týkajícím se usnadnění vstupu a nebo návratu rodičů do zaměstnání, jako jsou například legalní garance rovných šancí pro muže a ženy, možnost práce na částečný úvazek¹, dostupná formální péče o předškolní děti, vhodně nastavená mateřská a rodičovská dovolená, regulace bezpečnosti práce pro těhotné ženy, jsou matky postaveny před extrémní volbu: buď zvolí práci na plný úvazek a omezí své reprodukční chování, nebo se rozhodnou pro mateřství a přejdou do pracovní neaktivity.

Můžeme tedy konstatovat, že evropské země se velmi výrazně liší v tom, jakou roli hraje rodinná politika v životě lidí, zejména pro snadnější zapojení do práce v placeném zaměstnání a pro fungování domácnosti. Například v severských zemích můžeme zaznamenat relativně největší externalizaci domácích prací a péče o rodinu a děti a k většímu využívání dostupných veřejných služeb a podpory. To dává ženám více možností věnovat se kariéře. Opačný pól představují země jižní Evropy, kde je pomoc státu a partnerů nedostatečná, a tak ženy musí zvládat rodinné i pracovní povinnosti, pokud tedy vůbec do pracovního procesu vstoupí.

2.2. Kontext – náčrt reálné situace

Hlavním cílem této studie je zkoumání postojů občanů k opatřením rodinné politiky v kontextu postojů k manželství a rodičovství a k dělbě práce mezi pohlavími; nemůžeme se přitom obejít alespoň bez zběžného popisu reálné situace v těchto oblastech každodenního života ve zkoumaných zemích. Souhlasíme totiž s Groenmanem (1971), který uvádí, že fenomény zkoumané sociálními vědami jsou závislé na kontextu/sociálním systému, ve kterém se nacházejí. Chceme-li tedy například zkoumat volební preference v různých zemích, musíme data interpretovat v kontextu politického systému té které země. Mokrzycky (1979)

¹ Připravenost trhu práce přijmout pracovníky na omezený pracovní úvazek bez finančních sankcí je pokládána za významnou determinantu participace žen na trhu práce. Práce na částečný úvazek může být řešením dilematu „práce – rodina”. Práce na částečný úvazek umožňuje kompromis mezi produkcí a reprodukcí, v mnoha zemích hojně ženami využíváný, a to dobrovolně, nebo z nutnosti. Osm desetin práce na částečný úvazek v EU uskutečňují ženy (Eurostat Yearbook 2002). Prvenství v počtu žen pracujících na snížený úvazek drží Nizozemí. Významnou roli ale hraje práce na snížený úvazek i ve Velké Británii, Belgii, Německu a Rakousku. Naopak v zemích, jako jsou Itálie, Řecko a Španělsko a Česká republika, není práce na částečný úvazek příliš rozšířena (srovnej Bartáková, Kulhavý v tomto svazku).

v této souvislosti dodává, že kontext/sociální systém v podstatě dodává zkoumaným fenoménům význam. Při srovnávání sociálních fenoménů v různých zemích, musíme brát proto v úvahu vliv a různost sociálních systémů v porovnávaných zemích.

Vzhledem k tomu, že je velmi složité interpretovat a navíc srovnávat subjektivní indikátory (postoje) týkající se opatření rodinných politik bez znalosti kontextu komparovaných celků, je nezbytné zmínit, jak stát v té které zemi intervenuje a jak jsou muži a ženy schopni kombinovat rodinný a pracovní život. Následující shrnutí není vyčerpávajícím popisem reálné situace ve všech sledovaných zemích. To je v rámci jedné studie skoro nemožné, přesto ale poskytuje jistý referenční rámec pro interpretaci dat a výsledků našich analýz.

Ve studii „Rovnováha mezi rodinným životem a pracovní kariérou v kontextu ženské zaměstnanosti.“ (Valentová 2004), zahrnující země EU-15 a Českou republiku, jsme na základě údajů týkajících se zapojení žen na pracovním trhu (poptávka a nabídka), úrovně rodinných opatření sociálního státu, finanční situace domácností a reprodukčního chování identifikovali několik klastrů zemí, které jsou si blízké způsobem balancování zaměstnaností žen a rodinného života: režim jihoevropský, skandinávský a smíšený². I když v našem článku pracujeme s širším spektrem zemí, protože zahrnujeme i nové členské státy Evropské unie, níže zmíněná kategorizace nám může napomoci.

Jihoevropský model zahrnuje Španělsko, Itálii a Řecko. Tyto země jsou charakteristické nízkou mírou participace žen na trhu práce, relativně vysokou mírou ženské nezaměstnanosti, krátkou pracovní kariérou v placeném zaměstnání v porovnání s ostatními zeměmi a nízkým zastoupením lidí pracujících na částečný úvazek. Mnoho žen zůstává mimo pracovní trh kvůli rodinným povinnostem, což svědčí o nízké úrovni „externalizace“ domácích prací. Velké procento žen se cítí podzaměstnáno a rádo by pracovalo intenzivněji, než jim je systémem dovoleno. Míra porodnosti je v těchto třech zemích nejnižší ze EU-15 zemí a lidé zde (relativně nejsilněji ze srovnávaných zemí) pociťují reprodukční frustraci. Riziko chudoby u rodin s dětmi je v porovnání s ostatními sledovanými zeměmi relativně vysoké. Podpora státu ve formě poskytovaných služeb (péče o děti) je nízká a „domestikace“ ženské pracovní síly patří mezi nejvyšší v Evropě. Země jižní Evropy jsou často spojovány s hodnotami familialismu a udržování tradičních rodinných vztahů. Je proto zarážející, že právě v těchto

² Naše idea klasifikovat různé skupiny zemí podle charakteru rodinné politiky a možnosti občanů kombinovat efektivně pracovní a rodinný život je inspirovaná prací Esping-Andersana, který identifikuje a analyzuje různé režimy sociálního státu. Esping-Andersen (1990) rozlišuje tři základní režimy sociálního státu: sociálně-demokratický/skandinávský, liberální/anglo-saský a korporativistický/kontinentální. Liberální model je systémem s nerozvinutými univerzálními dávkami a sociálně pojistnými plány, s převahou sociálních opatření založených na testování příjmu, protože sociální pomoc je většinou orientována na sociálně nejslabší vrstvy, s nízkou mírou dekomodifikace (možné nezávislosti na participaci na trhu práce díky opatřením sociálního státu měřené na základě velkorysosti, rozsahu pokryté populace a dostupnosti opatření). Zástupcem tohoto režimu je Velká Británie. Korporativistický režim je charakteristický svou orientací na rodinu a na zachování její tradiční struktury, velkou roli hraje pravidlo subsidiarity (pouze pokud rodina nezvládá pomoc svým členům, nastupuje stát a jiné instituce), sociální práva závisí na třídě a zaměstnaneckém statusu a jejich výše se odvíjí od příjmu. Typická je velká genderová segregace na trhu práce. Do této skupiny zemí náleží Rakousko, Francie, Německo a Itálie. Sociálně-demokratický režim se vyznačuje vysokou mírou univerzalizmu a dekomodifikace. Staví na principu rovného přístupu k vysokému životnímu standardu, všeobecné solidarity a individuální nezávislosti. Reprezentanty tohoto modelu jsou například Švédsko a Dánsko. Ferrera (1996) Esping-Andersenovu klasifikaci podrobuje revizi a přidává tzv. jižní/jihoevropský model. Jižní Ferrerův model zahrnuje Itálii, Španělsko a Řecko a mezi jeho základní rysy patří fragmentovanost korporativistických sociálních opatření založených na zaměstnaneckém statusu, plošně poskytovaný (univerzalistický) systém zdravotní péče, omezená kontrola státu nad sociálními opatřeními, mix veřejných a privátních provozovatelů v rámci sociálního státu, klientelismus a významná role rodiny při redistribuci materiálních i jiných statků. Někteří autoři (Deacon 1993, Fenger 2005) hovoří o tom, že evropské post-socialistické země mohou být, buď dočasně (Deacon), nebo dlouhodobě (Fenger), součástí samostatného režimu sociálního státu, který se výše zmíněných jasně liší. Fenger například uvádí, že sociální stát v těchto zemích je směsí konzervativního a sociálně demokratického režimu, tak jak je popisuje Esping-Andersen.

zemích je míra fertility velmi nízká. Možným vysvětlením tohoto paradoxu je, že situace na trhu práce a v oblasti sociální politiky nedovoluje lidem skloubit práci a rodinu. Partneři jsou tlačeni k rozhodnutím, která často vedou k upřednostnění pracovní kariéry a odkladu založení rodiny do pozdějšího věku. K zemím jihoevropského typu je možné přiřadit Lucembursko a Irsko (i když zde je porodnost relativně vysoká a finanční podpora vyšší).

Skandinávský model (Dánsko, Švédsko, Finsko a do jisté míry i Portugalsko) se jeví jako protipól systému jihoevropského. Ženy jsou, co se týče délky pracovní kariéry i množství žen participujících na trhu práce, velmi aktivní. Zároveň míry porodnosti v těchto zemích patří k nejvyšším v Evropě. Ženy okupují na trhu práce hlavně pozice v sektoru služeb, a to především služeb veřejných, což znamená, že hlavní zásluhu na vysoké zaměstnanosti žen, ale také tíhu s tím spojenou, nese stát a státní rozpočet. Očekávání lidí týkající se pracovního nasazení a počtu dětí odpovídají skutečnému zapojení na trhu práce a reálné porodnosti. Míry chudoby u populace rodin s dětmi jsou relativně nízké. Opatření, ať už v podobě peněžních dávek nebo služeb, jako je veřejná péče o děti, jsou na vysoké úrovni. Zatížení žen domácími povinnostmi je zde výrazně nižší než ve státech, jako je Itálie a Španělsko. Flexibilní trh práce s garancí pozic pro ženy-matky a sociální opatření snižující tlak rodinných povinností na ženy jsou hlavními příčinami toho, že se lépe daří kombinovat reprodukci populace a účast na trhu práce.

Zbytek srovnávaných zemí EU-15 se nachází mezi těmito dvěma modely. Jsou charakteristické poměrně vysokým zastoupením žen na trhu práce, a to ať už na plný, nebo na částečný úvazek. Porodnost dosahuje v porovnání s výše zmíněnými zeměmi průměrných hodnot. Tyto země také spojuje korporativistická/konzervativní tradice jejich sociálního státu. Ze zmíněného trendu vybočuje Velká Británie vysokým rizikem pádu pod hranici chudoby u rodin s dětmi, Nizozemí vysokým procentem žen pracujících na částečný úvazek a Francie relativně vysokou mírou porodnosti.

Českou republiku lze umístit mezi skandinávský a smíšený model. Pro Českou republiku je charakteristická nízkou mírou porodnosti a nízkým využíváním práce na částečný úvazek a předškolních zařízení pro děti do tří let. Participace žen na trhu práce v České republice je tradičně relativně vysoká. České ženy jsou silně zastoupeny v průmyslovém sektoru. Z dat lze také vyčíst, že v České republice má narození dítěte na zaměstnanost matky negativní dopad. I když výše prezentované výsledky zmíněné studie zahrnují pouze jednoho reprezentanta nových členských zemí – Českou republiku, dostupná literatura nám poskytuje důvody předpokládat, že další členské státy s poskomunistickou historií by se od Česka mnoho nelišily. Například Ferge (2005) a Deacon (1993) uvádějí, že evropské postkomunistické země vykazují mnoho podobností – a co se sociálních opatření týče, mohou být chápány jako samostatný režim sociálního státu.

3. Analýza postojů

3.1. Metodologické poznámky a data

Vzhledem k tomu, že klíčovým konceptem v této stati jsou postoje občanů ke třem dimenzím každodenního života, považujeme za nezbytné vysvětlit, co se pod pojmem postoje skrývá. Podle Rokeache (1968–1969) je možné postoje definovat jako souhrn určitých přesvědčení jedince, která se vztahují ke specifickému objektu nebo situaci, ať už fyzické nebo sociální, konkrétní či abstraktní. Postoje umožňují jedinci formulovat preference a rozlišit, které objekty či skutečnosti jsou pro něj přijatelnější než jiné. Hovoříme-li o postojích, je třeba upozornit, že postoje by neměly být konceptuálně směřované s hodnotami. Hodnoty jsou pojmem podstatně širším; nejsou totiž na rozdíl od postojů vztažené pouze ke specifickým objektům a situacím, ale zahrnují komplexní vidění světa a utvářejí psychologické základy

identity každého jedince. Hodnoty jsou tedy výchozím bodem pro postoje a následně také pro chování jedinců.

Při práci s tímto typem dat je třeba si uvědomit, že postojové studie vycházejí z předpokladu, že dotázaní jsou schopni racionální a kvalitní sebereflexe a dokáží své pocity a jejich nuance jednoznačně verbalizovat. Tento předpoklad však není, podle kritiků výzkumů zaměřených na postoje, vždy naplněn. Existuje nebezpečí inkonzistence mezi tím, co lidé říkají a co dělají, což znamená, že měření postojů nemůže sloužit k predikci chování jednotlivců (Cobb 2000). Lidé odpovídají jinak na otázky obecnějšího charakteru, které se ptají na principy společenského života, a jinak na otázky, které se týkají jejich osoby nebo jejich konkrétní životní situace. (Sirovátka, Rabušic 1999). Často zdůrazňovaným nedostatkem měření postojů je také skutečnost, že se jedná o odpovědi na předem připravené, často velmi konkrétní otázky. Nejedná se o výpovědi spontánní (Valentová, Sirovátka, 2002). Dalším úskalím subjektivního sociálního monitoringu je tzv. „institucionální nacionalismus“ (Forma, Kangas 1999: 161) nebo tzv. institucionální determinismus (Inglehart et al. 1998), tedy stav, kdy existující instituce spolutvoří a ovlivňují kulturu v dané oblasti, zemi, regionu a ve svém důsledku tak i postoje a názory veřejnosti. Instituce, které člověk zná, se stávají referenčním rámcem pro posuzování jiných.

Srovnávací analýza bude sledovat tři roviny:

- měření postojů občanů k jednotlivým dimenzím výzkumu: opatření rodinné politiky, manželství a rodičovství a zapojení žen na trhu práce. Kde to bude možné, pokusíme se postoje občanů agregovat do sumačních indexů,³
- měření blízkosti postojů respondentů ve zkoumaných zemích k výrookům pokrývajících všechny tři dimenze pomocí klastrové analýzy,⁴
- v případě České republiky provedeme třídění postojů podle základních socio-demografických ukazatelů⁵, které nám poskytnou přesnější informace o tom, jak se postoje liší, porovnáme-li mezi sebou různé segmenty české populace.

Data použitá v této studii pocházejí ze dvou mezinárodních srovnávacích šetření. Prvním z nich je Mezinárodní sociální výzkumný program (International Social Survey Program ISSP – modul Rodina a změna genderových rolí (Family and changing gender roles) z roku 2002.

³ Indexy postojů jsou sestaveny na základě položek repolarizovaných tak, aby všechny směřovaly stejným směrem, tedy od nejtradičtějšího postoje k nejliberálnějšímu, a které prošly testem reliability měřeným Krombachovou Alphou. Crombachova Alpha je koeficient reliability vypovídající, jak dobře měří baterie položek jeden multidimenzionální latentní konstrukt. Čím je hodnota koeficientu nižší, tím více si můžeme být jisti, že dané položky reprezentují multidimenzionální konstrukt. Jednodimenzionálního indexu můžeme docílit vyřazením položky, které snižují výslednou hodnotu Alphy, z analýzy.

⁴ Klastrová analýza je statistická procedura, která odhaluje struktury v datech a na základě vzdálenosti shlukuje jednotky (v našem případě země) do skupin, které jsou vnitřně homogenní a mají jasné hranice. Hierarchická klastrová analýza, používaná v této studii, začíná tím, že jsou vyhledány dvě sobě nejbližší jednotky (vytvoří první klastr). Krok po kroku tak do analýzy vstupují další dvojice jednotek, dvojice klastrů nebo dvojice klastru a jednotky, dokud nejsou všechny země součástí jednoho finálního klastru. Klastrová analýza poskytuje informaci o struktuře dat. Nevysvětluje však, proč jednotlivé země spadají přesně do toho kterého shluku. Klastrovou analýzu jsme zvolili z praktických důvodů. Fakt, že pracujeme s daty, která pocházejí z různých zdrojů, nám totiž znemožňuje měření asociace mezi jednotlivými dimenzemi výzkumu.

⁵ Socio-demografické ukazatele: pohlaví, kategorizovaný věk (desetileté kategorie věku), vzdělání (pracovat budeme s kategoriemi, které jsou uvedené v mezinárodním dotazníku: bez formální kvalifikace, nejnižší formální vzdělání, vyšší než nejnižší formální vzdělání, vyšší střední vzdělání, nástavba, vysokoškolské vzdělání), rodinného stavu (manželé, ovdovělí, rozvedení, odděleně žijící, ale manželé, svobodní), kategorizovaný počet dětí (0, 1, 2, 3 a více dětí, přičemž při měření síly asociací nepracujeme s kategorií 0) a věku dětí (proměnná vytvořena kombinací dvou existujících proměnných: přítomnost dětí ve věku do 6 let a přítomnost dětí v domácnosti ve věku 6–17 let), postavení na trhu práce (zaměstnaný na plný úvazek, poloviční úvazek, menší než poloviční úvazek, nezaměstnaný, v domácnosti, invalidní, studující, mimo pracovní trh) a sebezařazení do společenské vrstvy.

Druhým je Průzkum názorů na populační vývoj a sociální politiku (International Population Policy Acceptance Survey) z let 2000–2003. Projekt ISSP 2002 se uskutečnil ve 40 zemích. IPPAS, který je svým rozsahem menší, byl realizován ve 13 zemích. Do našeho výzkumu jsou zahrnuty země, které jsou členy Evropské unie a pro která existují data v obou ze zmíněných výzkumech, jmenovitě: Česká republika, Polsko, Litva, Slovinsko, Maďarsko, Estonsko, Rakousko, Belgie (Flandry), Finsko, Východní a Západní Německo a Nizozemí⁶.

3.2. Výsledky analýz

3.2.1. Postoje k opatřením multidimenzionálně chápané rodinné politiky

Jak jsme již uvedli výše, v našem článku se zaměříme na analýzu postojů k multidimenzionálně chápané rodinné politice. Budeme tedy zkoumat postoje k opatřením nejen přímo spojeným s přítomností dětí v domácnosti, ale v úvahu vezmeme i skutečnosti, které souvisejí s balancováním rodinného a profesního života rodičů a s rovností šancí a podmínek mezi pohlavími. Nejdříve se podíváme na postoje k jednotlivým opatřením rodinné politiky obecně a potom se zaměříme podrobněji pouze na tři z nich: na přídatky na děti, péči o děti a rodičovskou dovolenou.

Jako základní indikátor obecných postojů k opatřením takto chápané rodinné politiky použijeme otázku z výzkumu IPPAS: „Co si myslíte o opatřeních, které usnadňují rodičovství, péči o děti a jejich výchovu? Jste velmi pro, ani pro ani proti, proti nebo značně proti jejich zavádění?“. Tato formulace evokuje, že daná opatření by teprve měla být realizována, což je do jisté míry zavádějící, protože většina z nich už ve zkoumaných zemích existuje. My tuto otázku chápeme jako indikátor, nakolik jsou respondenti spokojeni či nespokojeni s existencí, kvalitou a rozsahem uvedených opatření.⁷

⁶ Následující seznam informuje o počtu respondentů ve vybraných zemích pro výzkum ISSP z roku 2002. Západní Německo N= 936, Východní Německo N=431, Rakousko N=2047, Maďarsko N=1023, Itálie N= 1240, Nizozemí N=1249, Česká republika N= 1289, Slovinsko N= 1093, Polsko N=1252, Kypr N=1004, Belgie (Flandry) N=1360, Finsko N=1353. Následující seznam informuje o počtu respondentů v jednotlivých zemích pro výzkum IPPAS. Rakousko N=1995, Flandry N=3957, Česká republika N=1094, Estonsko N=1681, Finsko N=3821, Německo N=4110, Maďarsko N=3057, Itálie N=3000, Litva N=1400, Nizozemí N=1989, Polsko N=4504, Slovinsko N=1550, Kypr N=1163. Výzkum IPPAS byl realizován v následujících letech: Belgie 2003, Česká republika 2001, Německo 2003, Estonsko 2003, Kypr 2002, Litva 2002, Maďarsko 2000–2001, Nizozemí 2002, Rakousko 2001, Polsko 2001, Slovinsko 2000, Finsko 2002.

⁷ Jiný úhel pohledu na problém poskytuje otázka zkoumající, které z vybraných opatření zaměřených na harmonizaci zaměstnání a rodiny by měla vláda uskutečnit jako první. Jinými slovy – jaká intervence státu je, podle občanů, nejvíce potřeba. Lidé kladou stále větší důraz na peněžní formy podpory rodin s dětmi (a to ať přímé, či nepřímé) než na pomoc v podobě služeb. Obecně se jako nejžádanější jeví požadavek snížení daní z příjmu pro rodiny s nezaopatřenými dětmi (mimo Kypru, Holandska, Maďarska a Estonska), hned potom následuje významné zvýšení přídatků na děti a zlepšení rodičovské dovolené pro pracující ženy. Podíváme-li se na na výstupy analýz podrobněji, všimneme si, že vedle požadavku po snížení daní pro osoby s dětmi, zvýšení přídatků na děti a zlepšení rodičovské dovolené pro pracující ženy, hraje v postkomunistických zemích (hlavně pak v Maďarsku) důležitou roli zlepšení podmínek bydlení pro rodiny s dětmi. Na Kypru a v Itálii mají občané zájem o zlepšení zařízení denní péče o děti do 3 let.

Občané České republiky by nejvíce uvítali snížení daní pro osoby s dětmi (20 %), zlepšení rodičovské dovolené pro pracující matky (13 %), lepší bydlení pro rodiny s dětmi (12 %) a podstatné zvýšení přídatků na děti (12 %).

Tabulka 1: Co si myslíte o následujících opatřeních, které usnadňují rodičovství, péči o děti a jejich výchovu? Jste velmi pro, ani pro ani proti, proti nebo značně proti jejich zavádění?

	Zlepšení rodičovské dovolené pro pracující ženy	Nižší daně pro osoby s dětmi	Lepší zařízení péče o děti do 3 let	Lepší zařízení péče o děti od 3-6 let	Příspěvek rodinám s dětmi (podle příjmu)	Příspěvek při narození každého dítěte	Příspěvek rodičům věnujícím se výchově dětí	Podstatné zvýšení dětských přídavků	Zařízení školní péče o děti v mimoškolní době	Pružná pracovní doba	Lepší možnosti práce na částečný úvazek	Snížení nákladů na vzdělání	Lepší bydlení pro rodiny s dětmi
Rakousko	1.64	1.58	1.92	1.79	1.96	2.18	2.04	2.09	2.02	1.61	1.58		1.87
Belgie (Flandry)	2.27	1.87	2.06	2.12			2.16	2.12	2.12	1.92	1.80	1.98	
Česká republika	1.69	1.66	2.21	1.99	1.86	1.61	1.74	1.79	2.08	1.85	1.87	2.06	1.77
Estonsko	1.49	1.54	2.28	1.81	2.17	1.60	1.77	1.42	2.83	1.63	1.70	1.35	
Finsko	2.04	1.97	2.25	2.09	2.15	2.36	1.92	2.22	2.08	1.87	1.94	2.60	2.33
Německo	1.80	1.71	1.82	1.68	1.78	2.04	1.82	1.98	1.86	1.64	1.62	1.95	1.89
Maďarsko	1.50	1.44	1.99	1.62	1.42	1.61	1.81	1.32	1.79	1.41	1.39	1.25	1.24
Itálie		1.38	1.42					1.37			1.37		1.59
Litva	1.59	1.62	1.84	1.81	1.82	1.53	1.54	1.87	1.87	1.77	1.84	1.59	1.63
Nizozemí	2.13	2.22	2.23		2.31	2.83	2.50	2.35	2.58	2.11	2.00	2.12	2.63
Polsko	1.58	1.69	1.82	1.88	1.47	1.53	1.64	2.14	1.95	1.94	1.92	1.56	1.62
Slovinsko	1.60	1.79	1.72	1.77	1.80	1.63	1.85	1.76	1.94	2.00	1.85	1.65	1.59
Kypr	1.45	1.33	1.59	1.58	1.59	1.57	2.08	1.65	1.63	1.53	1.60	1.47	1.65

Zdroj: IPPAS 2000–2003

Poznámka: Hodnoty v tabulce reprezentují průměr (1-velmi pro, 2-pro, 3-ani pro, ani proti, 4-proti, 5-značně proti). Čím více se hodnoty průměru blíží jedné, tím silnější názor, že by se tato opatření měla zavádět.

Dotázaní ve všech zemích se obecně vyjadřují velmi pozitivně k zavádění k uvedeným opatřením rodinné politiky. Jako nejotevřenější ke všem zlepšením a inovacím se jeví Kypr, Itálie, Maďarsko, Německo a Polsko. V Holandsku respondenti sice podporu zmíněným změnám vyjadřují, ale ne již tak jednoznačně.

Zlepšení rodičovské dovolené podporují nejvíce Kypřané, Estonci a Maďaři. Návrh nižších daní pro osoby s dětmi má největší odezvu na Kypru, v Itálii a v Maďarsku. Zlepšení týkající se zařízení péče o děti do tří let se nejvíce dožadují respondenti v Itálii, na Kypru a ve Slovinsku a v Německu. Zařízení pro starší děti by se měla, podle názorů dotázaných, zlepšit na Kypru, v Německu a v Maďarsku. Příspěvek rodinám s dětmi podle příjmu je nejpozitivněji vítán v Maďarsku, Polsku a na Kypru. Příspěvek při narození každého dítěte by nejvíce ocenili Litevci, Poláci, Kypřané. Příspěvek rodičům věnujícím se výchově dětí zase Litevci, Poláci a Češi. Pro podstatné zvýšení přídavků na děti se vyslovují především Maďaři, Italové a Estonci. Zařízení péče o školní děti v mimoškolní době by nejraději zavedli Kypřané, Němci a Maďaři. Pružná pracovní doba má velký ohlas v Maďarsku, na Kypru a v Rakousku a lepší možnosti pracovat na částečný úvazek zase v Itálii, Maďarsku, Německu a Rakousku. Pro snížení nákladů na vzdělání se vyslovují především Maďaři, Estonci a Kypřané. Bydlení pro rodiny s dětmi by hlavně chtěli zlepšit dotázaní z Maďarska, Itálie, Slovinska a Polska.

Hodnoty pro Českou republiku, porovnáme-li ji s ostatními zeměmi, dosahují průměrných úrovní. Češi jsou tedy pro zavedení nebo zlepšení všech uvedených opatření. Nejvíce by ale uvítali příspěvek při narození každého dítěte, nižší daně pro osoby s dětmi a zlepšení rodičovské dovolené pro pracující matky.

děti rozdělovány: kritérium příjmu, věku dětí a počtu dětí. V případě příjmu byli dotázáni vyzváni k tomu, aby uvedli, který z následujících principů upřednostňují: výše přídávků by měla záviset na úrovni rodinných příjmů, přídávky by měly směřovat pouze do rodin s nízkými příjmy nebo všechny rodiny s dětmi by měly obdržet stejné přídávky nezávisle na příjmu. Z dat výzkumu IPPAS vyplývá, že ve většině zemí se lidé shodují na tom, že přídávky by se měly odvíjet od rodinných příjmů. Velmi silně se pro takto definované vyplácení přídávků vyslovují například Italové, Slovinci a Finové. Naopak nejméně sympatií vzbuzuje návrh, že přídávky na děti by měly být poskytovány pouze rodinám s nízkými příjmy.

Co se týče věku dětí, respondenti mohli volit mezi následujícími formami vyplácení přídávků: čím starší dítě, tím vyšší přídávky; čím mladší dítě, tím vyšší přídávky nebo přídávky by neměly být závislé na věku dítěte. Tabulka níže naznačuje, že zkoumané země se dělí do dvou skupin: na ty, jejichž občané podporují návrh, že přídávky by se měly zvyšovat úměrně s věkem dítěte (patří sem Belgie, Česká republika a Nizozemí), a na ty, kterým vyhovují přídávky nezávislé na věku dítěte (sem spadá Estonsko, Finsko, Německo, Maďarsko, Litva, Polsko, Slovinsko a Kypr).

Na otázku, pro které dítě v pořadí by se měly přídávky vyplácet, drtivá většina dotázaných ve všech zemích odpověděla, že finanční asistenci si zaslouží všechny děti v rodině bez ohledu na jejich pořadí. Velmi zajímavé ale je, že například v Holandsku celých 21 % dotázaných sympatizovalo s návrhem, že přídávky přísluší pouze prvním dvěma dětem v rodině, což nasvědčuje tendenci dotázaných omezit podporu státu mnohadětným rodinám. V Česku se s tímto návrhem ztotožňuje 8 % dotázaných.

Tabulka 2: Kterému systému přídavků na děti podle rodinných příjmů, podle věku dětí a podle počtu dětí dáváte přednost?

	Podle rodinných příjmů			Podle věku dětí			Podle počtu dětí				
	Výše přídavků na děti ve vztahu k úrovni rodinných příjmů	Přidavky na děti pouze v rodinám s nízkým příjmem	Stejně přidavky všem rodinám bez ohledu na výši příjmů	Čím starší dítě, tím vyšší přidavky	Čím mladší dítě, tím vyšší přidavky	Přidavky nezávislé na věku dítěte	Přidavky pouze na první dvě děti	Přidavky pouze na třetí a další dítě	Přidavky na všechny děti	Zvýšení přídavků na dítě se zvýšením počtem dětí	Jiné
Belgie	33.5	4.7	61.8	62.0	3.6	34.4			73.3	15.7	11.0
Česká republika	45.4	23.6	31.0	55.4	4.9	39.7	7.4	2.4	76.6	13.6	
Estonsko	52.5	9.8	37.7	26.5	8.6	65.0	0.8	1.7	59.4	38.0	
Finsko	56.4	12.4	31.2	30.7	9.2	60.1	3.0	0.4	58.5	38.1	
Německo	50.2	13.6	36.3	33.4	7.6	59.0	4.3	0.8	69.2	25.8	
Maďarsko	46.7	8.6	44.6	29.4	5.5	65.1	4.2	0.8	42.3	52.8	
Itálie	70.5	18.7	10.8	52.9	47.1		4.5	7.3	51.0	37.3	
Litva	38.8	22.8	38.4	30.9	8.6	60.5	2.1	2.3	72.0	23.7	
Nizozemí	44.6	10.0	45.4	79.7	3.9	16.4	19.9	0.6	68.1	11.4	
Polsko	51.3	19.3	29.5	25.4	4.4	70.1	7.0	3.6		89.4	
Slovinsko	61.7	13.8	24.5	37.0	5.6	57.4	1.8	0.7	61.6	35.9	
Kypr	50.1	7.6	42.3	36.2	10.3	53.5	4.2	10.7	62.5	22.7	

Zdroj: IPPAS 2000-2003

Poznámka: Hodnoty v tabulce představují řádková procenta

Výzkumníci se ve studii IPPAS také ptali, zda dotázaní, kteří v době sběru dat pobírali přídavky, považují tuto finanční pomoc státu za příliš vysokou, nízkou nebo vyhovující. Data ukazují, že pro nadpoloviční většinu dotázaných v Rakousku, Nizozemí a na Kypru jsou dávky vypláceny v uspokojivé výši. Naopak, velmi kritičtí jsou k výši přídavků na děti respondenti v Polsku, České republice, Maďarsku a Slovinsku, kde okolo 80 % lidí považuje existující dávky za příliš nízké.

Tabulka 3: Co si myslíte o výši přídavků na děti, na které máte nárok? Myslíte si, že jsou příliš vysoké, příliš nízké nebo odpovídající? Odpovídali pouze respondenti, kteří v době sběru dat pobírali přídávky na jedno nebo více dětí.

	Příliš nízká	Příliš vysoká	Vyhovující	
Rakousko	40.7		59.3	100.0
Česká republika	91.0	0.6	8.5	100.0
Německo	68.9	0.7	30.5	100.0
Maďarsko	83.9		15.2	100.0
Nizozemí	41.0	1.4	57.6	100.0
Polsko	97.4	0.3	2.3	100.0
Slovinsko	77.3	0.7	22.0	100.0
Kypr	46.0	1.7 %	52.3	100.0

Zdroj: IPPAS 2000–2003

Poznámka: Hodnoty v tabulce představují řádková procenta

3.2.3. Rodičovská dovolená

Data pro hodnocení rodičovské dovolené jsou k dispozici pouze pro 6 zemí. Dotázání byli pouze ti respondenti, kteří rodičovské dovolené už někdy využili. Ve všech zemích je nadpoloviční většina respondentů přesvědčena o tom, že současná délka rodičovské dovolené je vyhovující. Přesto ale nelze ignorovat fakt, že 46 % dotázaných ve Slovinsku a více než jedna čtvrtina dotázaných ve Finsku, Holandsku a v Polsku považuje existující rodičovskou dovolenou za příliš krátkou. Také v České republice, která garantuje svým občanům jednu z nejdělsích rodičovských dovolených v EU-25 (poskytuje rodiči až 4 roky dovolené), je nespokojeno s její délkou 25 % dotázaných.

Najít hlavní důvody rozdílů v postojích respondentů k délce rodičovské dovolené mezi analyzovanými zeměmi není snadné. Pokusíme-li se vysvětlit míru spokojenosti s délkou rodičovské dovolené v jednotlivých zemích reálným trváním rodičovské dovolené, vidíme, že mezi těmito dvěma skutečnostmi neexistuje žádná přímá úměra. Například respondenti v Nizozemí vyjadřují nižší míru nespokojenosti než dotázání ve Slovinsku a ve Finsku, přičemž oficiální délka rodičovské dovolené v Nizozemí je pouhé tři měsíce a navíc není placená, kdežto ve Slovinsku může rodič zůstat s dítětem 1 rok a pobírat 100 % platu a ve Finsku dokonce 3 roky a počítat se 70 % původního platu (Math and Meiland 2004). Z toho vyvozujeme, že postoje k délce rodičovské dovolené v jednotlivých zemích závisí mnohem více na tradici a reformách instituce rodičovské dovolené v každé ze zemí a na vzájemné provázanosti a funkčnosti různých forem opatření rodinné politiky než na vlastním trvání rodičovské dovolené. Pokud například neexistuje dostatek dostupných institucí, které by se postaraly o děti rodičů, jimž už rodičovská dovolená vypršela, je nasnadě, že rodiče v těchto zemích budou s délkou rodičovské dovolené méně spokojeni.⁸

⁸ S problematikou rodičovské dovolené úzce souvisí údaje o tom, co dotázání dělali po jejím vypršení. Jak jsme již uvedli, rodičovská dovolená je opatření, které má umožnit rodičům zůstat doma s dětmi, přičemž jim nehrozí ztráta zaměstnání nebo kariérní degradace. Podle dat z výzkumu IPPAS znamená narození dítěte pro jednu třetinu žen v Německu, že zůstanou po vypršení dovolené dlouhodobě v domácnosti. Totéž platí pro pětinu žen-matek v Holandsku, v Itálii a v Litvě a pro asi jednu šestinu žen v Polsku. V České republice, Slovinsku a Finsku je počet žen, které rezignují na účast na pracovním trhu, velmi malý (méně než 10 %). V těchto třech zemích se také nejvíce žen navrací do práce se stejnou (případně i delší) pracovní dobou jako před odchodem na dovolenou. V České republice pokračovala nadpoloviční většina žen po skončení rodičovské dovolené v práci na stejný počet hodin jako před odchodem na dovolenou, 22 % žen dočasně přestalo pracovat, 18 % jich začalo pracovat na částečný úvazek a 7 % přestalo úplně pracovat.

Tabulka 4: Co si myslíte o současné rodičovské dovolené? Myslíte si, že je příliš dlouhá, příliš krátká nebo dostačující. Odpovídají ti, co byli na rodičovské dovolené.

	Příliš dlouhá	Příliš krátká	Vyhovující	
Česká republika	1.8	24.5	73.8	100.0
Finsko	1.9	38.6	59.5	100.0
Německo	5.9	19.1	75.0	100.0
Nizozemí	4.8	33.1	62.1	100.0
Polsko	2.3	26.7	71.0	100.0
Slovinsko	1.4	46.4	52.2	100.0

Zdroj: IPPAS 2000–2003

Poznámka: Hodnoty v tabulce představují řádková procenta

3.2.4. Formální a neformální péče o děti

Názory na péči o děti závisí, podle našeho názoru, jednak na dostupnosti a kvalitě poskytovaných služeb, ale také na hodnotových preferencích populace a na tom, jaké kulturní vzorce ve společnosti převládají. Následující tabulka se věnuje právě těmto hodnotovým orientacím a percepci formální péče o děti. Musíme ale podotknout, že otázky ve výzkumu IPPAS byly formulovány velmi vágně a neumožňují podrobnější analýzu. Například konstatování „dětí, které tráví většinu dne v jeslích, mateřské školce nebo jiném zařízení, budou mít později v životě problémy častěji než jiné děti“ zahrnuje bez rozlišení všechny formální instituce poskytující péči o děti od 3 měsíců do 6 let. Přitom je velmi pravděpodobné, že někteří lidé mají jiný názor na jesle pro nejmladší děti než na zařízení pro předškolní děti.

Obecně má u dotázaných pozitivní odezvu výrok, že nejlepší péči dětem poskytují jejich rodiče. Postoje k umístění předškolních dětí do formálních institucí jsou mnohem různorodější. Nejkritičtější je vidí respondenti v Maďarsku, Estonsku a v Litvě. Naopak s negativními dopady formální péče o děti nesouhlasí dotázaní ve Slovinsku, Německu a v České republice. Zapojení širší rodiny do výchovy dětí je viděno obecně jako dobrá praxe. Výjimkami jsou Holanďané a Maďaři, kteří vyjadřují neutrální nebo mírně negativní postoj k zapojování širší rodiny do péče o potomstvo.

Tabulka 5: Nakolik souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky

	Pro vývoj dítěte je dobré, když se o ně už od raného dětství částečně starají kromě rodičů i jiní členové rodiny		Děti, které tráví většinu dne v jeslích, mateřské školce nebo jiném zařízení, budou mít později v životě problémy častěji než jiné děti		Nejlepší péči poskytují dětem jejich vlastní rodiče	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Rakousko	2.32	2.17	2.76	2.75	1.43	1.47
Česká republika	2.31	2.20	3.21	3.38	1.64	1.64
Estonsko	1.74	1.68	2.72	2.62	1.51	1.60
Německo	2.46	2.45	3.26	3.25	1.68	1.74
Maďarsko	3.01	3.05	1.95	2.01	1.39	1.37
Litva	1.98	1.97	2.69	2.60	1.45	1.45
Nizozemí	3.14	3.16	2.71	2.80	1.60	1.79
Polsko	2.22	2.23	2.88	2.87	1.64	1.60
Slovinsko	2.23	2.13	3.66	3.65	2.30	2.35
Kypr	2.71	2.75	2.86	2.93	1.50	1.48

Zdroj: IPPAS 2000–2003

Poznámka: Tabulka prezentuje průměrné hodnoty. Čím více se hodnota blíží jedné, tím více respondenti s výrokem souhlasí (1 - zcela souhlasím, 3 - ani souhlasím, ani nesouhlasím, 5 - vůbec nesouhlasím)

Výzkum IPPAS zkoumal mimo postojů k výchově dětí také to, jaké formy péče o děti rodiče nejčastěji využívají. Z výsledků našich analýz vyplynulo, že obecně nejvyužívanější formou péče o děti, pomineme-li možnost, že se dotázaná/ý stará o dítě sám/a, je pomoc rodinných příslušníků (babiček, partnerů a dědečků). To platí ve všech zemích kromě Holandska, kde je zapojení nejbližších rodinných příslušníků velmi nízké. Velké procento rodičů v České republice (83 %) a Slovinsku (60 %) někdy využilo formální péče ve formě školek a jeslí, což je v porovnání s ostatními zeměmi často i několikanásobně více. Češi i Slovinci tedy služeb formální péče o děti hojně využívají a zároveň na tom nevidí nic špatného. Na placené pomocníky s výchovou dětí (placené hlídání doma, najmutý pečovatel) spoléhají nejvíce dotázaní v Litvě (32 %). V Rakousku se rodiče v případě potřeby obrací ve velké míře na příbuzné a přátele (52 %) nebo spoléhají na vzájemnou výpomoc jiných rodičů (21 %). Shrňme-li všechny údaje, můžeme konstatovat, že nejvíce jsou při výchově dětí sami na sebe odkázáni rodiče v Nizozemí, na Kypru a v Polsku. Nopak, na podporu zvenčí, ať už formální či neformální, jsou zvyklí rodiče v České republice⁹, v Rakousku a ve Slovinsku a na Litvě.

Snažili jsme se také odhalit, zda existují rozdíly ve využívání různých forem péče o děti u lidí ve věku do 35 let a nad 35 let¹⁰. Všimli jsme si, že v České republice mladší dotázaní více než lidé starší spoléhali na asistenci v podobě vzájemného hlídání dětí jinými rodiči (17 % ku 9 %), neplaceného hlídání příbuznými a přáteli (30 % ku 18 %), partnera (42 % ku 30 %) a babičky (73 % ku 61 %). Naopak výrazně méně využívali podnikových jeslí (5 % ku 36 %) a mateřských školek (69 % ku 86 %). Tyto údaje naznačují, že rodiče v současnosti jsou nuceni spoléhat se více na neformální formy péče o děti a méně na profesionální formální instituce.

V následující tabulce respondenti hodnotí dostupnost formální péče o předškolní děti v místě, kde žijí. Opět na otázku odpovídají dotázaní, kteří mají děti. V případě této otázky je přesto třeba brát v potaz skutečnost, že rodiče starších dětí, které už delší dobu zařízení pro předškolní děti nevyužívají, nemusí být o aktuálním stavu a existenci těchto institucí dobře informováni. Otázka také neupřesňuje, co „předškolní“ věk znamená. Tedy mají-li výzkumníci na mysli jesle a školky zároveň, nebo pouze místa pro děti, kterým zbývá rok do nástupu do školy.

Na nedostatek formálních zařízení nebo dlouhé čekací lhůty na ně nebo jejich nákladnost si stěžuje 73 % dotázaných v Holandsku, 68 % v Polsku, 59 % na Litvě, 49 % v Rakousku, 46 % ve Slovinsku a 37 % v České republice. To dává tušit, že nabídka zařízení pro předškolní děti je považována za nedostačující velkým procentem populace rodičů s dětmi ve všech zemích, pro které máme data. Relativně nejuspokojivější je množství zařízení péče o děti v České republice, kde si celých 63 % dotázaných myslí, že je těchto zařízení dostatečné množství; 19 % respondentů uvádí problém s dlouhým čekáním a 17 % jejich nedostatečný počet.

⁹ Snažili jsme se odhalit, zda v České republice existují rozdíly ve využívání různých forem péče o děti u lidí ve věku do 35 let, tedy ti, kdo pravděpodobně měli děti po rozpadu sovětského bloku, a u lidí nad 35 let, u kterých je pravděpodobnější, že ještě mohli využívat sociálních opatření minulého režimu. Všimli jsme si, že mladší dotázaní více než lidé starší spoléhali na asistenci v podobě vzájemného hlídání dětí jinými rodiči (17 % ku 9 %), neplaceného hlídání příbuznými a přáteli (30 % ku 18 %), partnera (42 % ku 30 %) a babičky (73 % ku 61 %). Naopak výrazně méně využívali podnikových jeslí (5 % ku 36 %) a mateřských školek (69 % ku 86 %). Tyto údaje naznačují, že mladší generace rodičů, tedy pravděpodobně ti rodiče, kteří měli děti po pádu komunistického režimu, spoléhají více na neformální formy péče o děti a méně na profesionální formální instituce.

¹⁰ Na položenou otázku odpovídali všichni respondenti, kteří mají děti, a to bez ohledu na věk dětí. Je tedy třeba brát na zřetel to, že respondenti se staršími dětmi nevypovídají o současném stavu, ale pouze retrospektivně popisují situaci v daných zemích, která se mohla v průběhu let měnit a jistě i měnila. Proto v textu dodatečně porovnáváme odpovědi mladších a starších rodičů, abychom měli možnost rozlišit mezi názory na péči o děti v současné době (mladší rodiče) a v minulosti (starší dotázaní).

Tříděním výsledků podle věku dotázaných jsme zjišťovali, zda se názory mladších respondentů (mladších než 35 let) liší od těch vyjadřovaných lidmi staršími. Dospěli jsme k závěru, že rozdíly jsou zanedbatelné.

Tabulka 6 : Je ve vaší čtvrti (městě) dostatek zařízení péče o děti v předškolním věku?

	Ano, je jich tu hodně	Ano, ale musí se nějakou dobu čekat	Ne, je jich tu málo	Ne, není tu skoro žádné	Ano, ale jsou příliš nákladná
Rakousko	51.7	18.7	13.8	15.9	
Česká republika	63.4	19.5	9.0	8.0	
Litva	40.6	27.1	8.2	24.2	
Nizozemí	16.9	60.8	15.6	6.6	
Polsko	32.1	3.1	9.8	33.3	21.7
Slovinsko	53.7	20.3	8.4	17.7	

Zdroj: IPPAS 2000–2003

Poznámka: Hodnoty v tabulce představují řádková procenta

3.3. Postoje k manželství a rodičovství

Po analýze postojů k opatření rodinné politiky v této podkapitole obracíme pozornost k druhé dimenzi našeho výzkumu, tedy k postojům občanů k manželství a rodičovství. Zdrojem dat je pro totu podkapitolu ISSP výzkum a roku 2002, ve kterém jsou dotázaným k posouzení předkládány následující výroky: lidé žijící v manželství jsou obecně spokojenější než svobodní; špatné manželství je lepší než žádné; lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek; jeden rodič může vychovávat děti stejně dobře jako rodiče oba; je v pořádku, když lidé spolu žijí bez sňatku; je dobré, když lidé, kteří se chtějí vzít, spolu nejdřív žijí; rozvod je dobré řešení, když manželé nemohou spory vyřešit.

Z dat prezentovaných v níže uvedené tabulce lze vyčíst, že respondenti ve vybraných zemích jsou obecně pozitivně nakloněni nesezdanému partnerskému soužití. Podle většiny dotázaných je rozvod legitimním řešením pro páry, které spolu už nedokáží žít. Manželství už není viděno jako nutná a jediná forma soužití partnerů a dotázaní soudí, že je lepší žádné manželství než manželství špatné. Přesto si ale dotázaní ve většině zemí myslí, že pokud partneři chtějí mít dítě, měli by se vzít. To nasvědčuje tomu, že instituce manželství je spojována s rodičovstvím a nadále převládá názor, že děti by se měly rodit do klasicky chápáného, tedy formálně uzavřeného manželského svazku. Dotázaní v Maďarsku, ve Slovinsku, na Kypru a ve Finsku také pochybují o tom, že jeden rodič může vychovat dítě stejně jako rodiče dva. Tento fakt potvrzuje, že tradiční manželství je stále považována za nejvhodnější instituci pro výchovu dětí.

Dotázaní z Maďarska, České republiky, Polska, Slovinska a Kypru v manželském svazku vidí cestu k osobnímu štěstí jedině. Naopak ve Flandrech a v Holandsku jsou lidé k instituci manželství mnohem skeptičtější.

Vzhledem k tomu, že baterie postojů k manželství a rodičovství zahrnuje mnoho položek, které v podstatě měří jeden koncept, rozhodli jsme se vytvořit sumační index, který množství údajů z ISSP výzkumu shrnuje a umožňuje nám přehledné třídění postojů respondentů podle socio-demografických charakteristik.

Index postojů k manželství a rodičovství byl sestaven na základě položek, které byly repolarizovány a které prošly testem reliability¹¹. Výsledný index se sestává z následujících proměnných: ženatí muži a vdané ženy jsou obecně spokojenější než svobodní; lidé kteří

¹¹ Crombachova Alpha. Crombachova Alpha je koeficient reliability, který vypovídá o tom, jak dobře baterie položek měří jeden multidimenzionální latentní konstrukt. Čím je hodnota koeficientu nižší, tím více si můžeme být jisti, že dané položky reprezentují multidimenzionální konstrukt. Jednodimenzionálního indexu můžeme docílit, tím, že položky, které snižují výslednou hodnotu Alphy, z analýzy vyřadíme.

chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek; je v pořádku, když lidé spolu žijí, aniž by uzavřeli sňatek; je dobré, když lidé, kteří hodlají uzavřít sňatek, spolu nejdříve žijí; rozvod je zpravidla nejlepším řešením situace, kdy pár není schopen řešit manželské problémy.

Agregovaná data ukazují, že nejtradičnější jsou ve vztahu k manželství a rodičovství občané Kypru (hodnota indexu rovna 2,88). Průměr v této zemi nedosáhl hodnoty 3, což indikuje souhlas s konzervativně formulovanými výroky. Relativně neutrální je Polsko, kde se hodnota indexu pohybovala kolem hodnoty 3. To znamená ani souhlas, ani nesouhlas s konzervativně formulovanými výroky. K liberálním zemím naopak patří Flandry (3,73), Nizozemí (3,70) a Rakousko (3,62). Odpovědi dotázaných z České republiky se vychylují směrem k liberálnějšímu pólu, nikoliv však výrazně. Průměrná hodnota indexu je 3,23, což Českou republiku řadí k zemím, jako jsou Litva a Maďarsko.

Tabulka 7: Do jaké míry souhlasíte, nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? Index postojů k manželství a rodičovství.

	Ženatí a vdané jsou obecně spokojenější než svobodní	Špatné manželství je lepší než žádné	Lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek	Jeden rodič může vychovat děti stejně dobře jako dva	Je v pořádku, když lidé spolu žijí bez sňatku	Je dobré, když lidé, kteří se chtějí vzít, spolu nejřív žijí	Rozvod je dobré řešení, když manželé nemohou řešit spory	Index postojů k manželství a rodičovství
Západní Německo	3,00	4,43	2,72	3,00	2,10	2,14	2,18	3,46
Východní Německo	2,76	4,43	2,87	2,72	2,24	2,05	2,01	3,45
Rakousko	2,92	4,44	2,91	2,76	2,03	1,94	1,87	3,62
Maďarsko	2,47	4,18	2,92	3,27	1,98	2,26	2,39	3,36
Litva	2,67	3,97	2,51	3,41	2,78	2,29	2,41	3,14
Nizozemí	3,25	4,46	3,47	2,92	1,81	2,28	2,18	3,70
Česká republika	2,76	3,98	2,40	2,93	2,55	2,12	2,34	3,23
Slovinsko	2,82	4,03	3,14	3,28	2,36	2,02	2,39	3,44
Polsko	2,59	3,90	2,28	2,60	2,53	2,65	2,47	3,07
Kypr	2,62	4,06	2,26	3,50	3,19	2,81	2,44	2,88
Flandry	3,56	4,29	3,36	2,98	1,92	2,18	2,30	3,73
Finsko	3,20	4,35	2,86	3,29	1,99	1,97	2,40	3,57

Zdroj: ISSP 2002

Poznámka: Hodnoty prezentují průměr (1 - rozhodně souhlasím, 3 - ani souhlas ani nesouhlas, 5 - rozhodně nesouhlasím). Čím více se hodnoty průměru blíží jedné, tím více respondenti souhlasí s danými výroky.

Čím nižší hodnota indexu, tím konzervativnější názory.

Tříděním indexu postojů Českých respondentů k manželství a rodičovství s vybraným socio-domografickými ukazateli jsme došli k následujícím zjištěním. Porovnáme-li postoje u mužů a žen, vidíme, že hodnota indexu je o poznání nižší u mužů. Co se týče vzdělání, můžeme shrnout, že nejliberálnější postoj k tradičním strukturám a funkcím manželství mají respondenti se středním a vyšším středním vzděláním. Za ně se řadí lidé s vysokoškolským vzděláním, pak následují lidé se základním vzděláním. Relativně nejtradičnější se jeví dotázaní bez formálního vzdělání. Na rozdíl od některých jiných zemí existuje v České republice výrazná diskrepance mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi dotázaných. Tříděním indexu postojů k manželství a rodičovství podle věku respondentů kategorizovaného do šesti věkových skupin¹² jsme zjistili, že čím mladší respondenti, tím je jejich postoj k manželství a rodičovství liberálnější. Hodnota indexu pro nejmladší respondenty dosahuje hodnoty 3,63, přičemž pro nejstarší věkovou kategorii pouze hodnoty 2,73.

¹² Kategorie: 16-24 let, 25-34 let, 35-44 let, 45-55 let, 55-64 let a 65 a starší

Tříděním indexu podle počtu dětí jsme zjistili, že s rostoucím počtem dětí slábnou i liberální tendence dotázaných¹³. Přítomnost dětí v domácnosti tak vede lidi k tradičnějšímu chápání manželství a rodinného života. V České republice jsou rodiče se třemi a více dětmi konzervativnější než lidé s jedním nebo dvěma dětmi, rozdíly však nejsou nijak dramatické.

Porovnáme-li hodnoty indexu mezi lidmi s různým statutem na trhu práce, můžeme si všimnout, že ve většině zemí jsou studenti obecně nejliberálnější kategorií. Za nimi následují občané zaměstnaní na plný nebo částečný úvazek. Relativně otevřenější formám partnerského soužití a rodičovství jsou také nezaměstnaní a nejkonzervativnější jsou naopak důchodci.

3.3.1. Názory občanů na příčiny vedoucí k odkládání nebo neuzavírání sňatků mladými lidmi

Pro pochopení postojů k rodině a rodičovství je nezbytné se ptát, co, podle občanů, stojí za změnami, proč si občané myslí, že dochází ke změnám v chápání těchto institucí. Otázka směřující tímto směrem byla položena ve výzkumu ISSP. Zněla následovně: „Narůstá počet mladých lidí, kteří se žení a vdávají ve stále vyšším věku nebo vůbec ne. Jak důležitou roli hrají podle Vás v této souvislosti následující faktory: obtíže s nalezením práce pro mladé; obtížné zajistit bydlení; klesající hodnota manželství; rostoucí touha po nezávislosti a autonomii; neochota k zodpovědnosti; přípustnost nesezdaného soužití; nedostatečný příjem; první dítě ve vyšším věku a život s rodiči je pohodlnější“.

Výsledky analýzy odpovědí na tuto otázku ukazují, že ve většině zemí dotázaní souhlasí s tím, že všechny s výše uvedených příčin jsou relevantní. Za nejvýznamější jsou však obecně považovány špatná situace v oblasti bydlení pro mladé páry a problémy s nalezením práce. Ve většině postkomunistických zemí důležitou roli také hraje nedostatečný příjem zamezující založení rodiny. Jsou to tedy hlavně materiální a kariérní důvody, které ovlivňují rodinné chování mladých lidí, přičemž zvláště silný důraz na tento druh překážek kladou respondenti v zemích bývalého sovětského bloku, tedy Poláci, Češi, Maďaři, Litevci a Slovinci.

Češi zdůrazňují hlavně problémy s bydlením (hodnota průměru je 1,5, přičemž hodnota 1 znamená velmi důležité, 3 reprezentuje neutrální variantu a 5 znamená zcela nedůležité). Dalšími často zmiňovanými příčinami nízké sňatečnosti jsou problémy s nalezením práce (1,9) a nedostatečný příjem (1,9). Postoje k dalším uvedeným příčinám se pohybují okolo hodnot 2,6–2,9.

3.4. Postoje k dělbě práce mezi pohlavími

Třetí dimenzí našeho výzkumu postojů je problematika dělby práce mezi pohlavími. Fakt, že stále více žen vstupuje na trh, otevírá prostor pro mnoho otázek: jak efektivně kombinovat placené zaměstnání, práci v domácnosti a úkoly spojené s péčí o děti; jak se partneři dělí o domácí práce; je vstup žen na trh práce vnímán oběma partnery stejně; jaké formy zapojení na trhu práce jsou považovány za vhodné pro ženy a pro muže v různých fázích životního cyklu atd. Klíčovým momentem této kapitoly je, jak se dotázaní v různých zemích staví k myšlence, že jak sféra placené práce, tak ani sféra neplacené práce v domácnosti by neměly být genderově zatížené, tedy určené pouze pro muže nebo pouze pro ženy.

3.4.1. Práce na formálním trhu práce

Problematikou práce na formálním trhu práce se široce zabýval výzkum ISSP, kde byla použita baterie otázek zaměřená na účast žen na pracovním trhu a její důsledky pro rodinný život a výchovu dětí¹⁴.

¹³ Hodnoty pro dotázané, kteří nemají děti, nebudeme interpretovat, protože zahrnují velmi různorodé skupiny obyvatel (od velmi mladých respondentů až po důchodce).

¹⁴ Respondenti se vyjadřovali k následujícím konstatováním: pracující matka může mít stejně dobrý vztah se svými dětmi jako matka nepracující; předškolní dítě pravděpodobně strádá, pokud jeho matka pracuje; je-li žena

Ukazuje se, že dotázaní ve všech zkoumaných zemích jsou více méně přesvědčeni, že pracující matka dokáže vytvořit stejně dobrý vztah se svými dětmi jako matka, která nepracuje. Obecně se dá také říci, že respondenti souhlasí s tím, že zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být nezávislou. Ptáme-li se, zda předškolní děti či rodinný život zaměstnáním ženy trpí, vidíme, že s tímto konstatováním nesouhlasí občané Finska, Východního Německa a Kypru. Občané ostatních zemích negativní dopady zaměstnanosti připouštějí. Podobně různorodé jsou názory občanů i na to, zda většina žen hlavně touží po domově a dětech a že být ženou v domácnosti je stejně uspokojivé jako mít zaměstnání. Velmi pozitivně se k těmto výrokům staví například respondenti z Maďarska, České republiky, Slovinska, Polska a Flander. Naopak explicitně proti jsou respondenti v obou částech Německa a v Holandsku.

Názor, že do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena, je rozšířen skoro ve všech zkoumaných zemích. Je ovšem velmi složité odhalit, zda toto přesvědčení pramení z finanční nutnosti dané nízkou úrovní reálných příjmů, nebo je důsledkem genderové emancipace.

Nejvíce s finančním partnerstvím souhlasí dotázaní v České republice, bývalém Východním Německu, Slovinsku a Maďarsku, tedy převážně v zemích bývalého východního bloku, kde účast žen na trhu práce je do jisté míry nutností, protože finanční tlaky na domácnost vyžadují dva příjmy, aby si rodina udržela jistou životní úroveň. Rovně přispívání mužů a žen do rodinného rozpočtu podporuje i Finsko. Pozitivně, ale rozhodně ne už tak jednoznačně, se k této problematice staví obyvatelé Holandska, Flander, bývalého Západního Německa a Polska.

Dalšímu výroku, který říká, že muž má vydělávat a žena se má starat o domácnost, jsou nejvíce nakloněni dotázaní v České republice, v Maďarsku a v Polsku. To zdánlivě odporuje výše uvedeným postojům občanů těchto zemí k rovnému přispívání obou partnerů do rodinného rozpočtu. Tento paradox může být vysvětlen tím, že ženy v těchto zemích se do velké míry musely a musejí participovat na formálním trhu práce a možnost zůstat v domácnosti je pro mnoho z nich nedosažitelným ideálem. Stejně jako v případě postojů k manželství a rodičovství i v případě postojů k dělbě práce mezi pohlavími jsme se rozhodli agregovat data týkající se jednotlivých položek a vytvořili jsme index. Index byl sestaven ze stejně polarizovaných položek, které prošly testem reliability¹⁵.

Hodnoty indexu postojů k dělbě práce mezi muži a ženami v jednotlivých zemích nasvědčují tomu, že lidé spíše nesouhlasí s tradičním pojetím dělby práce mezi pohlavími a více či méně podporují liberální hodnoty. Mezi nejliberálnější patří respondenti z bývalého Východního Německa a Nizozemí. Na opačném pólu stojí dotázaní z České republiky, Slovenska, Litvy a Polska.

Porovnáme-li hodnoty indexu v České republice mezi pohlavími, ukazuje se, že ženy jsou liberálnější než muži. Hodnota indexu u českých mužů dosahuje hodnoty 2,96. To svědčí o neutrálních až mírně konzervativních postojích k ženské zaměstnanosti.

zaměstnaná na celý úvazek, rodinný život tím trpí; nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech; být ženou v domácnosti je stejně uspokojivé jako mít zaměstnání; zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být nezávislou; do rodinného rozpočtu by měli přispívat žena i muž; muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu; muži by se měli více než doposud podílet na práci v domácnosti; muži by se měli více než doposud podílet na péči o děti.

¹⁵ Index zahrnuje následující výroky: pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná; předškolní dítě pravděpodobně strádá, když jeho matka pracuje; je-li žena zaměstnaná na plný úvazek, rodinný život tím v zásadě trpí; nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech; být ženou v domácnosti je stejně uspokojivé; jako mít zaměstnání, muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a o rodinu; muži by se měli více než doposud podílet na práci v domácnosti; muži by se měli více než doposud podílet na péči o děti.

Data ukazují, že s rostoucím věkem stoupá podpora tradičních hodnot. V České republice platí, že nejprogresivnější názory zastávají lidé do 34 let (hodnota indexu asi 3,20). Naopak nejkonzervativnější jsou dotázaní starší 65 let (2,84).

Porovnáme-li hodnoty indexu pro různé kategorie rodinného stavu, vidíme, že nejtradičnější postoje najdeme u odděleně žijících respondentů (hodnota indexu je 2,79) a ovdovělých (2,88). Lidé žijící v manželství zaujímají spíše neutrální postoj (3,06) a nejotevřenější novým formám dělby práce mezi partnery jsou lidé svobodní (3,19) a rozvedení (3,25).

Co se vzdělání týče, v České republice s redefinicí tradičně chápaných genderových rolí a vyšší zaměstnaností žen nejvíce souhlasí lidé bez formální kvalifikace (hodnota indexu je 3,55), pak následují vysokoškoláci (3,28) a lidé vyšším středním vzděláním (3,16). Neutrální postoje zastávají lidé s nejnižším formálním vzděláním (3,05), s vyšším než středoškolským vzděláním (3,00) a se středoškolským vzděláním (2,99).

Třídění indexu podle postavení na trhu práce naznačuje, že nejtradičnější postoje mají ve většině zemí lidé neaktivní na trhu práce z důvodu péče o blízké osoby a domácnost a důchodci. Nejliberálnější jsou potom studenti a lidé pracující na plný úvazek.

V České republice jsou redefinici tradičních rolí mezi partnery nejvíce nakloněni dotázaní pracující na částečný úvazek (hodnota indexu je 3,44). Důvodem může být fakt, že v České republice pracují na částečný úvazek většinou ženy; ty mají obecně pozitivní postoj k redefinici tradiční dělby rolí mezi partnery. Následují studující respondenti (hodnota indexu dosahuje hodnoty 3,37). Podle očekávání nejsou vyššímu zapojením žen na trhu práce příliš nakloněni důchodci (2,93).

Dotázaní, kteří mají dvě děti, jsou k zaměstnanosti žen liberálnější než rodiče s jedním dítětem. Od tří dětí nahoru ale platí přímá úměra, že čím vyšší počet dětí, tím konzervativnější postoje k zapojení žen na trh práce.

Tabulka 8: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s těmito výroky? Index postojů k dělbě práce mezi pohlavími

	Pracující matka stejně dobrý vztah se svými dětmi jako nepracující matka	Předškolní dítě pravděpodobně strádá, pokud jeho matka pracuje	Je-li žena zaměstnaná na celý úvazek, rodinný život tím trpí	Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech	Být ženou v domácnosti je stejně uspokojuvé, jako mít zaměstnání	Zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být nezávislou	Do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena	Muž má vydělávat peníze a žena se stará o domácnost a rodinu	Muži by se měli více než doposud podílet na práci v domácnosti	Muži by se měli více než doposud podílet na péči o děti	Index postojů k dělbě mezi pohlavími
Západní Německo	1,94	2,69	2,88	3,56	3,10	2,05	2,32	3,55	2,49	2,29	3,37
Východní Německo	1,44	3,36	3,49	3,85	3,56	1,86	1,67	3,90	2,45	2,34	3,72
Rakousko	2,01	2,29	2,37	3,32	3,02	1,87	1,89	3,19	2,51	2,33	3,18
Maďarsko	2,16	2,22	2,55	2,25	2,49	2,78	1,82	2,81	2,46	2,38	2,91
Litva	2,45	2,48	2,62	2,74	3,04	2,25	2,00	2,61	2,54	2,31	3,04
Nizozemí	2,33	2,95	2,90	3,18	3,21	2,54	2,78	3,77	2,58	2,56	3,62
Česká republika	2,15	2,76	2,79	2,31	2,95	2,32	1,60	2,66	2,35	2,18	3,19
Slovensko	2,27	2,85	2,68	2,52	2,92	2,22	1,71	3,33	2,42	2,15	3,11
Polsko	2,54	2,70	2,95	2,74	2,71	2,12	2,17	2,81	2,35	2,19	3,40
Kypr	2,22	3,28	3,32	2,82	3,33	2,25	2,02	3,26	3,06	2,72	3,29
Flandry	2,64	2,95	2,89	2,87	2,63	2,42	2,46	3,44	2,41	2,40	3,19
Finsko	2,50	3,14	3,58	2,75	2,91	2,76	2,24	3,76	2,19	2,13	3,40

Zdroj: ISSP 2002

Poznámka: Hodnoty prezentují průměr (1- rozhodně souhlasím, 3-ani souhlas, ani nesouhlas, 5-rozhodně nesouhlasím). Čím více se hodnoty průměru blíží jedné, tím více respondenti souhlasí s danými výroky. Čím nižší hodnota indexu, tím konzervativnější názory.

3.4.2. Zapojení žen do trhu práce v různých fázích životního cyklu a životních situacích

Pro balancování rodinného a pracovního života je pro ženy jedním z nejnamáhavějších období to spojené s narozením a výchovou dětí. Jak jsme již uvedli v úvodu studie, nejvíce jsou na trhu práce znevýhodněny ženy – matky malých dětí. V následujících odstavcích nás proto budou zajímat odpovědi respondentů na otázku, zda by ženy v různých životních situacích typických pro různé fáze životního cyklu, jako jsou uzavření sňatku, dítě v předškolním věku, nejmladší dítě ve školním věku a děti opustí domov, měly zůstat v domácnosti, pracovat na plný nebo na částečný úvazek.

Ve většině zemí existuje relativně silné přesvědčení, že by ženy po uzavření sňatku, než se narodí děti, měly pracovat na plný úvazek. Tuto strategii podporuje přes 80 % dotázaných ve všech zemích kromě Litvy. Obecně platí, že ženy se pro tuto strategii vyslovují častěji než muži. Druhou nejpreferovanější variantou je práce na částečný úvazek. Nejméně pak občany oslovuje návrh, že by ženy měly po sňatku opustit zaměstnání. I když výše zmíněný vzorec platí pro všechny země bez rozdílu, nelze si nevšimnout rozdílu mezi státy v procentech dotázaných preferujících jednotlivé strategie. Například celých 18 % Litevců a 13 % Poláků si myslí, že žena by měla opustit placené zaměstnání, přičemž stejný názor zastává pouze necelé jedno procento lidí žijících v Holandsku, v bývalém Východním Německu a v Rakousku.

Zeptáme-li se občanů, jakou strategii na trhu práce by měly zvolit ženy, které mají předškolní děti, vidíme, že mnohem více lidí než v předchozí situaci by preferovalo, aby ženy přestaly pracovat nebo alespoň snížily svůj pracovní úvazek. Varianta „zůstat doma“

převažuje v Německu (52 %), Rakousku (49 %) a Polsku (57 %), přičemž muži volí tuto strategii častěji než ženy. V dané životní situaci je práce na snížený úvazek ideálním řešením pro občany všech zbývajících zemí s výjimkou Kypru. Přes 50 % dotázaných Kypřanů je přesvědčeno, že ženy, které mají předškolní děti, by měly pracovat na plný úvazek.

Data ukazují, že jakmile nejmladší děti začnou chodit do školy, ve všech zemích se zvyšuje, v porovnání s předcházející situací, počet dotázaných, kteří si myslí, že ženy by měly pracovat na plný úvazek. V několika málo zemích je tato strategie nejpopulárnější (Kypr 61 % dotázaných, Slovinsko 48 % a Polsko 44 %). Ve zbývajících zemích většina lidí podporuje zapojení žen na trhu práce pouze na snížený úvazek. Pro variantu „zůstat doma“ se v žádné ze zkoumaných zemích nevyslovuje více než 25 % dotázaných.

Nadpoloviční většina občanů ve všech analyzovaných zemích si myslí, že po odchodu dětí z domova by se ženy měly zapojit na plný úvazek do pracovního procesu.

Z dat pro Českou republiku lze vyčíst, že 88 % českých občanů souhlasí s tím, že žena by po sňatku, pokud ještě nemá děti, měla pracovat na plný úvazek; 9 % respondentů by ve stejné situaci volilo zkrácený úvazek a pouhá 4 % Čechů by uvítala, aby žena zůstala v domácnosti. Předložíme-li Čechům k posouzení jinou životní situaci ženy, tentokrát situaci, kdy žena má alespoň jedno dítě v předškolním věku, vidíme, že velké procento dotázaných by bylo pro to, aby matka malých dětí pracovala na částečný úvazek. Tuto variantu volí 45 % mužů a 52 % žen; 49 % mužů a 35 % žen si myslí, že žena by v této situaci měla zůstat doma. Pouze 15 % mužů a 13 % žen naopak zastává názor, že by žena měla pracovat na plný úvazek; 57 % českých občanů se domnívá, že žena, poté co její nejmladší dítě začne chodit do školy, by se měla zapojit do pracovního procesu na částečný úvazek (ženy 59 %, muži 52 %). Dvacet šest procent občanů by nejraději vidělo ženu v této fázi života zaměstnanou na plný úvazek (ženy 25 %, muži 27 %) a 18 % dotázaných si myslí, že v této situaci je pro ženu nejlepší zůstat v domácnosti (ženy 16 %, muži 20 %).

Když děti opustí domov, měla by žena, podle 91 % Čechů, pracovat na plný úvazek. Pouze 7 % dotázaných se vyslovilo pro práci na snížený úvazek a zbývajících 2 % respondentů podpořila názor, že by se ženy v této fázi života měly zůstat v domácnosti. Genderové rozdíly v názorech na pracovní strategie žen v této situaci jsou velmi malé.

Tabulka 9: Myslíte si, že po uzavření sňatku, než se narodí děti; když je některé z dětí v předškolním věku; nejmladší dítě začne chodit do školy; po odchodu dětí z domova by měly ženy pracovat na plný úvazek, částečný úvazek, nebo by měly zůstat doma? Hodnoty v procentech

	Po uzavření sňatku, než se narodí děti			Když je některé z dětí v předškolním věku			Nejmladší dítě začne chodit do školy			Po odchodu dětí z domova		
	Plný úvazek	Částečný úvazek	Doma	Plný úvazek	Částečný úvazek	Doma	Plný úvazek	Částečný úvazek	Doma	Plný úvazek	Částečný úvazek	Doma
Západní Německo	86	13	1	3	45	52	9	75	16	71	27	2
Východní Německo	93	7	0	17	68	15	34	61	5	88	12	1
Rakousko	93	6	1	4	47	49	10	71	19	82	17	2
Maďarsko	93	5	3	6	47	46	30	56	14	89	8	3
Nizozemí	89	11	0	17	55	29	30	68	3	86	14	0
Česká republika	88	9	4	14	50	37	26	57	18	91	7	2
Slovinsko	86	11	3	24	47	30	48	41	11	91	6	4
Polsko	80	7	13	20	23	57	44	30	26	91	7	3
Litva	60	22	18	8	51	42	29	58	13	91	7	2
Kypr	91	4	5	52	30	18	61	28	11	62	11	26
Flandry	84	14	3	15	56	29	28	64	8	54	38	9
Finsko	95	3	1	18	42	40	37	55	8	94	5	1

Zdroj: ISSP2002

Poznámka: Hodnoty v tabulce představují řádková procenta pro různé životní situace

3.4.3. Neplacená práce v domácnosti

V této části studie analyzujeme rozdělení neplacené domácí práce mezi partnery. Diskuse ohledně rozdělení domácích prací je velmi úzce spojena s tradičním chápáním genderové dělby práce. Větší zapojení žen do formálního trhu práce má vliv na tradiční chápání rozdělení rolí mezi pohlavími. Ženy rozšiřují pole své působnosti na trhu práce a otázkou je, jak na to reagují jejich partneři a jak se to projevuje v jejich zapojení do chodu domácnosti. Redefinice tradičních rolí totiž může znamenat, že: 1) obě pohlaví začnou participovat v obou sférách práce, ve práci v domácnosti i v placeném zaměstnání rovným dílem, 2) domácí práce čím dál tím víc externalizuje a množství domácí práce tak ubývá, nebo 3) dojde k situaci, kdy ženy musí zvládnout zaměstnání a práci v domácnosti zároveň s minimální pomocí partnerů i formálních institucí.

Z výzkumu ISSP vyplývá, že dotázaní ve všech zkoumaných zemích jsou zajedno v tom, že muži by se měli více než dosud podílet na péči o děti. Ve většině zemí se respondenti také shodují na tom, že muži by se měli více zapojit do práce v domácnosti. Zvláště výrazné je volání po těchto změnách na Kypru.

Ženy podporují dané výroky více než muži. Největší genderové rozdíly v názoru na větší zapojení mužů do chodu domácnosti existují na Kypru a v České republice, kde ženy zdůrazňují potřebu většího zapojení mužů do práce v domácnosti mnohem více než jejich partneři. Názory mužů a žen se v těchto třech zemích výrazně liší i co se většího zapojení mužů do výchovy dětí týče. Naopak názory mužů a žen v bývalém Východním Německu, Holandsku jsou si velmi blízké.

Tabulka 10: Do jaké míry souhlasíte, nebo nesouhlasíte s následujícími výroky?

	Muži by se měli více než doposud podílet na práci v domácnosti			Muži by se měli více než doposud podílet na péči o děti			Kolik hodin týdně strávíte prací v domácnosti?		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
Západní Německo	2,64	2,35	2,49	2,36	2,22	2,29	7,20	21,22	14,62
Východní Německo	2,56	2,34	2,45	2,34	2,35	2,34	8,10	17,43	12,92
Rakousko	2,67	2,35	2,51	2,45	2,21	2,33	15,52	23,03	19,23
Maďarsko	2,60	2,34	2,46	2,46	2,31	2,38	17,55	28,87	23,24
Litva	2,88	2,29	2,54	2,55	2,14	2,31	13,24	18,31	15,95
Nizozemí	2,67	2,50	2,58	2,62	2,51	2,56	10,47	16,22	13,33
Česká republika	2,75	1,98	2,35	2,49	1,90	2,18	14,93	22,80	19,06
Slovinsko	2,64	2,23	2,42	2,20	2,10	2,15	21,34	23,30	22,36
Polsko	2,58	2,14	2,35	2,32	2,07	2,19	13,94	21,91	18,12
Kypr	3,58	2,55	3,06	3,13	2,32	2,72	35,77	18,40	26,67
Flandry	2,57	2,26	2,41	2,53	2,28	2,40	17,83	25,07	21,48
Finsko	2,35	2,04	2,19	2,25	2,01	2,13	7,49	13,43	10,50

Zdroj: ISSP 2002

Poznámka: Hodnoty prezentují průměr (1- rozhodně souhlasím, 3-ani souhlas ani nesouhlas, 5-rozhodně nesouhlasím). Čím více se hodnoty průměru blíží jedné, tím více respondenti souhlasí s danými výroky.

V následujících odstavcích se pokusíme propojit výše uvedené údaje s daty ukazujícími, kolik hodin týdně tráví muži a ženy prací v domácnosti. Na první pohled je zřejmé, že hodiny strávené prací v domácnosti se velmi liší napříč zeměmi a že ženy ve všech uvedených zemích tráví v průměru více hodin péčí o domácnost než muži. Relativně nejspravedlivěji se o domácí povinnosti dělí muži a ženy ve Slovinsku, Finsku a v Holandsku. Naopak velké rozdíly mezi ženami a muži v čase stráveném neplacenou prací existují v Maďarsku a v bývalém Západním Německu. Nejvíce času věnují domácím pracem ženy v Maďarsku (29 hodin) a ve Flandrech (25 hodin). Nejvíce jsou do prací v domácnosti zapojeni muži na Kypru (36 hodin) a ve Slovinsku (21 hodin).

V průměru nejvíce hodin stráví prací v domácnosti dotázaní (společně muži i ženy) na Kypru a v Maďarsku (více než 23 hodin týdně). Domácnost nejméně zatěžuje Finy a východní Němce (v průměru ne více než 13 hodin týdně). V České republice stráví muži 15 hodin domácími pracemi a ženy asi 23 hodin. Velmi podobný vzorec dělby práce v domácnosti najdeme v Rakousku, Polsku a do jisté míry i ve Flandrech.

Pro lepší pochopení mechanismu propojení placené a neplacené práce, se podíváme na to, kolik času tráví prací v domácnosti České ženy s různými socio-demografickými charakteristikami. Porovnáme-li ženy s různým postavením na trhu práce, ukazuje se, že nejvíce hodin stráví neplacenou prací ženy v domácnosti (28 hodin týdně). Pak následují ženy nezaměstnané (přes 26 hodin) a pracující na zkrácený úvazek (necelých 26 hodin), důchodkyně (24 hodin) a pracovnice zaměstnané na plný úvazek (asi 20 hodin týdně). Můžeme si také všimnout, že s rostoucím věkem roste i doba strávená prací v domácnosti (16 hodin pro věkovou kategorii 16–24 let, 22 hodin – 25–44 let, 23 hodin – 45–54 let, 24 hodin – 55–64 let, 26 hodin – 65 a více let). Také existují rozdíly v počtu hodin mezi jednotlivými kategoriemi rodinného stavu. Vdané ženy a vdovy se věnují domácnosti v průměru 23 hodin týdně, kdežto ženy rozvedené a svobodné pouze 18 hodin. Ukazuje se také, že ženy s nižším vzděláním než středoškolským tráví domácími pracemi okolo 25 hodin týdně, kdežto středoškolačky a vysokoškolačky okolo 20 hodin. Co se týče přítomnosti dětí v domácnosti, můžeme konstatovat, že je velký rozdíl mezi ženami bezdětnými (13 hodin

týdně) a matkami (okolo 23 hodin týdně), přičemž počet hodin věnovaných domácím pracem se nijak výrazně neliší, má-li žena jedno, dvě a nebo více dětí.

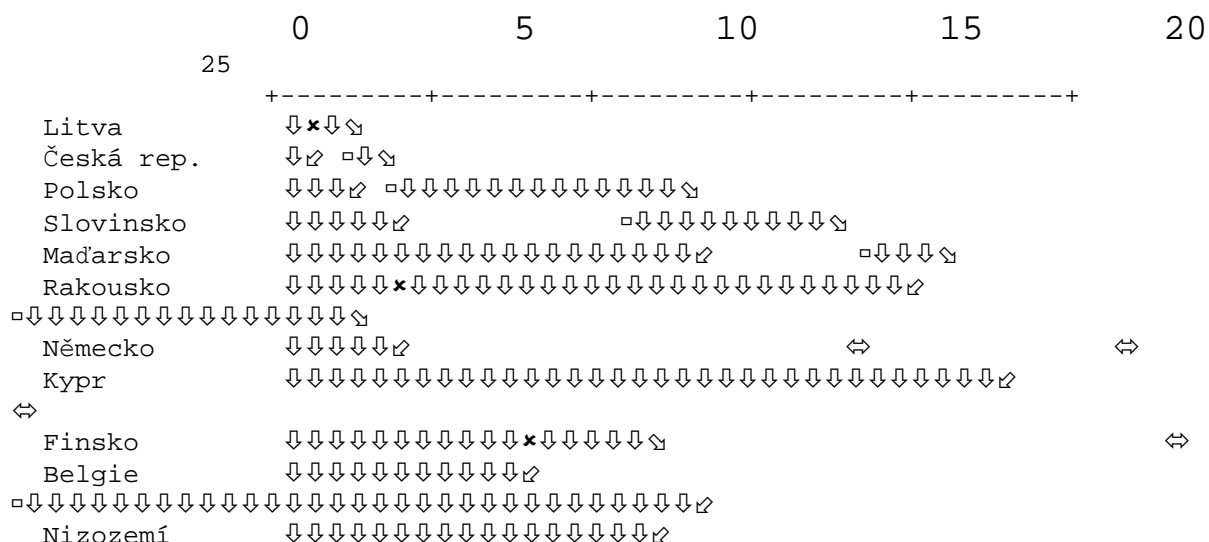
4. Závěry – vztahy mezi třemi dimenzemi výzkumu

V textu jsme prezentovali údaje týkající se postojů občanů v různých evropských zemích k jednotlivým dimenzím výzkumu, konkrétně k opatřením rodinné politiky, k rodičovství a manželství a k ženské zaměstnanosti a dělbě práce v domácnosti. Vzhledem k tomu, že je obtížné v tomto množství informací vystopovat nějaké vzorce a zaznamenat rozdíly a podobnosti mezi jednotlivými zeměmi, v závěru práce využijeme opět klastrové analýzy a pokusíme se odhalit interpretovatelné shluky zemí a lokalizovat pozici České republiky v rámci těchto skupin.

Do klastrové analýzy vstoupilo jedenáct zemí, pro které byla k dispozici data pro položky všech tří dimenzí, tedy konkrétně pro třináct položek týkajících se jednotlivých opatření rodinné politiky,¹⁶ šest proměnných zkoumajících postoj k manželství a rodičovství¹⁷ a devět položek zaměřených na přístup k dělbě práce mezi pohlavími¹⁸: Česká republika, Slovinsko, Polsko, Maďarsko, Litva, Rakousko, Německo, Kypr, Finsko, Belgie a Nizozemí. Tyto země jednak zhruba reprezentují různé modely sociálního státu a různé režimy rovnováhy mezi pracovním a rodinným životem načrtnutých v kapitole 3 a jednak zastupují staré i nové členské státy Evropské unie.

Výstupy naší analýzy jasně ukazují, že Česká republika, Slovinsko, Polsko a do jisté míry i Maďarsko, tedy země bývalého socialistického bloku, tvoří jeden klastr, a vykazují tak blízkost postojů svých občanů k vybraným otázkám. Další shluk jim blízký tvoří Rakousko a Německo, země, které v literatuře spadají do tzv. konzervativního modelu. Třetí klastr se skládá z Finska, Belgie a Holandska. Kypr stojí osamoceně, a nelze ho jednoznačně zařadit do žádné z předešlých skupin zemí.

Schéma 2: Výstup klastrové analýzy pro položky tří dimenzí výzkumu

Poznámka: IPPAS prezentuje data pro celé sjednocené Německo, kdežto ISSP odděleně pro bývalé Západní a Východní Německo. Pro potřeby klastrové analýzy jsme proto, kde to bylo nutné, zprůměrovali data pro východní a západní část Německa. Vlastní analýzy.

¹⁶ Viz. Tabulka 1

¹⁷ Viz. Tabulka 7

¹⁸ Viz. Tabulka 8

V následujícím textu se pokusíme vysvětlit, proč Česká republika spadá do stejného klastru jako ostatní postkomunistické země a co tyto země spojuje.

Občané České republiky, stejně jako Poláci, Slováci a Maďaři, očekávají od státu více podpory v oblasti rodinného života než lidé ze starých členských států EU. Velký důraz přitom kladou hlavně na přímou finanční podporu rodinám s dětmi a na zlepšení rodičovské dovolené a situace v oblasti bydlení.

Ukazuje se také, že dotázaní z většiny zemí bývalého východního bloku jsou, v porovnání s občany států starých členských států EU, konzervativnější ve vztahu k zaměstnanosti žen a redefinici tradičního postavení mužů a žen. Velmi dobrým příkladem tohoto trendu je fakt, že pouze občané Maďarska, České republiky a Polska otevřeně souhlasí s výrokem, že muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu. To je do jisté míry v konfliktu s tím, že občané těchto zemí silně podporují názor, že do rodinného rozpočtu by měli přispívat muži i ženy. Tento paradox může být vysvětlen tím, že v těchto zemích jsou muži a ženy jsou plně zapojeni do trhu práce, protože příjem obou partnerů je nutný k zabezpečení a udržení jistého životního standardu. Zapojení obou partnerů do pracovního procesu, a to většinou na plný úvazek, je tak nutností a ne svobodnou volbou. Pro pochopení výše zmíněného rozporu také může být důležitá i skutečnost, že pro postkomunistické země je velmi typické, že ženy tráví výrazně více času domácími pracemi než muži. Na ženách tak leží povinnost přispívat do rodinného rozpočtu a zároveň velký díl péče o domácnost a děti. Také podpora státu v oblasti péče o rodinu je obecně hodnocena jako nedostatečná (státem v posledních letech opomenutá) a život rodinám, především tedy ženám, nijak výrazně neusnadňuje. Proto občané České republiky tak vstřícně reagují na návrh, že by ženám měla být dána větší možnost věnovat se domácnosti a dětem.

U Českých respondentů dominují spíše liberální postoje k manželství a rodičovství. Přesto v mezinárodním srovnání patří, spolu s občany postkomunistických zemí, k těm nejmírnějším. V porovnání s dotázanými ze starých členských států jsou Češi více nakloněni výroku, že lidé žijící v manželství jsou obecně spokojenější než svobodní jedinci a že lidé, kteří chtějí děti, by měli uzavřít sňatek. Statistiky ale ukazují, že ve většině zemí bývalého bloku je sňatečnost a porodnost dramaticky nízká. Rozpor mezi reálným chováním a postoji občanů můžeme vysvětlit pomocí dat, která jsme prezentovali v textu. Dotázaní z nových členských států považují za hlavní překážky pro zakládání rodin neuspokojivou materiální a finanční situaci mladých lidí a nejistotu na trhu práce.

Naše analýza by jistě byla přínosnější, kdybychom měli k dispozici data pro všech 25 členských zemí Evropské unie, ale už na základě dat z jedenácti námi zkoumaných zemí můžeme konstatovat, že nové členské státy Unie s postkomunistickou minulostí se liší od ostatních zemí Evropské unie v postojích k opatření rodinné politiky státu, k rozdělení práce mezi pohlavími a k instituci manželství a rodičovství.

Literatura

- Berger, F. et al. 2002. *The redistributive effects of family policy*. Luxemburg: CEPS/INSTEAD.
- Deacon, B. 1993. "Developments in East European social policy." In Jones, C. *The new perspectives on the welfare state in Europe*. London: Routledge.
- Chaloupková, J., Šalamounová, P. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Cobb, C.W. 2000. *Measurement Tools and Measurement of Quality of Life*. San Francisco SA: Redefining Progress Report.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

- Esping-Andersen, G. et al. 2002. *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University.
- Fenger, H.J.M. 2005. *Welfare Regimes in Central and Eastern Europe Incorporating post-communist countries in a welfare state typology*. Paper for the NIG 2005 Conference Nijmegen.
- Ferrera, M. 1996. "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe." *Journal of European Social Policy* 6 (1): 17-37.
- Groenman, S. 1971 „Forward“. In *Values and the Active Community*. New York: the Free Press, XV.
- Inglehart, R., Masanez, M., Moreno, A. 1998 *Human Value and Beliefs. A Cross-Cultural Sourcebook*. Michigan: University of Michigan.
- EUROSTAT 2003. *European Social Statistics. Social Protection. Expenditure and receipts. Data 1991-2000*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Forma, Kangas, O.L. 1999. "Need, Citizenship of Merit." In: Swalfors, S., Taylor-Gooby, P. (eds) *The End of the Welfare State?* London: Routledge, s. 161-189.
- Math, A., Meilland, Ch. 16.09. 2004 Family related leave and industrial relations. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, European industrial relations observatory on-line. <<http://www.eiro.eurofound.eu.int/about/2004/study/tn0403101s.html>>
- Mokrzycky, E. 1979. "On the Adequacy of Comparative Methodology." In Berting et al. *Problems in International comparative research in the Social Science*. Oxford: Pergamon Press.
- Sirovátka, T. 2004. "Rodinné chování a rodinná politika v období transformace." In Sirovátka, T. (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: MU a Georgetown.
- Sirovátka, T., Rabušic, L. 1999. „Český sociální stát a jeho legitimita.“ *Sociologický časopis* 35 (3): 397-421.
- OECD 2002. *Employment outlook*. OECD.
- Rokeach M. 1968-1969. "The Role of Values in Public Opinion Research." *The Public Opinion Quarterly* 32 (4): 547-559.
- Rys, V. 2001. "Transition countries of central Europe entering the European Union: Some social protection issues." *International Social Security Review* 54(2-3): 1777-189
- Valentová, M., Sirovátka, T 2002. *Legitimita české sociální politiky*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. Výzkumná zpráva.
- Valentová, M. 2004. *Rovnováha mezi rodinným životem a pracovní kariérou v kontextu ženské zaměstnanosti*. Mezinárodní srovnávací studie. VUPSV, Brno.

Postavení žen na trhu práce v ČR a v jednotlivých zemích EU

Helena Bartáková

Úvod

V dnešních vyspělých společnostech západní a střední Evropy nejsou ženy regulérně participující na trhu práce výjimkou, naopak je často jejich účast v placené práci považována z makro-ekonomického hlediska za žádoucí a z mikro-ekonomického hlediska příjmu domácností dokonce za nezbytnou. Texty zabývající se tématem zaměstnanosti žen pak poukazují na skutečnost, že postavení na pracovním trhu, jakož i kariérní volby jsou u žen, mnohem více než u mužů, spjaty s realizovaným či potenciálním rodičovstvím. Jak uvádí Valentová (2004: 10), „fakt, že ženy mohou mít děti, pro ně znamená zvláštní status institucionalizovaný nejenom v sociálních normách, opatřeních sociálního státu, ale i v poptávce po pracovní síle“. Reálné nebo potenciální mateřství jakožto očekávaná charakteristika ženské pracovní síly pak často vede zaměstnavatele k předpokladu, že je žena z hlediska kontinuity pracovního nasazení rizikovějším zaměstnancem než muž, což ve svém důsledku přispívá ke znevýhodňování žen na trhu práce¹.

Zmíněná očekávání zaměstnavatelů vycházejí z reálného základu, respektive jsou odrazem historického vývoje a fungování sociálních vztahů, jejichž důsledkem je i skutečnost, že je dnes neplacená práce (práce v domácnosti a péče o závislé osoby) spojována s rolí žen a placená práce na formálním trhu spojována s rolí mužů². Na rozdíl od tohoto pojetí je pak jinými autory (např. neoklasická ekonomická teorie Beckera 1981) tato dělba práce mezi muže a ženy chápána jako důsledek předpokládaných komparativních výhod jednotlivých pohlaví v té které sféře.

Jak uvádí Lewisová (1993: 1), určující pro postavení žen v rodině a v zaměstnání v dnešní společnosti je právě způsob dělby placené a neplacené práce. Zatímco v současnosti podpora získání placené práce pro všechny, tedy muže i ženy (tzv. dvoupríjmová domácnost), zaznamenává rozmach ve všech modelech sociálního státu a rovněž v rámci agendy Evropské unie, na otázku rozdělení či přerozdělení neplacené práce se evropské země zatím explicitně nezaměřují a „vyjednávání“ o rozdělení neplacené práce tak z převážné části leží na individuálních aktérech. Břemeno péče o děti a domácnost pak obvykle nesou i nadále ženy, z části z důvodu přetrvávajících stereotypů s ohledem na připisované role mužů a žen, z části z ekonomických důvodů (např. horší platové podmínky žen). To však komplikuje jejich pracovní uplatnění. Stereotypní vnímání ženské pracovní síly se pak nezbytně musí odrážet v přijímání ženské pracovní síly a v pozicích žen na pracovním trhu.

Cílem této stati je identifikovat v jednotlivých zemích EU pozici žen a žen-matek na pracovním trhu, osvětlit specifické rysy ženských pracovních kariér spojených s reálným či potenciálním mateřstvím a prozkoumat vyplývající znevýhodnění žen na pracovním trhu.

Provedeme komparativní analýzu 19 evropských zemí – půjde o původní země EU-15 a čtyři nové země EU-25 (Česká republika, Maďarsko, Polsko a Slovensko), přičemž zvláštní pozornost bude věnována České republice. V práci budeme vycházet z mezinárodních zdrojů dat Eurostatu, OECD, ILO, European Commission a dat publikovaných v další odborné

¹ Na druhé straně jsou ale na základě stejného principu znevýhodňování muži například v aktivním zapojení do rodičovství (např. pobírání rodičovské dovolené), jelikož se od nich naopak očekává kontinuální pracovní nasazení s cílem zajistit rodinný příjem. Zaměstnavatelé jsou pak méně ochotni akceptovat diskontinuitu pracovní kariéry muže z důvodu rodičovství.

² V této souvislosti se často používá výraz „tradiční dělba práce“, který je však nepřesný. Chaloupková a Šalamounová (2004: 32) ve své studii uvádějí, že „tradiční vymezení mužské role spojené s rolí živiitele rodiny a s veřejnou sférou (a ženská role spjatá se sférou soukromou) je totiž jevem výsostně moderním a je spojen se vznikem moderní společnosti“.

literatuře. Data pro Českou republiku pocházejí v některých případech z databázi ČSÚ (Práce a sociální statistiky).

Otázku specifík postavení ženské pracovní síly otevřeme s pomocí teorie genderové segmentace pracovního trhu. V dalších krocích nahlédneme pomocí sekundární analýzy dat znevýhodnění žen na trhu práce skrze ukazatele míry zaměstnanosti, nezaměstnanosti, neaktivity a genderových rozdílů v příjmech. V oblasti zaměstnanosti věnujeme zvláštní pozornost vlivu rodičovství na postavení na trhu práce. Míry zaměstnanosti žen a rozdíly v mírách zaměstnanosti mužů a žen však mohou být ovlivněny řadou faktorů (institucionálními, strukturálními, kulturními či individuálními). Ne bezvýhradně lze proto např. nízké míry zaměstnanosti žen v některých zemích považovat za zřejmý projev znevýhodnění žen na pracovním trhu, ale může jít o volby a preference žen samotných. Za spolehlivější indikátory znevýhodnění lze pak považovat např. nezaměstnanost, pod-zaměstnanost, neaktivitu z důvodu rodičovských povinností či rozdíly v příjmech mužů a žen. V analýze jsou klíčové jednak rozdíly mezi ženami a muži a jednak mezi ženami bezdětnými a ženami s dětmi. Tato srovnání nám dovoluují odhadnout závažnost břemene přítomnosti dětí na zaměstnanost žen.

1 Zaměstnanost žen

1.1 Genderová segmentace pracovního trhu

Navzdory úsilí o zrovnoprávnění žen a vyrovnání podmínek na trhu práce existuje, vedle obecné segmentace či dualismu trhu práce, rovněž horizontální a vertikální segmentace podle genderu³ (Jacobs 1995, Hatt 1997, Čermáková 2000, 2002). Všeobecně se horizontálně či vertikálně segmentované trhy liší podle pracovních podmínek, šancí na kariérní vzestup v hierarchických strukturách a také dle odměn (Jacobs 1995, Čermáková 2000, 2002, Kuchařová, Zamykalová 2000).

Horizontální genderová segmentace se projevuje v rozdílné koncentraci žen a mužů v různých ekonomických sektorech, povoláních (profesích) a také v odvětvích národního hospodářství.

Podíváme-li se na zastoupení mužů a žen ve třech základních ekonomických sektorech (zemědělství, průmysl, služby), pak nejméně pracovních sil nacházíme v současné době v *zemědělství*, a to ve většině sledovaných zemí (nejvíce v Řecku - 16 %, jinak podíl nepřesahuje u řady zemí 5 %). Nejvíce pracovních sil (mužů i žen) je naopak ve *službách*. Zastoupení žen ve službách přesahuje ve většině zemí 80 %, nejvíce mužů ve službách (přes 60 %) nacházíme v Holandsku, Francii, Švédsku a Velké Británii. Naopak nejnižší podíl žen ve službách má Česká republika (70 %) spolu s Portugalskem a Řeckem.. V sektoru *průmyslu* se udržuje větší podíl mužů i žen už jen v České republice (téměř 50 % mužů a téměř 30 % žen) a Portugalsku (a předpokládáme, že podobné rysy bychom našli i v ostatních postkomunistických zemích). Důvodem této specifčnosti může být skutečnost, že se zde terciální sektor teprve postupně rozvíjí, zatímco ve vyspělejších západních demokraciích s tradicí tržního hospodářství poskytuje dlouhodobě nejvíce pracovních uplatnění především pro ženy (ale v rostoucí míře i pro muže). Právě veřejný sektor služeb je důležitým faktorem integrace žen na trh práce a otevírá ženám přístup ke kvalitnímu zaměstnání s jistým sociálním statutem (Gornick, Jacobs 1998: 688). Na druhé straně však sektor služeb zahrnuje i nekvalifikovanou,

³ „Gender je pojem, který odkazuje na sociální rozdíly (v protikladu k biologickým odlišnostem zahrnovaným pod pojem pohlaví, angl. sex) mezi muži a ženami, ale i mezi ženami a muži navzájem; rozdíly jsou chápány jako kulturně a sociálně podmíněné, mohou se měnit v čase a jsou různé v různých kulturách; gender hraje roli například v tom, jak jsou konstruovány představy o mužství a ženství, souvisí s reálnými životními rolmi žen a mužů a ovlivňuje projevy sexuality. Gender se projevuje i ve vztahu k tělu, který je vnímán a měněn v souvislosti s představami o žádoucí podobě mužského a ženského těla v dané kultuře“ (Machovcová 2006: 3-4).

nekvalitní a špatně placenou práci, která může vést k uzavírání žen na sekundárních trzích práce a v podstatě i k marginalizaci ženské pracovní síly (srovnej Esping-Andersen 1999).

Co se týká genderové profesní segregace podle charakteristik pracovní síly, klesá mezi mladšími a vzdělanějšími kohortami (jež se lépe integrují do dosud pro ně netradičních zaměstnání) a podobně mezi pracovníky bez dětí, zatímco pracovníci starší, méně vzdělaní či pracovníci s dětmi zůstávají více profesně segregováni (OECD 2002: 91-92).

Proč pracovníci s dětmi, hlavně ženy, podléhají na trhu silnější segregaci než pracovníci bez dětí,⁴ není zcela zřejmé. OECD (2002: 92) však nabízí jistá vysvětlení. Za prvé, ženy s dětmi pracují na částečné úvazky, které jsou ovšem silně feminizovány, v daleko větší míře než ženy bezdětné. Za druhé, ženy s dětmi si v důsledku nutnosti zvládat rodinné povinnosti vybírají méně náročná povolání tradičně dominovaná ženami či povolání, kde mzdová penalizace z důvodu přerušování kariéry (péče o děti) není tak výrazná. Hatt (1997: 66) uvádí, že volby těchto oborů již dopředu nesou nevýhody ve smyslu obecně nižšího statusu oboru, celkově nižšího platového ohodnocení a nižších šancí na pracovní postup.

Vertikální genderová segmentace na pracovním trhu znamená nižší tarifní zařazení žen v rámci stejné profese a malý podíl žen ve vedoucích pozicích. V souvislosti s vertikální nerovností je také užíván termín '*skleněný strop*', který odkazuje k vlivu kulturně a sociálně předurčených rolí mužů a žen, jež zabraňují ženám v kariérním postupu (OECD 2002: 95).

V rámci jednotlivých zaměstnání jsou ženy v průměru podreprezentovány ve vysokých administrativních a manažerských pozicích v drtivé většině zemí. I v České republice jsou ženy v manažerských pozicích výrazně podhodnoceny. V kategorii zákonodárců a státních úředníků je koeficient relativní reprezentace⁵ žen 0,5, v kategorii manažerů organizací 0,7 a generálních manažerů 0,6. Česká republika si stojí nejhůře mezi (sledovanými) zeměmi střední Evropy a je srovnatelná s vedoucími a manažerskými pozicemi žen v zemích, jako je Řecko, Portugalsko, Itálie, Německo, Holandsko a překvapivě i Švédsko (příp. Finsko) (OECD 2002: 95). Situaci v Řecku, Portugalsku a Itálii (a svým způsobem i v Německu a Holandsku) lze chápat jako důsledek kulturních tradic a relativní uzavřenosti trhu vůči ženám, zatímco špatné postavení švédských a finských žen ve vedoucích pozicích lze pak pravděpodobně připsat jejich vysoké koncentraci v sektoru služeb, zejména veřejných⁶ (srovnej Esping-Andersen 1990).

České ženy jsou výrazně podhodnoceny nejen ve vysokých administrativních a manažerských pozicích, ale i v pozicích se zodpovědností za podřízené pracovníky. Indikátory OECD sledují jednak '*velkou odpovědnost*' a jednak '*nějakou odpovědnost*' za podřízené pracovníky. České ženy jsou také relativně nejméně ze všech zemí zastoupeny v pozicích s velkou pracovní odpovědností za podřízené pracovníky (koeficient 0,1). Pozice žen s nějakou pracovní odpovědností je v ČR reprezentována koeficientem 0,8. Ženy nad muži dominují v pozicích se zodpovědností za podřízené pracovníky pouze v Dánsku, Finsku a Maďarsku (a to pouze v oblasti '*nějaké zodpovědnosti*' za podřízené pracovníky) (OECD 2002, Valentová 2004).

Podle OECD (2002: 96) se kariérní postupy nijak výrazně neliší mezi ženami s dětmi a ženami bezdětnými. Nabízí se vysvětlení, že i „latentní“ mateřství je zatíženo omezenou vzestupnou kariérní mobilitou spojenou se sníženou ochotou zaměstnavatelů investovat do

⁴ Stejně tak i muži s dětmi vykazují nadreprezentaci v tradičně mužských povoláních ve větší míře než muži bez dětí (OECD 2002: 92).

⁵ Koeficient v hodnotě 1 indikuje rovné rozložení mužů a žen. Je však třeba si uvědomit určitá metodologická omezení přímého srovnání zemí, jelikož řazení do pracovních kategorií může mezi jednotlivými zeměmi variovat. Názvy pracovních kategorií mohou mít v různých zemích různá vymezení.

⁶ Švédsko se tuto situaci snaží v poslední době řešit např. zavedením „ženských“ kvót v oblasti manažerských pozic.

budoucích kariér zatím bezdětných žen. Naopak muži s dětmi vykazují větší šance na pracovní postup než muži bezdětní.

Genderově segregované postavení mužů a žen na trhu práce souvisí s obecnou dělbou práce mezi muži a ženami, která má svůj historický vývoj⁷. Paradoxně pak ani rozsáhlý vstup žen na trh práce zejména v poslední třetině dvacátého století v západních společnostech (v ČR byl vývoj jiný) nepřinesl rovnější přerozdělení neplacené práce v rodině. I dnes jsou tedy ženy primárními vykonavatelkami neplacené práce a i v případě rostoucí marketizace této práce zůstávají jejími vykonavatelkami ve formě zaměstnankyň státních a neziskových organizací (Lewis 1993, Orloff 1993). Jinými slovy právě neplacená práce může být důležitým faktorem determinujícím formu účasti žen na pracovním trhu, včetně výběru oboru, a to tím více, čím více nese žena domácích povinností (sociálně a kulturně daných a individuálně vyjednaných), potažmo taktéž čím více (a zda vůbec) má děti.

V souvislosti s genderovou segmentací trhu práce lze tedy vyslovit názor, že pokud to budou stále výhradně ženy, kdo tráví relativně dlouhé období péčí o malé děti (např. na rodičovské dovolené), tedy mimo pracovní trh, budou ženy i nadále koncentrovány v zaměstnáních a na pozicích umožňujících lepší sladování práce a rodiny, ale zároveň poskytujících menší platové ohodnocení a obecně nižší možnosti pracovního postupu.

1.2 Základní charakteristiky ženské zaměstnanosti

S ohledem na popsanou genderovou segmentaci pracovního trhu je evidentní, že se určité charakteristiky ženské pracovní síly (zejména spojené s rolí matek) promítají do pozice žen na trhu práce a že můžeme najít rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen. V následujícím textu popíšeme obecné charakteristiky ženské zaměstnanosti, tedy potažmo to, jak jsou trhy práce v jednotlivých zemích otevřené či uzavřené vůči ženské pracovní síle. Ženskou zaměstnanost nahlédneme optikou vybraných indikátorů: míra zaměstnanosti, rozdíl v mírách zaměstnanosti podle pohlaví, práce na částečný úvazek, průměrně odpracované hodiny týdně a míra podzaměstnanosti.

Nejvyšších hodnot měr zaměstnanosti žen (Tabulka 1) dosahují skandinávské země (okolo 70 %) a hned v závěsu za nimi (okolo 65 %) Velká Británie, Holandsko, Rakousko a Portugalsko. Postavení skandinávských žen na trhu práce je specifické zejména díky dlouhodobě relativně příznivým podmínkám pracovního trhu vůči ženám. Důsledné prosazování rovných příležitostí, intenzivní politiky trhu práce, stejně jako v Evropě nejrozvinutější politiky sladování rodinného a pracovního života umožňují skandinávským ženám participovat na trhu práce v téměř rovnocenné míře jako mužům. O tom svědčí i suverénně nejnižší rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen (druhý sloupec Tabulky 1). Na druhé straně ženy v těchto zemích působí téměř výhradně v sektoru služeb, tedy podléhají, jak již jsme uvedli výše, vysoké genderové segmentaci trhu práce⁸. Skandinávské ženy dosahují komparativně nejvyšších měr zaměstnanosti s poměrně nízkými podíly částečných úvazků na celkové zaměstnanosti (v rozmezí od 15 – 25 %).

⁷ Jak uvádí Možný (2006: 176), „v tradiční zemědělské usedlosti jako v modelovém rodinném produkčním podniku byly mužské a ženské práce rodově diferencovány, nebyly však rodově stratifikovány...“. Průmyslová revoluce však oddělila bydliště a pracoviště, čímž se postupně ženy, jelikož nemohly být dále přímými partnerkami mužů v produkci domácnosti, staly závislé na zaměstnání mužů a prakticky se staly pečovatelnkami o obnovu mužské pracovní síly (Možný 2006: 176). Souvisejícím jevem byla degradace domácí práce (i péče) oproti placené práci a prakticky k uzavírání žen v domácnostech, což bylo „legitimizováno „funkčností“ poměrů nastolených v západních společnostech po druhé světové válce“ (Možný 2006: 176), kdy byly ženy po své válečné mobilizaci zatlačeny zpět z pracovního trhu do domácností.

⁸ Koncentrace žen ve službách, zejména ve veřejném sektoru, který je ve Skandinávii dlouhodobě největším zaměstnavatelem ženské pracovní síly, může být v podmínkách fiskálních problémů rozsáhlého skandinávského sociálního státu velkou nevýhodou, zejména s ohledem na rostoucí důraz na efektivnost welfare state, a to zejména pro možné zužování třetího sektoru.

Tabulka 1: Vybrané ukazatele zaměstnanosti žen a mužů

	Míra zaměstnanosti (15-64) ^a		Částečné úvazky ^b		Pracovní hodiny týdně ^a		Míra podzaměstnanosti ^c	
	ženy	gr	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Belgie	51,8	15,5	6,3	34,1	39,9	37,9	1,0	5,4
Dánsko	70,5	9,1	11,6	24,3	40,1	37,8	0,7	2,6
Finsko	65,7	4,0	7,9	15,0	40,0	38,2	1,5	5,5
Francie	57,2	12,2	4,8	23,6	39,5	37,7	1,1	4,3
Holandsko	65,8	15,1	15,1	60,2	39,0	38,0	0,6	1,3
Irsko	55,8	19,2	6,9	35,1	40,5	37,8	1,2	2,6
Itálie	42,7	26,9	5,9	28,8	39,9	36,5	0,9	4,3
Lucembur.	50,8a	24,5	1,7	33,3	40,3	38,6	0,2	1,5
Německo	58,8	11,8	6,3	37,0	40,0	39,0	0,7	3,1
Portugalsko	61,4	13,5	5,8	14,0	40,8	39,2	0,3	2,9
Rakousko	62,8	13,0	16,1	40,8	40,1	39,8	0,5	1,9
Řecko	43,8	28,6	3,1	10,9	41,9	39,6	0,8	2,6
Španělsko	46,0	27,2	2,6	17,2	40,9	39,4	0,5	3,2
Švédsko	71,5	2,7	8,5	20,8	40,0	39,6	-	-
Velká Brit.	65,3	12,8	10,0	40,4	44,7	40,5	1,3	2,5
Česká rep.	56,3	16,8	1,5	5,2	42,3	40,5	0,2	1,2
Maďarsko	50,9	12,6	2,2	5,1	41,7	40,2	-	-
Polsko	46,0	10,5	7,5	17,5	43,1	39,6	-	-
Slovensko	52,2	11,1	1,3	4,5	40,9	40,0	-	-

Zdroje:

^a European Commission 2005, data 2003^b OECD Employment Outlook 2005, data 2004.^c Data byla převzata z Valentová (2005: 139) - ILO 2003.

Poznámky:

gr = tzv. genderový rozdíl (gender gap), tedy absolutní rozdíl v mírách zaměstnanosti mužů a žen.

Míra zaměstnanosti – zaměstnaní v dané věkové skupině jako podíl na celkové populaci ve stejné věkové skupině.

Částečné úvazky – započítáni jsou ti, kteří většinou pracují méně než 30 hodin týdně v jejich hlavním zaměstnání. Částečné úvazky jako podíl na všech úvazcích.

Pracovní hodiny týdně – průměrný počet hodin odpracovaných týdně jako celkové množství odpracovaných hodin v rámci celých úvazků vydělené počtem zaměstnanců zaměstnaných na celé úvazky.

Protikladem jsou země jižní Evropy (Itálie, Řecko, Španělsko) a Polsko, kde nacházíme nejnižší míry zaměstnanosti žen (v rozpětí 43 – 51 %) a zároveň i největší genderové rozdíly v mírách zaměstnanosti (25 – 29 bodů). Strukturální a institucionální podmínky na trhu práce jsou zde nakloněny spíše mužské pracovní síle, přičemž důležitou roli hraje i kulturní kontext. V rámci Evropy je pro jihoevropské země nízká zaměstnanost žen charakteristická, stejně jako jejich relativně vysoká neaktivita⁹ (okolo 40 % pro skupinu 25 – 54 let, ILO 2003) a jedna z nejvyšších měr nezaměstnanosti (12 – 16 % pro ženy obecně, European Commission 2005). Částečné úvazky nejvíce využívají italské ženy (téměř 30 %), mnohem méně pak Řekyně, Španělky a Polky.

Mezi popsányi dvěma protipóly se umísťují ostatní země včetně České republiky, která se mírou zaměstnanosti žen (56 %) blíží zejména Francii, Německu či Irsku, tedy spíše zemím s více či méně přetrvávajícím tzv. *breadwinner modelem* (jednopříjmovým modelem, kdy

⁹ Neaktivní jedinci jsou ti, kteří nejsou ani zaměstnaní, ani registrovaní nezaměstnaní. Do této kategorie spadají důchodci a studenti, ale i všichni ostatní jedinci, kteří jsou z nějakého důvodu mimo trh práce (např. i ženy na mateřské/rodičovské dovolené).

příjem zajišťuje muž)¹⁰. Genderové rozdíly v mírách zaměstnanosti jsou v těchto zemích poměrně výrazné (v ČR dosahují 17 procentních bodů) a naznačují nerovné podmínky pro zaměstnanost mužů a žen. Na rozdíl od českých žen dosahují francouzské, německé a irské ženy relativně vysokých podílů částečných úvazků (Francie 24 %, Německo 37 %, Irsko 35 %). České ženy pracují naopak téměř výhradně na plné pracovní úvazky, částečné úvazky jsou využívány jen u 5 % žen. Malý podíl částečných úvazků na celkovém počtu pracovních úvazků jak mužů (což však není tak odlišné od jiných sledovaných zemí EU), tak především žen (Polsko v tomto ohledu tvoří výjimku), je typickým rysem post-komunistických ekonomik. Částečné/flexibilní úvazky, ač chápány jako důležitý nástroj harmonizace pracovních povinností a rodinného života, však mohou vést k určitým znevýhodněním¹¹ a jako takové nemohou být automaticky chápány jako jednoznačně pozitivní opatření.

Od ostatních postkomunistických zemí se Česká republika odlišuje jak vyšší mírou zaměstnanosti žen, tak i vyššími genderovými rozdíly v mírách zaměstnanosti. Česká populace má tedy obecně vyšší zaměstnanost, ale zároveň vysoké genderové rozdíly indikují větší znevýhodnění podle pohlaví. Relativně vysoká zaměstnanost českých žen je pravděpodobně narušována (až velmi) nízkou zaměstnaností specifických skupin žen, např. žen s malými dětmi (viz dále).

Ve všech sledovaných zemích odpracují ženy průměrně za týden méně hodin než muži (3. hlavní sloupec Tabulky 1). Zdaleka nejvíce hodin odpracují Britové, Poláci, Češi, Řekové a Maďaři (v rozmezí 42 – 45 hodin). Ženy pak v průměru nejvíce pracují v České republice, ve Velké Británii, v Maďarsku a na Slovensku (v rozmezí 40 až 40,5 hodin). Při porovnávání počtu průměrně odpracovaných hodin je důležité si uvědomit, že roli zde hraje i produktivita práce. O nižší produktivitě práce se hovoří zejména v souvislosti s postkomunistickými zeměmi, kde je vnímána např. jako důsledek méně rozvinutých technologií, ale i jako relikv nesoutěživých, uměle plánovaných socialistických ekonomik. Nízká produktivita práce je pak do určité míry nahrazována větším průměrným množstvím odpracovaných hodin.

Posledním námi sledovaným ukazatelem v oblasti zaměstnanosti je *podzaměstnanost*¹², která dovoluje odhadnout, zda mají ženy přístup k zaměstnání v jimi preferovaném rozsahu. U žen můžeme opět sledovat vyšší míry podzaměstnanosti než u mužů, což naznačuje, že ženy méně často pracují v rozsahu, v jakém by si přály. Nejvyšší míry podzaměstnanosti nacházíme ve Finsku, Belgii, Francii a Itálii, nejnižší pak v České republice (1,2 %) a v Holandsku (1,3 %). V ČR může být tento stav vysvětlen tím, že většina českých žen pracuje na plné úvazky, přičemž podzaměstnanost je často spojena s prací na zkrácené úvazky, a to hlavně tam, kde tato forma kontraktů není příliš rozšířená (Mareš, Rákoczyová 2005: 32). V průměru tudíž české ženy nevyjadřují výraznou potřebu svoji pracovní aktivitu dále rozšiřovat. Naopak Holanďanky sice realizují svůj objem zaměstnanosti ze 60 % formou částečných úvazků, avšak tato forma zaměstnávání je v Holandsku velmi rozšířená (i v rámci mužské pracovní síly) a částečné úvazky jsou zrovnoprávněné s úvazky plnými ve všech

¹⁰ Tzv. breadwinner model (či male breadwinner model) odpovídá takovému uspořádání rolí mužů a žen, kdy mužům přísluší primárně role živitele (působí na trhu práce, tedy ve sféře veřejné), zatímco ženě je připisována primárně role pečovatelky a hospodyně (působí v domácnosti, tedy ve sféře privátní).

¹¹ Zpravidla nemohou vytvořit rovné podmínky kariérního postupu, poskytují nižší mzdy, jsou spojeny s omezeným přístupem k dalšímu pracovnímu vzdělávání a k výhodám spojeným se zaměstnáním, nemusejí být přestupní stanicí ke kvalitním plným úvazkům a mohou uzavírat v nekvalitních pozicích na sekundárních trzích práce. Často jsou spojeny s tzv. podzaměstnaností, tedy přijetím práce na méně hodin, než jedinec preferuje, mnohdy jde rovněž o méně kvalifikované práce. Jako takové nemusí být využívání těchto úvazků vždy svobodnou volbou a nemusí vést k plné integraci na trhu práce. Je třeba je posuzovat v kontextu legislativního a institucionálního zázemí dané země.

¹² Míra podzaměstnanosti je definována jako procento osob, které jsou zaměstnány na méně hodin, než by si přály a než jsou schopny pracovat (ILO 2002).

oblastech podléhajících kolektivnímu vyjednávání. Holandské ženy jsou, zdá se, spokojené a mají jen malou potřebu své pracovní úvazky rozšiřovat.

1.3 Zaměstnanost žen s ohledem na vzdělání a přítomnost dítěte v rodině

Důležitý diferenciací faktor pro zaměstnanost žen i pro genderové rozdíly v míře zaměstnanosti je úroveň vzdělání. Míry zaměstnanosti jsou obecně mnohem vyšší u vzdělanějších žen (ale i mužů) než u žen z nižších vzdělanostních skupin (bez ohledu na přítomnost či nepřítomnost dítěte v rodině), a to jak v případě částečných, tak i v případě plných úvazků (OECD 2002: 71). V České republice byla v roce 2002 ve věkové kategorii 25 – 64 let míra zaměstnanosti žen s nižším a nižším středním vzděláním 42 %, s vyšším středním vzděláním 67 % a s vysokoškolským vzděláním 80 % (míry jsou uvedeny bez diferenciací dle výše pracovního úvazku) (OECD 2004).

Avšak i v rámci kategorie vysokoškolaček, u nichž se předpokládá nejvyšší pracovní aktivita, můžeme mezi zeměmi nalézt podstatné rozdíly v míře jejich zaměstnanosti (OECD 2001: 134). Tyto rozdíly mohou být připsány nestejně úrovni poptávky po ženské pracovní síle v jednotlivých zemích, rozdílné úrovni politik rovných příležitostí a politik sladování práce a rodiny, rozdílným preferencím žen či rozdílným sociálními normám v jednotlivých zemích, a to jak ve vztahu k práci žen, tak zejména ke vhodnosti a potřebnosti práce matek v době, kdy jsou děti malé.

Co se týká vlivu přítomnosti dítěte, má podle OECD (2002: 76-78) jeho narození bez ohledu na vzdělání žen zpravidla negativní důsledky pro jejich zaměstnanost, přičemž dopady pro ženy z nižších vzdělanostních skupin jsou nejvýraznější. Ženy s nižším vzděláním více inklinují k pracovním přestávkám či k úplnému opuštění trhu po narození dítěte. Naopak vzdělanější ženy zůstávají na trhu práce výrazně častěji a mají tendenci pokračovat v plných pracovních úvazcích či pokračovat v kariéře alespoň formou částečných pracovních úvazků¹³ (OECD 2002: 78-79). Tyto rozdíly v chování žen jsou pochopitelné, jelikož ženy s nižším vzděláním se při přerušení kariéry (i dlouhodobějším) nevystavují takovým ztrátám (platovým, pozice, potenciálního kariérního postupu, ztrátám lidského kapitálu) jako ženy z vyšších vzdělanostních kategorií a zároveň u vzdělanějších matek pravděpodobně hraje roli i úsilí o návratnost investic do vysokého lidského kapitálu, který chtějí uplatnit na pracovním trhu. Vzdělanější ženy mají navíc větší šanci získat kvalitativně lepší a stabilnější zaměstnání než ženy s nižším vzděláním.

1.4 Genderový rozdíl v míře zaměstnanosti dle vzdělání a věku

Společným rysem pracovních trhů vyspělých zemí Evropy je snižování rozdílu v míře zaměstnanosti žen a mužů, samozřejmě s většími či menšími nuancemi ve vývoji jednotlivých zemí, jež jsou ovlivněny jednak socio-kulturními, jednak institucionálními a jednak ekonomickými faktory země (OECD 2002: 66).

V Tabulce 2 (níže) se zaměřujeme na genderové rozdíly v mírách zaměstnanosti podle úrovně vzdělání. Lze vysledovat, že se s rostoucím vzděláním genderové rozdíly zpravidla uzavírají, nikde však (kromě Švédska) zcela nemizí. Nejvýrazněji se genderový rozdíl s rostoucím vzděláním snižuje v Irsku, Řecku a Španělsku. Znamená to, že zejména v těchto zemích mají vzdělanější ženy větší šanci dosáhnout rovnější postavení na trhu práce než méně vzdělané ženy ve srovnání s jejich mužskými protějšky.

V České republice má růst vzdělání obdobný vliv, nicméně Česká republika (ale i Slovensko) vykazuje určitá specifika. Obecně totiž ve všech zemích nacházíme největší genderové rozdíly v mírách zaměstnanosti u jedinců s nízkým vzděláním, avšak v České

¹³ Strategii krácení pracovních úvazků si ženy s vyšším vzděláním mohou „dovolit“ i díky vyšší průměrné hodinové mzdě (OECD 2002: 78-79). Rovněž investování do formální péče o malé děti, která vstup žen na trh práce umožňuje, je ve větším rozsahu dostupné ženám z vyšších vzdělanostních skupin s vyšším příjmem.

republice a na Slovensku je genderový rozdíl u nízkokvalifikovaných dokonce záporný (-1,8 v ČR a -0,3 na Slovensku). Z toho vyplývá, že v nejnižší vzdělanostní kategorii je zaměstnáno relativně více žen než mužů¹⁴. Ve střední vzdělanostní skupině pak v ČR genderový rozdíl prudce roste na 17 procentních bodů a ve skupině vysokoškoláků klesá, nicméně pouze na 13,2 procentních bodů rozdílu. V rámci vysokoškolsky vzdělané populace se Česká republika touto hodnotou podobá např. Itálii, Lucembursku, Řecku či Španělsku, které se celkově řadí k zemím s nejvyššími genderovými rozdíly u vysokoškoláků v rámci sledovaných zemí (rozmezí 10 – 15 bodů rozdílu). Znamená to, že (překvapivě) vysokoškolačky jsou zde co do měr zaměstnanosti na trhu práce značně znevýhodněny – v porovnání se stejně vzdělanými muži.

Jako jedno z možných vysvětlení takovýchto genderových rozdílů v mírách zaměstnanosti u vysokoškoláků se nabízí platové znevýhodnění¹⁵ vysokoškolsky vzdělaných žen proti stejně vzdělaným mužům¹⁶, jež může ženy od participace na trhu práce odrazovat. Tato domněnka by však zasluhovala empirické ověření, jelikož na druhé straně bezpochyby vstupuje do hry motivace těchto žen zúročit na trhu práce investice do vysokého lidského kapitálu. Dalším argumentem mohou být výzkumná zjištění Hakimové (2000), že ženy jsou velmi heterogenní skupina co do preferencí týkajících se organizace pracovního a rodinného života a že ne všechny ženy, které získají vysokou kvalifikaci, mají zájem vybudovat pracovní kariéru. Otázka však je, do jaké míry je tato hypotéza aplikovatelná například tam, kde naléhavá potřeba příjmu žen do domácnosti převažuje nad preferencemi při úvaze o zapojení žen do zaměstnání.

¹⁴ Nabízíme zde úvahu, že nízkokvalifikované ženy mohou být flexibilnější pracovní silou, s nižšími očekáváními, ochotnější nastoupit do zaměstnání i za méně příznivých pracovních podmínek a do určité míry s lepšími příležitostmi ke získání práce než nízkokvalifikovaní muži. Možným důvodem je i to, že muži s nízkou kvalifikací pravděpodobně musí čelit rostoucí konkurenci nízkokvalifikované či nekvalifikované mužské pracovní síle přicházející z Východu a „prodávající“ svoji práci pod cenou nebo na černém pracovním trhu.

¹⁵ Může jít o přímou platovou diskriminaci, ale i o kulturní stereotyp v tom smyslu, že ženy, ačkoli participují na trhu práce často na plné pracovní úvazky, jsou společnostmi chápány především jako matky. Jejich pracovní příjmy do rodinného rozpočtu jsou pak považovány (samotnými ženami, jejich partnery i zaměstnavateli) za druhořadé, výsledkem čehož může být právě obecně nižší mzdové ohodnocování žen. Nižší mzdy mohou být tímto ze strany zaměstnavatelů legitimizovány.

¹⁶ To je případ právě České republiky (viz dále v textu).

Tabulka 2: Genderový rozdíl v míře zaměstnanosti podle úrovně vzdělání a podle věkových skupin

	Genderový rozdíl v míře zaměstnanosti podle úrovně vzdělání			Genderový rozdíl v míře zaměstnanosti podle věkových skupin		
	Nízké	Střední	Vysoké	15 – 24	25 – 54	55 – 64a
	gr	gr	gr	gr	gr	gr
Belgie	20,7	18,1	6,5	8,3	16,7	18,2
Dánsko	15,8	7,4	6,4	3,0	9,1	15,1
Finsko	6,1	4,8	4,1	0,8	3,5	1,1
Francie	12,8	12,4	7,1	6,6	14,9	9,4
Holandsko	25,0	12,4	7,8	2,6	18,5	23,9
Irsko	28,9	20,2	8,0	6,1	21,9	30,7
Itálie	34,3	19,3	12,1	9,0	31,2	22,6
Lucembur.	19,2	22,3	15,4	1,4	26,7	15,6
Německo	10,3	9,4	7,8	2,1	12,8	19,0
Portugalsko	17,2	5,5	4,4	8,8	13,7	16,6
Rakousko	10,7	13,0	5,0	6,6	13,5	18,3
Řecko	34,0	28,1	10,2	11,0	32,8	32,3
Španělsko	37,0	22,2	10,8	10,8	29,9	34,3
Švédsko	8,4	4,4	-1,7	-1,4	3,3	4,2
Velká Brit.	11,3	8,3	4,1	3,2	13,6	18,7
Česká rep.	-1,8	17,0	13,2	5,4	15,9	27,8
Maďarsko	7,1	13,3	8,7	6,5	12,5	13,4
Polsko	7,0	12,5	5,6	5,9	10,0	15,0
Slovensko	-0,3	11,7	8,2	3,3	9,3	31,2

Zdroj:

European Commission 2005, data 2003, 15-64 let - OECD Employment Outlook 2005, data 2004.

Poznámky:

Vzdělání podle klasifikace ISCED: nízké = nižší než vyšší střední vzdělání, střední = dokončené vyšší střední vzdělání, vysoké = dokončené vyšší terciální vzdělání

Míra zaměstnanosti – zaměstnaní v dané věkové skupině jako podíl na celkové populaci ve stejné věkové skupině. gr = tzv. genderový rozdíl (gender gap), tedy absolutní rozdíl v mírách zaměstnanosti mužů a žen.

Tabulka 2 nám poskytuje také bližší vhléd do genderových rozdílů v mírách zaměstnanosti v závislosti na věku. Obecně genderové rozdíly v zaměstnanosti s věkem rostou. V nejmladší věkové kategorii (15 – 24 let) jsou nejnižší, nicméně existují¹⁷. V druhé věkové skupině (25 – 54 let) se zdá pozice mužů a žen na trhu práce poměrně vyrovnaná ve skandinávských zemích. V dalších zemích jsou rozdíly výraznější, jde zejména o země tzv. korporativistického režimu sociálního státu¹⁸ (Belgie, Francie, Holandsko, Německo a Rakousko), ale řadí se k nim i o Portugalsko, Velká Británie či Česká republika. Zejména holandské (19 bodů), belgické (17 bodů) a české ženy (16 bodů rozdílů) se zdají být

¹⁷ Genderový rozdíl v míře zaměstnanosti může být ale ovlivněn tím, že řada jedinců v této věkové kategorii zatím na trhu práce není. Stále větší počet mužů a žen se totiž v tomto věku nachází v sekundárním či terciálním vzdělávání. Rolí hrají i vysoké míry nezaměstnanosti oproti starším věkovým kategoriím (dvakrát až třikrát vyšší) a nižší podíl lidí, kteří se již stali rodiči (jelikož rodičovství zejména pro ženy znamená negativní dopad na jejich zaměstnanost); průměrný věk žen v době narození dítěte byl v roce 2002 v zemích EU-15 29,4 let a v EU-25 jen o dvě desetiny nižší (Eurostat 2004).

¹⁸ Valentová dle Esping-Andersena (1990) charakterizuje korporativistický režim sociálního státu jako model typický svou orientací na rodinu a zachování její tradiční struktury, velkým důrazem na subsidiaritu (pouze pokud rodina nezvládá pomoc svým členům nastupuje stát a jiné instituce), sociálními právy závislými na třídě a zaměstnaneckém statusu a jejich výší odvíjecí se od příjmu. Charakteristická je velká genderová segregace na trhu práce (Valentová 2004: 4-5).

z hlediska měř zaměstnanosti vysoce znevýhodněné oproti mužům. Nejdramatičtější rozdíly v zaměstnanosti mužů a žen však nacházíme v Řecku, Španělsku, Itálii, Lucembursku a Irsku.

Posuneme-li se ještě do vyšší věkové skupiny (55 – 64 let), pak se Česká republika genderovými rozdíly posouvá právě na úroveň Irska, Řecka, Španělska či Slovenska (okolo 30 bodů rozdílu). V nejvyšší věkové kategorii obecně zůstává na trhu práce výrazně více mužů než žen, což může být v České republice vysvětleno vyšším důchodovým věkem mužů a zároveň nižším důchodovým věkem žen, který se navíc snižuje s narůstajícím počtem dětí (čím vyšší počet dětí, tím časnější možnost odejít do starobního důchodu), ale i možností odchodu do předčasného důchodu, které v ČR využívají více ženy (ČSÚ 2004).

2 Mateřství jako specifické znevýhodnění žen na trhu práce

Diferenciace genderových rozdílů v míře zaměstnanosti podle věkových skupin nesouvisí jen se samotným faktorem věku, ale důležitá je i přítomnost dítěte/děti v rodině, která hlavně pro ženy znamená narůstající problémy v uplatnění na trhu práce i v návratu na něj, především pokud jsou děti malé. Obecně jsou to totiž právě ženy s dětmi v předškolním věku (a samoživitelky), které vedle žen staršího věku, lidí s nízkým vzděláním, zdravotním handicapem či příslušníků minorit podléhají největšímu znevýhodnění na pracovním trhu (Národní 2004: 146).

V naší práci nahlédneme mateřství/rodičovství (a s ním související zátěž neformální prací) jako faktor ovlivňující pozici jedince na pracovním trhu za pomoci vybraných statistických ukazatelů zaměstnanosti členěných jednak podle pohlaví a počtu dětí (Tabulka 3) a jednak podle věku nejmladšího dítěte (Tabulka 4).

Mateřství/rodičovství ovlivňuje jak ženskou, tak i mužskou pracovní sílu, avšak s rozdílným výsledkem (viz Tabulka 3). Ve všech zemích mají muži s alespoň jedním malým dítětem do 6 let (první sloupec tabulky) vyšší míry zaměstnanosti než muži bez dětí: narození dítěte tedy posiluje pozici muže na trhu práce. To může korespondovat s tradičně připisovanou rolí muže jako živitele rodiny, na což zřejmě reagují jednak zaměstnavatelé a jednak muži sami, a to zřejmě zvýšením motivace k pracovní aktivitě. Podíváme-li se na údaje o ženské zaměstnanosti (druhý sloupec tabulky), vidíme zcela opačný vývoj: pozice žen na pracovním trhu se s narozením dítěte ve všech zemích zhoršuje. V jednoznačně nejhorší situaci se ocitají české ženy s malými dětmi (míry zaměstnanosti žen, které nemají žádné dítě mladší 6 let jsou téměř o 40 bodů rozdílu vyšší než u žen s malými dětmi), v závěsu za nimi jsou Maďarčky, Slovenky a Britky.

Zatížení mateřstvím s negativními dopady na trh práce můžeme v Tabulce 3 podrobněji sledovat podle počtu dětí. Česká republika spolu se Švédskem, Finskem a Velkou Británií vykazuje nejvyšší a nejvyrovnanější míry zaměstnanosti a zároveň nejmenší genderové rozdíly v zaměstnanosti u lidí *bez dětí*. Celkově ale narození dítěte situaci mění: s narůstajícím počtem dětí míry zaměstnanosti žen ve většině zemí klesají¹⁹ a genderový rozdíl v míře zaměstnanosti se zvyšuje.

¹⁹ Kromě Belgie, Dánska, Francie a Portugalska, kde s prvním dítětem dokonce mírně narůstají.

Tabulka 3: Rozdíl v mírách zaměstnanosti jedinců bez dětí a jedinců s dítětem mladším 6 let a míra zaměstnanosti žen podle počtu dětí včetně genderových rozdílů.

	Absolutní rozdíl v mírách zaměstnanosti. u jedinců bez dětí a jedinců s dítětem mladším 6 let (věková skupina 20-50 let) ^a		Míra zaměstnanosti žen ve věku 25-54 let a gender rozdíly ^b					
			bez dětí		jedno dítě		dvě a více dětí	
	muži	ženy	ženy	gr	ženy	gr	ženy	gr
Belgie	-9,9	6,6	65,6	17,4	71,8	23,5	69,3	24,7
Dánsko	-7,9	2,9	78,5	7,7	88,1	3,5	77,2	12,9
Finsko	-14,5	12,9	79,2	0,1	78,5	11,8	73,5	19,7
Francie	-10,0	9,9	73,5	9,6	74,1	18,7	58,8	32,9
Holandsko	-4,7	11,3	75,3	15,6	69,9	24,3	63,3	30,8
Irsko	-6,5	16,3	65,8	14,1	51,0	33,2	40,8	43,2
Itálie	-13,9	5,1	52,8	26,2	52,1	40,9	42,4	49,9
Lucemb.	-13,4	8,4	68,7	21,3	65,8	30,4	50,1	46,1
Německo	-8,1	19,7	77,3	7,2	70,4	21,2	56,3	35,6
Portugal.	-11,6	-2,1	72,6	13,4	78,5	16,6	70,3	24,8
Rakousko	-7,7	6,2	76,0	10,5	75,6	18,5	65,7	29,0
Řecko	-14,8	5,6	53,1	31,1	53,9	40,3	50,3	45,5
Španělsko	-12,7	8,5	54,6	26,0	47,6	44,7	43,3	48,6
Švédsko	-	-	81,9	-0,4	80,6	9,8	81,8	9,4
Vel. Brit.	-5,8	23,9	79,9	5,4	72,9	17,1	62,3	28,2
Česká r.	-8,6	38,9	80,8	5,4	72,3	21,2	59,4	33,5
Maďarsko	-8,5	37,1	-	-	-	-	-	-
Polsko	-14,0	12,0	-	-	-	-	-	-
Slovensko	-7,5	30,2	-	-	-	-	-	-

Zdroj:

^a European Commission 2005, data 2003, Irsko data 2002,^b OECD Employment Outlook 2002, data 2000, Dánsko data 1998, Finsko data 1997.

Poznámky:

gr = tzv. genderový rozdíl (gender gap), tedy absolutní rozdíl v mírách zaměstnanosti mužů a žen.

Nejvíce jsou oba tyto dopady zřejmé opět v České republice. Míra zaměstnanosti českých žen klesá z téměř 81 % u žen bez dětí na 72 % u žen s jedním dítětem až na 59 % u žen se dvěma a více dětmi. Genderový rozdíl vzrůstá z 5 bodů u jedinců bez dětí na 21 (s jedním dítětem) a až na 34 se dvěma a více dětmi. Obdobný vývoj lze zaznamenat také ve Velké Británii, Německu, Rakousku a Holandsku. Příchod malého dítěte/děti do rodiny tedy v těchto čtyřech zemích (zejména v ČR) přináší ženám nejdramatičtější zhoršení postavení na trhu práce ze všech sledovaných zemí, především z hlediska srovnání s jejich původní relativně velmi angažovanou pozicí a z hlediska šancí na udržení genderové rovnosti. Navíc v Rakousku, Německu i Velké Británii řeší rodiny s malými dětmi svoji situaci velkým podílem částečných úvazků pro partnerky, zatímco v České republice využívají ženy částečné úvazky ve všech sledovaných kategoriích (bez dětí, s jedním dítětem, se dvěma dětmi) vždy 6 – 10krát méně často (OECD 2002), což samozřejmě českým ženám výrazně komplikuje možnosti sladování práce a rodiny.

Ve stabilně nejhorší pozici se bez ohledu na počet malých dětí nacházejí ženy v Itálii, Řecku, Španělsku, Irsku a Lucembursku. Míry zaměstnanosti se s rostoucím počtem dětí nijak výrazně nemění, ale rapidně rostou genderové rozdíly v zaměstnanosti (až na 50 bodů rozdílu

v případě italských žen se dvěma a více dětmi)²⁰. Naopak nejvyšší míry zaměstnanosti žen se bez ohledu na počet dětí udržují v Belgii, Dánsku, Finsku, Portugalsku a Švédsku. Ve Švédsku, zdá se, přítomnost dítěte mladšího 6 let nemá na úroveň ženské zaměstnanosti téměř žádný vliv.

Společným rysem sledovaných zemí se tedy jeví specifická pracovní trajektorie matek, odlišná jednak od mužské pracovní síly, ale i od pracovní trajektorie žen bezdětných. K této situaci mohou přispívat různorodé faktory: může jít o různou úroveň politiky sladování práce a rodiny, jako např. rozsah a dostupnost formální péče o děti do tří let i starších, o možnosti využívání práce na částečný úvazek či dalších flexibilních forem zaměstnávání, která by rodičům umožňovala lepší kombinování placené práce a domácích povinností, a v neposlední řadě může mít vliv i různá délka mateřské, popř. rodičovské dovolené. Na druhou stranu do hry vstupují i sociální a kulturní normy ve vztahu ke společenským rolím mužů a žen (privátním i veřejným), přičemž často dochází k institucionalizaci těchto norem do podoby veřejných politik.

2.1 Zaměstnanost matek v závislosti na věku dětí

Tabulka 4 poskytuje pohled na vývoj měr zaměstnanosti matek podle věku nejmladšího dítěte, a to ve věkových kategoriích, které zhruba odpovídají tomu, jak mohou být děti umístěny do zařízení služeb péče o děti. Země se samozřejmě v uplatnění politik pro různé věkové skupiny dětí liší, nicméně pro Českou republiku věkové rozdělení v Tabulce 4 v podstatě kopíruje možnosti využívání veřejných programů služeb: do 3 let jesle (příp. od 2 let mateřská školka, pokud má pro děti mladší tří let volné kapacity), od 3 do 6 let mateřská školka a od 6 do 15 let povinná školní docházka.

Ženy s nejmladším dítětem *pod 6 let* (první sloupec tabulky) nejméně participují na trhu práce v České republice (míra zaměstnanosti jen 27 %) a na Slovensku (28 %). Nejvíce se naopak uplatňují v Dánsku, Holandsku, Portugalsku, Rakousku a Švédsku (všude dosahují jejich míry zaměstnanosti nad 70 %).

²⁰ Obecně však efekt přítomnosti a počtu dětí v domácnosti na zaměstnanost žen zde není tak silný, jelikož participace žen na pracovním trhu v těchto zemích nemá dlouhou tradici a míry zaměstnanosti žen jsou celkově velice nízké.

Tabulka 4: Míra zaměstnanosti matek podle věku nejmladšího dítěte (v %)

	Míra zaměstnanosti matek s nejmladším dítětem pod 6 let	Míra zaměstnanosti matek podle věku nejmladšího dítěte		
		pod 3 roky	3 až 5 let	6 až 14 let
Belgie	68,8	70,4	67,4	68,6
Dánsko	74,3	71,4	77,5	79,1
Finsko	49,4	32,2	74,7	85,3
Francie	64,7	66,2	63,2	67,5
Holandsko	71,2	74,2	68,2	70,1
Irsko	51,8	51,1	52,3	51,1
Itálie	53,0	54,4	51,7	49,4
Lucembursko	66,7	70,6	63,1	58,2
Německo	57,1	56,0	58,1	64,3
Portugalsko	79,2	75,3	81,9	76,3
Rakousko	74,6	80,1	70,3	69,8
Řecko	49,5	47,9	50,9	53,5
Španělsko	51,0	51,7	50,3	47,7
Švédsko	77,5	72,9	82,5	77,4
Velká Brit.	57,0	57,2	56,9	67,0
Česká rep.	27,4	16,8	36,5	69,2
Maďarsko	30,1	11,0	46,1	60,0
Polsko	-	-	-	-
Slovensko	28,1	11,8	41,4	66,8

Zdroj: OECD 2005. *Society at a Glance*

Sledujeme-li podrobněji věkové kategorie dětí (další tři sloupce tabulky), pak v podstatě nezávisle na věku dítěte nemají zásadní problémy s realizací svého pracovního potenciálu ženy v Dánsku, Finsku, Holandsku, Portugalsku, Rakousku a Švédsku (míry zaměstnanosti matek dosahují napříč všemi věkovými kategoriemi dětí více než 70 %, kromě Finska). Poměrně stabilní míry zaměstnanosti matek bez výraznějšího vlivu věku nejmladšího dítěte nacházíme taktéž ve Francii, Belgii, Irsku, Itálii, Řecku, Španělsku, Německu a Velké Británii. Souhrnně lze tedy říci, že v rámci původních zemí EU-15 je *počet* dětí pro pozici žen na pracovním trhu pravděpodobně více určující (s narůstajícím počtem dětí se postavení žen na trhu práce většinou zhoršuje, viz předchozí Tabulka 3) než *věk* nejmladšího dítěte (který sledujeme v Tabulce 4).

Tento závěr však nemůžeme vyslovit pro sledované post-komunistické země, tedy ani pro Českou republiku, kde má naopak věk nejmladšího dítěte výrazně negativní vliv na zaměstnanost matek, a to ještě výraznější než počet dětí. Míra zaměstnanosti žen s nejmladším dítětem *pod 6 let* nepřesahuje v Česku, Maďarsku a Slovensku 30 %, což je zhruba o 20 % méně než v zemích, které se v našem srovnání umisťují nejhůře (Řecko, Španělsko, Itálie, Irsko, Německo, Finsko) a o přibližně 40 – 50 % méně než v zemích, které se v našem srovnání umisťují nejlépe (Dánsko, Holandsko, Portugalsko, Rakousko a Švédsko).

S ještě menšími dětmi (*do 3 let*) je v post-komunistických zemích zaměstnán jen malý podíl žen. S nejmladším dítětem pod 3 roky pracuje v ČR pouze 17 %, v Maďarsku 11 % a na Slovensku 12 % žen, což je o 60 – 70 % méně než v nejlépe si vedoucích zemích. Míry zaměstnanosti žen se zvedají až ve skupině matek s dítětem ve věku povinné školní docházky a dostávají se na úroveň jakou nacházíme v Rakousku, Německu, Belgii, Francii či Velké Británii (tedy převážně zemí s korporativistickou tradicí sociálního státu). Rozdíl v mírách zaměstnanosti žen s nejmladším dítětem do tří let a s dítětem ve věku školní docházky je v České republice celých 52 procentních bodů.

Takto nízké míry zaměstnanosti žen s nejmladším dítětem pod 3 roky v post-komunistických zemích mohou být vysvětleny za pomoci jak institucionálních, tak kulturních faktorů. Detailněji se zaměříme na situaci v České republice. Zdá se, že zejména po roce 1990 začala být péče o nejmladší věkovou kategorií dětí v české společnosti považována za záležitost domácí sféry a za právo rodičů starat se o děti do tří let osobně doma²¹. Tato individuální domácí péče o dítě v raném věku v rodině je všeobecně chápána jako nejprospěšnější pro dítě a její preference se promítla i na úroveň institucionální ve smyslu poklesu počtu jeslí, který byl podpořen i Ministerstvem zdravotnictví (Národní 2004: 156-157). Preferovanému modelu domácí péče odpovídá i délka rodičovské dovolené v České republice (3 roky) a délka rodičovského příspěvku (4 roky) (od roku 1995 se doba nároku na rodičovský příspěvek prodloužila ze 3 let na 4 roky). Ženy tak ve velké míře zůstávají na rodičovské dovolené nebo spoléhají na zainteresovanost prarodičů v péči o jejich děti, jelikož jiné možnosti zajištění péče o dítě do tří let v případě, že chce žena vstoupit na trh práce, jsou dostupné jen velmi omezeně. Služby placených opatrovatelk (tzv. au-pair) jsou zatím v České republice využívány spíše výjimečně, a to z kulturních i finančních důvodů. Komplex těchto okolností spolu s nedostupností částečných úvazků může vést ke tří až čtyřleté pracovní přestávce žen, přičemž toto (v Evropě nestandardně) dlouhé setrvání s malým dítětem doma nemusí být pro ženy vždy preferovaným řešením.

3 Nezaměstnanost, neaktivita a platové rozdíly mužů a žen

Až doposud jsme se zaměřovali na ukazatele zaměstnanosti. Jak bylo zmíněno v úvodu, jejich nízké hodnoty u některých skupin žen nemohou být vždy jednoznačně interpretovány jako jejich znevýhodnění na pracovním trhu, jelikož dané ukazatele nemohou reflektovat, nakolik se jedná o preference žen²². Nahlédneme zde proto i přímější indikátory potenciálního znevýhodnění na pracovním trhu jako jsou míry nezaměstnanosti, míry neaktivity z důvodu rodičovských povinností či rozdíly v příjmech mužů a žen.

V Tabulce 5 můžeme vidět, že ve většině zemí je nezaměstnanost žen vyšší než nezaměstnanost mužů. Výrazně jsou ženy postiženy nezaměstnaností (nad 10 %) ve Francii, Itálii, Řecku a Španělsku – a nejvíce pak v Polsku (20 %) a na Slovensku (18 %)²³. V České republice se celková nezaměstnanost od roku 1993 do současnosti více než ztrojnásobila (v roce 2004 dosahovala 8,4 %, OECD 2005). Zároveň míra nezaměstnanosti žen je od roku 1990 konstantně vyšší než nezaměstnaných mužů – v roce 2004 o 3 procentní body (OECD 2005) a ženy také zůstávají v evidenci nezaměstnaných v průměru déle než muži. Česká republika se poměrně vysokou mírou nezaměstnanosti žen dosahující téměř 10 % blíží např. Německu, Belgii, Francii či Finsku.

Co se týká *dlouhodobé nezaměstnanosti*²⁴ (měřené jako podíl na celkové nezaměstnanosti), jsou muži výrazně více postiženi dlouhodobou nezaměstnaností než ženy jen ve Velké Británii, Irsku a Holandsku, a ženy výrazně více postiženy dlouhodobou nezaměstnaností než

²¹ Možný (2004) navíc v této souvislosti uvádí, že k poklesu umístování dětí do jeslí (v bývalém režimu velmi rozšířené služby dokonce i o víkendech) mohla přispět špatná zkušenost s těmito zařízeními před rokem 1990, zejména v souvislosti se špatnými zdravotními podmínkami.

²² Nicméně se domníváme, že nejen 'objektivní' míry zaměstnanosti žen, ale i 'subjektivní' preference žen ve vztahu k vlastní zaměstnanosti mohou být ovlivněny obdobnými faktory (institucionálními, strukturálními, kulturními).

²³ V posledních dvou jmenovaných zemích jsou však extrémně vysoké i míry nezaměstnanosti mužů (Polsko 19 %, Slovensko 17 %).

²⁴ Dlouhodobá nezaměstnanost je jedním z faktorů způsobujících rigiditu pracovních trhů a je obecně nežádoucím jevem. Ovlivňuje jak nabídku pracovní síly (negativně působí na další zaměstnatelnost jedinců stejně jako na úroveň jejich lidského kapitálu), tak i poptávku po pracovní síle (je špatným signálem pro potenciální zaměstnavatele, jelikož stigmatizuje dlouhodobě nezaměstnané) a jako taková vede k marginalizaci až exkluzi pracovníků z trhu práce. Koincidence s chudobou je rovněž výrazná.

muži pouze v České republice, Itálii a Řecku. Obecně se však zdá podíl dlouhodobě nezaměstnaných mužů i žen poměrně vyrovnaný. Nejvyšší míry dlouhodobé nezaměstnanosti obou pohlaví se ukazují v České republice, Itálii, Německu, Řecku a na Slovensku.

Tabulka 5: Ukazatele nezaměstnanosti a neaktivity pro muže a ženy a neaktivita žen kvůli rodinným povinnostem.

	Míra nezaměstnanosti ^a			Podíl dlouhodobé nezaměstnanosti na celkové nezaměstnanosti ^b		Míra neaktivity na pracovním trhu věk 25–54 ^c		Ženy věk 25 – 54 let neaktivní kvůli rodinn. povin. ^c	Gender rozdíl ve mzdách ^e
	muži	ženy	gr	muži	ženy	muži	ženy		
Belgie	7,6	8,4	0,8	50,4	48,8	9,1	29,3	17,2	89
Dánsko	5,3	5,9	0,6	22,5	22,7	8,6	16,5	3,4	86
Finsko	9,2	8,9	-0,3	25,3	21,4	9,0	15,0	6,8	81
Francie	8,5	10,5	2,0	41,5	41,8	5,9	21,3	15,5	88
Holand.	3,6	4,0	0,4	35,9	22,8	6,6	26,2	16,5	79
Irsko	4,9	4,2	-0,7	40,8	22,3	8,2	33,9	29,1	78
Itálie	6,7	11,6	4,9	47,3	52,0	9,3	40,7	30,6	91
Lucemb.	3,0	4,6	1,6	(21,1)	(21,6)	5,8	34,9	31,3	82
Německo	10,0	9,2	-0,8	50,5	53,7	5,7	21,7	13,8	81
Portugal.	5,4	7,2	1,8	43,8	42,6	7,2	21,9	14,2	95
Rakousko	3,9	4,7	0,8	25,0	23,9	7,0	23,0	17,6	79
Řecko	6,2	15,0	8,3	47,1	59,2	6,0	38,7	33,8	87
Španělsko	8,2	15,9	7,7	33,2	41,1	8,4	38,8	16,9	86
Švédsko	6,0	5,2	-0,8	20,9	16,4	9,4	14,4	1,8	83
Vel. Brit.	5,5	4,3	-1,2	25,0	16,4	8,7	23,7	14,1	78
Česká r.	6,1	9,8	3,7	49,3	54,1	5,0	18,2	14,2d	75
Maďarsko	6,1	5,5	-0,5	47,0	42,8	-	-	-	-
Polsko	18,6	20,0	1,4	46,9	49,0	-	-	-	-
Slovensko	17,2	17,8	0,6	60,8	60,3	-	-	-	-

Zdroj: ^a European Commission 2005, data 2003.

^b OECD Employment Outlook 2005, data 2004.

^c Data byla převzata z Valentová (2005: 139) - ILO 2003.

Poznámky:

Dlouhodobá nezaměstnanost = delší než 12 měsíců.

gr = tzv. genderový rozdíl (gender gap), tedy absolutní rozdíl v mírách zaměstnanosti mužů a žen.

Procenta uvedená v závorce v případě Lucemburska znamenají, že čísla byla vypočítána z malého vzorku populace.

^d Pro Českou republiku je uvedena proporce (podíl) neaktivních žen z důvodu rodinných povinností ve věku 20-59 let (ČSÚ 2003).

^e Podíl průměrné ženské hrubé hodinové mzdy na mužské hodinové mzdě (populace 16-64, pracující více než 15 hodin týdně), výběrově převzata z Valentová (2004: 21-22), ČR: data z roku 2001.

Detailnější pohled na situaci žen na trhu práce získáme, podíváme-li se i na ukazatel míry neaktivity. Zatímco se míry nezaměstnanosti mužů a žen ve většině srovnávaných zemí nijak razantně nevzdalují, neaktivita je naopak několikanásobně vyšší u žen než u mužů: neaktivita mužů v žádné zemi nepřesahuje 10 %, neaktivita žen dosahuje až 40 %. Ženy, potažmo ženy s dětmi, mohou být někdy vytlačovány spíše do neaktivity než do nezaměstnanosti, což může být podmíněno institucionálními tlaky, které činí pro ženy status neaktivity výhodnější (či prostě status nezaměstnanosti ženám „nenabízí“)²⁵. Relativně vysoké míry neaktivity (až

²⁵ Na druhé straně může být nezaměstnanost i neaktivita dobrovolnou volbou nebo racionálním kalkulem, kdy sociální dávky spojené se nezaměstnaností (příp. neaktivitou) mohou být výhodnější než vstup např. do nejistých

čtvrtina žen) v kombinaci s nízkými mírami nezaměstnanosti se objevují např. v Lucembursku, Irsku, Holandsku, Rakousku či Velké Británii.

Zaměříme-li se na Českou republiku z hlediska kombinace indikátoru nezaměstnanosti a neaktivity, vidíme, že se mírou nezaměstnanosti žen (9,8 %), která je v mezinárodním srovnání spíše průměrná²⁶, blíží zemím s korporativistickou tradicí sociálního státu (Německu, Belgii, Francii) a Finsku. Odlišuje se však od nich mírou neaktivity, kterou se naopak nejvíce podobá skandinávským zemím – Dánsku, Finsku a Švédsku (Česká republika má čtvrtou nejnižší míru neaktivity žen ze všech sledovaných zemí). Zatímco však *rodinné povinnosti jako důvod neaktivity* (předposlední sloupec Tabulky 5) ve skandinávských zemích téměř nefigurují, zřejmě i díky jejich dobře rozvinutým politikám sladování práce a rodiny, dosahuje tento ukazatel v ČR středních hodnot (14 %), což indikuje význam rodinné zátěže pro vystoupení českých žen z trhu práce. Rodinné povinnosti jsou až z jedné třetiny důvodem neaktivity žen v Řecku, Itálii, Irsku a Lucembursku.

Jiným ukazatelem genderových nerovností na trhu práce jsou *mzdové rozdíly mezi muži a ženami* (Tabulka 5). Obecně jsou platové podmínky a jejich reflexe samotnými ženami (příp. domácnostmi) předmětem racionálního kalkulu a mají bezesporu vliv na pracovní strategie a volby žen ohledně přechodů mezi zaměstnaností, nezaměstnaností či neaktivitou.

Rozdíly v platech mužů a žen můžeme zaznamenat ve všech vyspělých zemích a stejně tak i tendenci k jejich postupnému snižování (OECD 2002: 98-100)²⁷. Přetrvávající skutečnost, že ženy vydělávají méně než muži s podobnou kvalifikací, nemůže být beze zbytku interpretována jako přímá diskriminace ze strany zaměstnavatelů, ale je třeba zvažovat další (různorodé) příčiny tohoto jevu. Vedle výše zmíněné horizontální a vertikální genderové segmentace pracovního trhu, jde i o přetrvávající rozdíly ve vzdělání mužů a žen (ačkoli se v posledních letech výrazně snižují), rozdíly ve struktuře vykonávané práce (druh, trvání úvazku, namáhavost práce, odpovědnost, apod.) a rozdíly v pracovní zkušenosti či celkové době strávené v zaměstnání (Hatt 1997, OECD 2002, Národní 2004)²⁸. Jinými slovy, příčiny rozdílů souvisejí i s kumulací lidského kapitálu a signifikantně více přerušovanou pracovní kariérou žen, zejména kvůli péči o děti, jež jsou pak z hlediska výše, stability či růstu příjmu nevýhodou.

V posledním sloupci Tabulky 5 lze vidět, že hrubé hodinové mzdy žen jsou vždy nižší než hrubé hodinové mzdy mužů. Nejvíce znevýhodněné platy žen (pod 80 % platu mužů) se objevují v Irsku, Holandsku, Rakousku, Velké Británii, a České republice. V ČR je mzdové znevýhodnění žen ze všech srovnávaných zemí nejsilnější (české ženy dosahují v průměru pouze 75 % platu mužů)²⁹. Mezi země, kde si ženy vedou naopak v hodinových mzdách oproti mužům poměrně dobře, patří Portugalsko, Itálie, Belgie a Francie.

S ohledem na příjmové nerovnosti mužů a žen je rovněž zajímavé sledovat, jak je vývoj mezd ovlivněn rodinným statutem, který nám do určité omezené míry může indikovat rozsah zátěže rodinnými povinnostmi (péči o děti a domácnost). Obecně svobodné ženy dostávají

pozic na trhu práce, zejména pro nižší vzdělanostní kategorie pracovníků, již mají zpravidla i nižší mzdy nebo pro ženy, jež jsou obecně na trhu práce zasaženy mzdovým znevýhodněním (viz dále).

²⁶ Rozdíly v míře nezaměstnanosti mužů a žen jsou však v ČR jedny z nejvyšších (vyšší už má jen Itálie, Řecko či Španělsko).

²⁷ K postupnému snižování rozdílů docházelo zejména od 80. a 90. let minulého století, kdy došlo k uvedení politik rovných příležitostí a legislativy rovného odměňování. V následujících letech však zůstává genderový rozdíl ve mzdách spíše konstantní (Waldfoegel 1998: 137). Pro země Evropské unie v současné době platí předpis 75/117/EEC o rovnosti odměny za stejnou práci..

²⁸ Metodice zjišťování platových rozdílů mužů a žen jakož i prozkoumání tohoto jevu se podrobně věnuje např. Fischlová (2002).

²⁹ Mezi nejhůře postiženou skupinu patří paradoxně univerzitně vzdělané ženy, jejichž průměrná hrubá měsíční mzda byla v roce 2003 o více než 13 000 korun nižší než u jejich mužských protějšků, což znamená, že dosahují jen 65 % platu mužů (ČSÚ 2004). Česká republika je zemí, kde se dlouhodobě prohlubují rozdíly ve mzdách mužů a žen v relaci ke stupni dosaženého vzdělání.

okolo 80 – 90 % platu svobodných mužů. Poměr platů vdaných žen vůči ženatým mužům však činí už pouze 50 – 70 %. Největší propad mezd zaznamenávají sňatkem ženy v Německu (propad téměř 40 %), ve Velké Británii a Rakousku (téměř 30 %) (Waldfoegel 1998: 142)³⁰. OECD (2002: 107-8) sleduje i rozdíl v platech žen s dětmi a ženami bezdětnými a dokládá jeho velkou variabilitu mezi zeměmi: zatímco v anglosaských zemích jsou příjmy matek nižší než příjmy žen bezdětných, v Řecku, Irsku, Itálii, Holandsku a Španělsku³¹ matky s dětmi vydělávají více než ženy bez dětí.

Závěry

Provedené analýzy dokládají, že ve většině srovnávaných zemí jsou ženy s dětmi na trhu práce znevýhodněné oproti mužům (s dětmi či bez dětí) a proti ženám bez dětí. Rodičovství, hlavně povinnosti s ním spojené, představuje zátěž pro působení na pracovním trhu především pro ženy.

Horizontální i vertikální genderová segmentace pracovního trhu existuje v určité míře ve všech sledovaných zemích stejně jako její nejzávažnější dopad – platové znevýhodňování žen. Jeho vůbec největší rozsah jsme identifikovali v České republice.

Na ukazatelích zaměstnanosti, nezaměstnanosti a neaktivity vystupuje zřetelná polarita zemí severní a jižní Evropy. K charakteristikám severských zemí se zejména v ukazatelích zaměstnanosti přibližuje Velká Británie a Portugalsko, k jihoevropským zemím se naopak blíží Lucembursko a Irsko. Skandinávské ženy vykazují podle všech sledovaných ukazatelů nejlepší postavení na pracovním trhu a nejmenší rozdíly mezi pracovní participací mužů a žen. Občanům se zde daří poměrně dobře balancovat pracovní kariéru a rodinný život a příchod dítěte/děti do rodiny má obecně nejmenší dopad na pracovní kariéry žen. Protipól skandinávským ženám tvoří Řekyně, Španělky a Italky (a především v ukazatelích zaměstnanosti a neaktivity i ženy v Lucembursku a Irsku), které jsou celkově nejvíce znevýhodněné v přístupu na pracovní trh. Ani nepřítomnost dětí v rodině, což teoreticky „uvolňuje“ ženu pro působení na trhu práce, nemá výrazněji pozitivní vliv na jejich zaměstnanost a s narůstajícím počtem dětí se možnosti jihoevropských žen vstoupit na trh práce ještě více uzavírají.

V prostoru mezi těmito dvěma protipóly se nacházejí ostatní země: především jde o podskupinu zemí, o nich můžeme hovořit jako o zemích s korporativistickou tradicí sociálního státu (Belgie, Francie, Holandsko, Německo a Rakousko) a podskupinu post-komunistických zemí (Maďarsko, Polsko a Slovensko). Česká republika stojí mezi těmito dvěma podskupinami. Od post-komunistických zemí se odlišuje především vyšší mírou zaměstnanosti žen, ale i vyššími gender rozdíly v mírách zaměstnanosti a nižší mírou nezaměstnanosti. Od zemí s korporativistickou tradicí sociálního státu se naopak liší nízkou podzaměstnaností, nízkými mírami neaktivity a velmi nízkým podílem částečných pracovních úvazků žen. Celkově však co do postavení žen na trhu práce vykazuje Česká republika rysy jak post-komunistických, tak korporativistických zemích.

Co ovšem výrazně odlišuje jak Českou republiku, tak i další sledované post-komunistické země od zemí bývalé EU-15, je výrazně negativní vliv jak počtu dětí, tak především věku nejmladšího dítěte na zaměstnanost matek, a to až do 6 let věku dítěte. Takto negativní vliv přítomnosti velmi malých dětí v rodině ve vztahu k působení žen na trhu práce se neobjevuje v žádné z dalších sledovaných evropských zemí.

³⁰ Waldfogelová však sledovala platové rozdíly podle rodinného statusu jen na omezeném počtu zemí (Norsko, Švédsko, Austrálii, Rakousko, Švýcarsko, Velkou Británii, USA a Německo).

³¹ Všimněme si ale, že v těchto zemích převládá tradičně silné rozdělení genderových rolí a uznávání rodinných hodnot. Neověřenou hypotézou je, že by to mohl být důvod vedoucí k vyššímu platovému ohodnocení žen s dětmi/s rodinou.

Relativně vysoká zaměstnanost českých žen, která u žen bezdětných dosahuje hodnot skandinávských zemí a u všech žen v průměru dosahuje hodnot korporativistických zemí, je tedy narušována extrémně nízkou zaměstnaností specifických skupin žen, zejména těch s velmi malými dětmi. Můžeme sledovat, že obecné aspirace žen a snaha participovat na pracovním trhu je vysoká, což dokládá relativně vysoká míra zaměstnanosti žen obecně, zejména ale žen bez dětí a žen s dětmi ve školním a starším věku, dále nízká neaktivita, nízká podzaměstnanost a většinou plné pracovní úvazky. Zároveň se ale ukazují výrazná znevýhodnění z hlediska pracovního trhu, která se zdají být spojená s rodinnými závazky žen. Na to ukazují relativně velké genderové rozdíly v mírách zaměstnanosti i nezaměstnanosti a velký propad v zaměstnanosti žen s malými dětmi.

Nabízíme hypotézu, že v českém prostředí mohou přispívat k negativnímu významu rodinné zátěže pro participaci žen na pracovním trhu poměrně slabé politiky sladování práce a rodiny³², kterými se nedaří podpořit ženy s malými dětmi v udržení kontaktu s trhem práce a umožnit jejich plynulý přechod zpět do pracovního procesu. Zároveň je ale třeba brát v úvahu, že dlouhodobější odloučení žen s malými dětmi od pracovního trhu může být i jejich volbou a výsledkem jejich preferencí ve smyslu plné osobní a dlouhodobé domácí péče o malé děti. Pokud tomu tak je, jsou to preference odlišné od dnešního trendu v zemích EU-15 a je otázkou, zda se v budoucnu budou měnit, či zda se udrží v důsledku rozdílné historické zkušenosti a socio-ekonomických faktorů.

Literatura

- Becker, G. S. 1981. *The Treatise on the Family*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Čermáková, M. (eds.) 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M. (eds.) 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- ČSÚ 2003, 2004. *Práce a sociální statistiky*. [online]. [citováno 2005-10-30] <<http://www.czso.cz>>
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Post-Industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- European Commission 2005. *Indicators for Monitoring the Employment Guidelines, 2004-2005 Compendium*. Second Version. Employment and Social Affairs DG. [online]. [citováno 2005-09-15] <http://europa.eu.int/comm/employment_social/-employment_strategy/indic/compendium_jer2004_en.pdf>
- Eurostat 2004. *European Social Statistics*. Data 2004. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. [online]. [citováno 2005-09-15] <<http://epp.eurostat.cec.eu.int>>
- Fischlová, D. 2002. *Analýza rozdílu ve výši pracovních příjmů mužů a žen – návržení modelového postupu zjišťování diskriminace*. Praha: VÚPSV.
- Gornick, J.C., Jacobs, J.A. 1998. "Gender, the Welfare State, and Public Employment: A Comparative Study of Seven Industrialized Countries". *American Sociological Review*, 63(5): 688-710.

³² Nedostatek částečných úvazků, nedostatek zařízení služeb formální péče o děti, dlouhá rodičovská dovolená, absence specifických aktivních politik trhu práce pro ženy po rodičovské dovolené.

- Hakim, C. 2000. *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatt, S. 1997. *Gender, Work and Labour Market*. London: Macmillan Press.
- Chaloupková, J., Šalamounová, P. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- ILO. 2002, 2003. *Labour statistics*. [online]. [citováno 2005-09-30] <<http://www.ilo.org>>
- Jacobs, J., A. (ed.) 1995. *Gender Inequality at Work*. Thousand Oaks, CA. Sage.
- Kuchařová, V., Zamykalová, L. 2000. *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. Praha: VÚPSV.
- Lewis, J. 1993. "Introduction: Women, Work, Family and Social Policy in Europe". Pp. 1-24 in Lewis, J. (ed.) *Women and Social Policies in Europe*. London: Edward Edgar.
- Machovcová, K. 2006. *Výzkum potřeb cílové skupiny personalistů, limitů a možností pro rozvoj rovných příležitostí pro ženy a muže*. Výzkumná zpráva, Gender Studies o.p.s. Projektu EU Equal „Půl na půl – rovné příležitosti žen a mužů“.
- Mareš, P., Rákoczyová, M. 2005. „Sociální vyloučení a chudoba v ČR ve srovnání se zeměmi EU“. Pp. 26-55 in *Směřování české sociální politiky s důrazem na agendu Lisabonské strategie* (kolektiv autorů). Brno: VÚPSV.
- Možný, I. 2004. "The Czech Family: Slouching towards the Open European Society of Late Modernity". Pp. 15-40 in Mareš, P. et al. *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Principal publishing.
- Možný, I. 1996. *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- Národní zpráva o rodině 2004. MPSV 2004. [online]. [quoted 2004-12-20] <www.mpsv.cz>
- OECD 2001, 2002, 2004, 2005. *Employment Outlook*. Paris: OECD. <<http://www.oecd.org>>
- OECD 2005. *Society at a Glance*. Paris: OECD. [online]. [quoted 2005-10-30] <http://www.oecd.org/searchResult/0,2665,en_2649_201185_1_1_1_1_1_1,00.html>
- Orloff, A. S. 1993. "Gender and the social rights of citizenship: the comparative analysis of gender relations and welfare states." *American Sociological Review*, 58(3): 303-328.
- Valentová, M. 2004. *Rovnováha mezi rodinným životem a pracovní kariérou v kontextu ženské zaměstnanosti. Mezinárodní srovnávací studie*. Brno: VÚPSV.
- Valentová, M. 2005. "Začlenění žen na trhu práce v ČR ve srovnání se zeměmi EU." Pp. 132-152 in *Směřování české sociální politiky s důrazem na agendu Lisabonské strategie* (kolektiv autorů). Brno: VÚPSV.
- Waldfogel, J. 1998. "Understanding the 'Family Gap' in Pay for Women with Children". *Journal of Economic Perspectives*, 12(1): 137-156.

Nerovné pozice mužů a žen na trhu práce v České republice: empirická evidence

Václav Kulhavý, Tomáš Sirovátka

Úvod

Pozice mužů a žen na trhu práce je historicky odlišná. V tradičním modelu rodiny žena zastávala roli osoby pečující o domácnost a o rodinu a věnuje se tzv. soukromým záležitostem, zatímco muž vydělává peníze na trhu práce. Tato situace se však postupem doby mění. Ženy dnes ve větší míře vstupují na trh práce a aspirují na podobné pracovní a společenské uplatnění jako muži. Možnost vlastního – nezávislého výdělků jim zajišťuje větší míru nezávislosti. Zatímco dříve ležela odpovědnost za obživu rodiny na pracujícím muži, dnešní rodina-domácnost spoléhá i na příjem ženy.

Výdělky žen přispívají nejenom k jejich nezávislosti a větším ekonomickým možnostem rodiny, ale zvyšují ekonomický výnos v sektorech a podnicích, kde jsou ženy ve větší míře zaměstnány. Zlepšují fiskální situaci státu, kdy zejména důchodové systémy projevují potřebu nových plátců daní a sociálního pojištění pro zaopatření rychle rostoucí skupiny lidí v důchodovém věku. Konečně, přidaná hodnota ženské pracovní síly pomáhá jednotlivým výrobním organizacím v hledání nových nápadů a strategií. Celkově jde ekonomicky vzato o dodatečný přínos zapojené pracovní síly, jež je přitom stále vzdělanější a dostatečně motivovaná.

Zároveň však tato situace, která je mj. důsledkem socio-kulturní změny, znamená opětovné tlaky na další socio-kulturní změnu: čím více žen je na pracovním trhu, tím více jsou jejich zájmy slyšet, a tak se zvyšuje *veřejný* zájem na vyrovnání genderových rozdílů. Žijeme tedy v době, kdy se ženy hlasitě (a oprávněně) hlásí o svá práva pracovat za stejných podmínek, resp. dostávat za vykonanou práci stejné ohodnocení jako muži. Bez ohledu na to, že se situace žen na trhu práce v posledních desetiletích hodně změnila, velké rozdíly v neprospěch žen proti mužům přetrvávají. Důvodů je několik: ekonomické, sociální, institucionální podmínky a kulturní vzorce ovlivňují nadále šance žen ve světě práce tak, že zůstávají znevýhodněny jak v přístupu k trhu práce, v pracovním zařazení (může mít podobu profesní genderové segregace či „skleněného stropu“ dosažitelných pozic v rámci stejných profesí) a v odměně za práci.

Přijímáme hypotézu, že toto znevýhodnění je spojeno s reprodukčním cyklem rodiny – s procesy plození a výchovy dětí, jenž se ovšem odehrává ve specifických sociálně-kulturních podmínkách; povinnosti spojené s péčí o děti (podobně jako práce v domácnosti) jsou totiž v rozhodující míře přisouzeny ženám. Taková obecná konstelace je převládajícím kulturním vzorcem v soudobých společnostech. Je ovšem otázkou, jaká je v té které společnosti míra sociálně definovaných a reprodukováných nerovností podle rodu/genderu, jak uvnitř domácností, tak na trhu práce.

V této stati se pokoušíme popsat a interpretovat nerovnosti na trhu práce podle vybraných ukazatelů. Kromě vzdělání jde rovněž o proměnné, které se dotýkají životního cyklu (tj. věk respondentů) a faktorů souvisejících s reprodukcí rodiny (jako jsou věk a počet a věk jejich dětí a formy rodinného soužití). Využíváme data z Výběrových šetření pracovních sil v roce 2004.

Při hodnocení pozic na trhu práce vycházíme z předpokladu, že začlenění na trh práce je předpokladem prevence sociálního vyloučení a chudoby, které postihují skupinu žen více než muže. Třebaže je tato hypotéza napadána z různých pozic, zdá se, že soudobá společnost nemá efektivnější nástroj zajištění sociální integrace a sociálního začlenění, než je trh práce. Zaměstnání a ještě spíše *kvalitní* zaměstnání vede k vyššímu životnímu standardu a potažmo

k sociální integraci – pozici na trhu práce tedy pojmáme jako jeden z ukazatelů postavení ve společnosti. Naproti tomu je nutno zvážit možnosti voleb jednotlivých lidí: marginalizace na pracovním trhu tak může být výsledkem záměrné a dobrovolné strategie žen. Ne každá žena totiž chce být v zaměstnání, ne každá aspiruje na založení rodiny. Třebaže veřejné politiky ovlivňují situaci lidí, teprve rodiče ovlivňují konečné rozhodnutí kdo a jak dlouho bude pečovat o potomky. (OECD, 2003).

Faktory nerovného postavení žen na českém trhu práce

Vyšší participace žen na trhu práce je obecnou tendencí, projevující se v preferencích většiny žen v (post)moderní společnosti (bez ohledu na důvody, které k tomu vedou). Potřeba účasti žen na trhu práce je už také obecně přijímanou a (mimo jiné i veřejnými politikami) podporovanou společenskou normou: jde o jeden z hlavních cílů Lisabonské strategie, který je součástí strategie ke zvýšení konkurenceschopnosti zemí EU a zajištění modernizace sociálních systémů¹ a je takto součástí strategie rozšíření ekonomicky aktivní populace. Na druhou stranu, tato zvýšená očekávání vůči ženám přináší tlak na potřebu ulehčení jim dosud přisuzované práce v domácnosti. To může být realizováno buď jako dělba práce mezi partnery spojená s nákupem potřebných dodatečných služeb na trhu, nebo i v kombinaci s podporou veřejných politik, které ulehčení práce v domácnosti a péči o děti přímo umožňují nebo alespoň podporují.

Podmínky žen v zaměstnání však nejsou úplně ideální: obecně jsou ženy ve větší míře postihovány méně stabilním zaměstnáním či zaměstnáním s nižší kvalitou, vyšším rizikem nezaměstnanosti a rizikem ekonomické neaktivity. Tyto formy nerovnosti jsou v zásadním rozporu s principy otevřené společnosti, což vyvolává široce rozšířený požadavek na vyrovnání pozice žen a mužů.

Keller (2005) poznamenává, že rostoucí relevance ideje rovnosti obou pohlaví úzce souvisí s nástupem žen na pracovní trh po druhé světové válce (to zejména v česko-slovenské společnosti, která ženskou sílu potřebovala pro extenzivní ekonomický růst a zároveň využívala k propagandě vize o emancipované ženě, jako základního principu moderní společnosti. Tyto okolnosti otevírají prostor pro diskuzi o vlivu „ženského“ zájmu v tradičně mužských oblastech. Ženy mají sice formální právo na rovnost šancí, tj. vstupovat do ekonomické sféry, jejich pozice je však ve skutečnosti znevýhodněna.

Ekonomické a sociální nerovnosti vedou k tomu, že ženy a muži nejenže pracují na srovnatelných pracovních místech za různých podmínek a za nesrovnatelného ohodnocení, ale zároveň mají různé *příležitosti přístupu* ke vzdělávání, pracovnímu výcviku, k zaměstnání a k perspektivám na kariérní růst.

Obecné pojetí principu (ne)rovnosti má dvě základní formy (srovnej např. Kabele 1998). Formální pojetí rovnosti vytváří takové podmínky, které vyjadřují svobodnou vůli o volbě vlastní budoucnosti bez ohledu na to, jak to poté v realitě vypadá. Tento přístup předpokládá, že nastavení rovných podmínek zajistí skrze spravedlivou soutěž spravedlivé výstupy. V tomto smyslu se rovné příležitosti spíše rozumí jako rovné šance. Naopak, substantivní rovnost – která je hlediskem naší analýzy – se zabývá adekvátní (tj. spravedlivou) distribucí výsledků. Nestačí tedy pouze to, že ženy a muži mají formálně rovné příležitosti, ale zároveň

¹ Protokol ke Smlouvě o EU (Amsterdam, 1997, článek 13EC) ukládá národním vládám zajistit taková opatření, která napomáhají odstraňovat diskriminační opatření na různých úrovních. Tak je tedy úzeji akceptován význam boje proti sociálním a ekonomickým nerovnostem ve společnosti nejen z hlediska pohlaví, ale ve větší šíři proti všem nerovnostem jako součást agendy Evropské unie (prezentované zejména Evropskou komisí). Tato představa sociálního začlenění vychází z nutnosti modernizace společnosti tak, že muži a ženy mohou pracovat ve stejných podmínkách, se stejnou odpovědností, oceněním i příležitostmi k profesnímu růstu. Cílem Evropské strategie zaměstnanosti je totiž zvýšení zaměstnanosti žen, a to zejména umožněním přístupu ke kvalitnímu zaměstnání pro vzdělanou a připravenou pracovní sílu.

je třeba sledovat, jak s nimi společnost nakládá. Tento přístup ospravedlňuje intervence do konkrétního pracovního místa. Přijímá optiku náhledu skrze skupinu, nikoli jednotlivce, jako je tomu v případě formálního pojetí rovnosti. Tím akceptuje faktické nerovnosti ve společnosti jako východisko intervence veřejných politik.

Přestože z formálního hlediska jsou ženy a muži rovni, konkrétní institucionální podmínky působí na pozici žen negativně a upevňují historicky formované vzorce nerovnosti. Z tohoto hlediska vyplývá, že – zatímco muži mají stále a jisté zaměstnání zejména tradičně v průmyslu – ženy jsou na trhu práce často segregovány na pracovních místech se špatnými pracovními podmínkami, s vysokou nejistotou zaměstnání a malou produktivitou práce (jako jsou osobní služby), což lze chápat jako nedostatečnou substantivní spravedlnost.

Znevýhodnění spočívá i v dalších formách: projevuje se v nižší míře zaměstnanosti², ve vyšším riziku nezaměstnanosti, případně flexibilních kontraktů (za předpokladu, že nejsou chápány jako přechodové místo k perspektivním, stabilním a dobře placeným zaměstnáním).

Za zdroje (ne)rovné pozice mužů a žen na trhu práce pokládáme tři klíčové okruhy faktorů:³

1. „Objektivní rovina“ – tlak sociálně definované role v rodině: nerovná dělba práce mezi manželi (partnery) v rodině (domácnosti): bez ohledu na to, zda jsou zaměstnaní či nikoliv, ženy přebírají v rodině většinu péče o děti a domácích prací. Proto potřebují ohledy od zaměstnavatele, jež tuto okolnost berou na zřetel. Rodiče často shledávají, že je obtížné vyrovnávat požadavky trhu práce a povinnosti v zaměstnání na jedné straně a povinnosti v rodině, která má děti, na straně druhé. Spolu s dalšími faktory (nedostatek vhodných a dostupných zaměstnání, nedostupnost služeb péče o děti či jiných možností jejich hlídání) to vede k tomu, že rodiče odkládají početí dětí do vyššího věku, než tomu bylo dříve (věk početí prvního dítěte se zvýšil cca o 8 až 10 let), mají méně potomků, nebo volí život bez dětí. Alternativou je, že rodiče (resp. jeden rodič, typicky je to žena) dočasně přerušuje zaměstnání, nebo dokonce natrvalo opouští pracovní trh.
2. „Objektivní rovina“ – předsudky aktérů: firmy se často zaměstnávání žen brání, protože pod vlivem sociálně definovaného vzorce rolí v rodině přijímají předsudek o *předurčenosti* žen obecně starat se o zaopatření domácnosti a rodiny. Předjímají pak obecně nižší míru flexibility, tedy možnosti žen se přizpůsobit potřebám výroby kvůli jejich závazkům v domácnosti. Z něj vycházejí diskriminující praktiky zaměstnavatelů ve vztahu k ženské pracovní síle. V důsledku generového stereotypu jsou ženy považovány v individuálních případech za méně výkonné a vhodné pro (dobře placená) specifická zaměstnání, v krajních případech jsou vytlačovány mimo trh práce jako ekonomicky méně produktivní.
Krom toho zohledňují tvůrci veřejných politik, respektive instituce sociálního, státu ve svých opatřeních obecně platné kulturní modely dělby práce v rodině i účasti na trhu práce a strategie aktérů a berou často dokonce ohled na stereotypy a předsudky některých z nich. Mohou ovšem působit proti těmto kulturním vzorcům, zejména proti diskriminujícím praktikám či naopak – vědomě či nevědomky – přijímat opatření, která daný stav věcí akceptují a usilují (za tohoto stavu) o podporu rodin spíš přizpůsobením.
3. „Subjektivní rovina“ – tlak role na trhu práce a v domácnosti na motivaci, sebevědomí a individuální strategii. Jedno z možných vysvětlení znevýhodněné pozice žen je

² Nespadají sem ovšem případy, kdy je preferován status neaktivity například v důsledku péče o děti či členy rodiny.

³ Nebereme zde v úvahu případy, kdy je nerovnost na trhu práce preferovanou volbou žen – takové preference totiž celospolečensky slábnou, byť mohou ještě v určitých případech převládat.

úvaha, že ženy samy reflektují zmíněné objektivní okolnosti a samy se pak považují za tržně slabé, a proto velmi často akceptují takové podmínky, které jsou pro muže většinou nepřijatelné.

Nerozebíráme přitom podrobněji možnost, že ústup z trhu práce může být – přinejmenším dočasně – preferovanou volbou rodiče. Taková volba bude v řadě případů snižovat zaměstnanost žen, zejména na plný úvazek, a je pak sporné interpretovat nižší zaměstnanost žen jako znevýhodnění na trhu práce. V případě nezaměstnanosti žen či dočasných úvazků pokládáme předpoklad o znevýhodněném postavení na trhu práce za oprávněný.

To vše je podnětem k tomu pokusit se sladit – *harmonizovat* – rodinný a reprodukční cyklus a možnosti na trhu práce s pomocí a s podporou veřejných politik, které mohou významně ovlivnit celkovou situaci stále rostoucí skupiny žen vstupujících na trh práce. Takzvané vyrovnání práce a života (*work-life balance*) přináší větší možnosti pro komplexní využití disponibilního času. Cílem je mimo jiné sladit zaměstnání a celoživotní vzdělávání spolu s pracovní přípravou s dostatečným využitím volného času, jak k odpočinku, tak k péči o potomky.

Data a metoda

Jak jsme již naznačili v předcházejícím textu, analyzujeme zde nerovnosti mezi muži a ženami na trhu práce v České republice. K rozkrytí tohoto problému používáme individuální data Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS) za 4 čtvrtletí v roce 2004. Pracujeme s tzv. *pooled designem*, což znamená výhodu dodatečných informací o marginalizovaných (někdy početně relativně malých) skupinách.⁴

Analyticky problém nahlížíme ve dvou rovinách. Vstupní analýza vychází se zaměřuje na tzv. *gender gap* (GAP). Jde o absolutní rozdíly ve specifických mírách jednotlivých pozic na trhu práce mezi muži a ženami. V této rovině sledujeme vliv (i) rodinného stavu, (ii) věku, (iii) počtu dětí a (iv) věku nejmladšího dítěte na genderový rozdíl (GAP). Ten se zjišťuje tak, že od specifické míry mužů – zjištěné standardně podílem dané kategorie na referenční kategorii – spočítané zvlášť pro každou skupinu odčítáme analogicky zjištěnou míru pro ženy. Kladná znaménka tedy znamenají převahu mužů v dané pozici, záporná znaménka naopak indikují převahu žen.

V druhé rovině nahlížíme na problematiku pomocí logistické regrese. Tato analýza je obdobou regresní analýzy pro spojité proměnné, je ovšem používána pro kategorická data (proměnné). Její princip spočívá v porovnání pravděpodobnosti výskytu určité hodnoty závislé proměnné pro různé kategorie nezávisle proměnných. Přitom nám to umožňuje nahlížet situaci žen (pozici na trhu práce) komplexně, za předpokladu kontroly vlivu dalších faktorů/proměnných. Postupujeme tak, že hodnotíme, jak posuzované nezávislé proměnné (pohlaví, věk, vzdělání, počet a věk dětí) zvyšují, či snižují riziko nestabilní pozice na trhu práce. Hodnoty $\text{Exp}(B)$ znamenají poměr rizika nestabilní pozice dané kategorie kontrolované proměnné oproti referenční kategorii (kterou volíme nejčastěji jako tu kategorii respondentů, která má největší pravděpodobnost stabilního a plnohodnotného zaměstnání). Pokud je hodnota větší než 1, pak to znamená, že daná kategorie respondentů nese (násobkem) větší

⁴ Standardní analýza pracuje pouze s jedním souborem – daty za jedno čtvrtletí. *Pooled design* využívá přirozené obměny panelového sběru dat (v každé ze čtyř vln čtvrtletního sběru dat v průběhu roku se změní 20 % souboru) a s cílem využít všechny shromážděné informace za daný rok. Prakticky vypadá tak, že nově přichodí respondenti (z léta, podzimu a zimy) jsou posunuti – přidáni do prvního souboru (jara 2004). Řešíme takto problém nereprezentativnosti málo početných skupin lidí na trhu práce, neboť zvyšujeme celkový počet respondentů.

riziko flexibilní (nestabilní) pozice, podobně hodnota $\text{Exp}(B)$ menší než 1 pak znamená pokles rizika ve srovnání s danou referenční kategorií.

Pozici žen na trhu práce rozebíráme v obou analytických rovinách ve dvou krocích: (i) prvním krokem je analýza celého souboru osob, včetně kategorie osob *bez dětí*, (ii) druhým krokem je analýza podsouboru jen těch osob, které děti mají (v tomto případě sledujeme vliv věku dětí – *věk nejmladšího dítěte*).⁵

Situaci na trhu práce hodnotíme na základě *klíčových pozic*. Vedle kategorie „plné úvazky na dobu neurčitou“ indikující „plnou participaci“ na trhu práce sledujeme ještě několik dalších typů „omezené participace.“ Konkrétně tedy sledujeme:

- **Plné pracovní úvazky** – referenční kategorie, se kterou alternativní typy participace na trhu práce srovnáváme.
- **Flexibilní kontrakty** – časově omezené kontrakty jsou ze své podstaty spíše marginální pozice (ve smyslu snížené participace). Zaměstnavatel jimi dává najevo, že nemá dlouhodobě zájem o daného pracovníka. Jedná se o formu numerické flexibility: zaměstnavatel prosazuje své zájmy a vedle toho těmito kontrakty motivuje zaměstnance k vyšším výkonům (ve snaze, aby jejich kontrakty byly prodlouženy).
- **Krátkodobá nezaměstnanost** – tato situace je ambivalentní; jednak může jít pouze o dobu od ztráty starého, do nalezení nového (možná i lepšího) zaměstnání, ale je nutné zvažovat, že s ní souvisí i opakovaná nezaměstnanost, která se ukazuje jako krátkodobá (což je indikace marginalizace). Krátkodobá nezaměstnanost je významná též jako rizikový faktor: v souvislosti s prodlužující se dobou nezaměstnanosti se zvyšuje riziko odloučení z pracovního trhu, se všemi problémy, které to přináší.
- **Dlouhodobá nezaměstnanost** – je to situace, kdy se lidé ocitají dlouhodobě mimo zaměstnání (délka nezaměstnanosti nad 6 měsíců⁶), což se podle různých empirických výzkumů ukazuje jako stav, kdy se šance na nalezení nového místa snižuje rapidně. Dlouhodobě nezaměstnaní lidé ztrácejí kontakt se zaměstnavateli a postupně přijímají (z hlediska hledání zaměstnání negativní) návyky a strategie, které je dále vylučují z šance na dobré pracovní uplatnění. Dostávají se následně do rizika chudoby.
- **Skupiny frustrovaných pracovníků** („*Discouraged workers*“) – kteří jsou mimo pracovní sílu, protože práci nehledají, ačkoli by zaměstnání chtěli. Nevěří však, že *vůbec* mohou nějaké nalézt. To je velice kritický status; tito lidé jsou bez sebevědomí a aspirací na uplatnění na pracovním trhu.

Zatímco výše uvedené kategorie signalizují marginalizaci na trhu práce, ambivalentní jsou níže uvedené pozice, které znamenají někdy marginalizaci, jindy jsou ale dobrovolně přijaté:

- **Částečné pracovní úvazky** – jde o pracovní úvazky, které nejsou na plný počet pracovních hodin (zároveň ale jsou na dobu neurčitou). Marginální pozice je to v případě, že lidé musí pracovat na více místech, aby jejich výdělky dosáhly jejich očekávání. Z důvodu nedostatečnosti dat nerozlišujeme dobrovolné a nedobrovolné úvazky – tzv. pod-zaměstnanost.

⁵ Pracujeme se souborem ekonomicky aktivních lidí ve věku 16 až 64 let. Z tohoto souboru vylučujeme ty respondenty, kteří jsou permanentně nebo na delší dobu mimo pracovní trh. Jedná se zejména o důchodce a studenty. Soubor je přepočten vahou, kterou zkonstruoval ČSÚ. Ta vyrovnává rozdíly na individuální úrovni, které vznikly v důsledku nestejněho „response rate“ i při náhodném výběru domácností. Celkově tedy počítáme výsledky v souboru cca 9 mil. respondentů.

⁶ Většinou se uvádí 12 měsíců jako hranice vymezující dlouhodobou nezaměstnanost. V této stati však aplikujeme tuto přísnější hranici 6 měsíců, která koresponduje s limitací délky vyplácení dávek v případě pojištění pro případ nezaměstnanosti.

- **Ne-zaměstnanosti** – jde o stav, kdy lidé jsou ekonomicky neaktivní. V této studii však jsou z této skupiny vyloučeni důchodci a studenti, tedy lidé, kteří permanentně stojí mimo trh práce. Status *ne-zaměstnaní* tak představuje skupinu lidí, kteří by do zaměstnání mohli vstoupit, pokud se vytvoří příhodné podmínky, jež budou výhodnější než jejich stávající status – třeba z hlediska kvality života či rozšířením možnosti výdělků pro ženy s malými dětmi a/nebo vedle toho poskytnutím kvalitních služeb péče o děti, jako jsou jesle a školky.

Ženy a trh práce v ČR

Vývoj zaměstnanosti a nezaměstnanosti žen v letech 1993–2003 (vstupní analýza)

Za posledních 10 let se pozice žen na trhu práce v České republice postupně proměňovala. Ukazuje se (tabulka 1), že se zvětšují rozdíly v podílech mužů a žen na trhu práce ve specifických skupinách rozlišených podle postavení na trhu práce (respektive podle vztahu k trhu práce). Zatímco v roce 1993 byl největší rozdíl v míře zaměstnanosti mužů a žen ve věku 20 až 24 let a 25 až 29 let (32,2 %, resp. 34,8 %), v roce 2003 se největší nerovnost přesouvá do kohort 25 až 29 a 30 až 34 let (31,5 %, resp. 28,2 %), tedy o 5 let.⁷

Podobně největší rozdíly v míře nezaměstnanosti mezi muži a ženami se zvýšily a posunuly z 25 až 29 (-5,9 % v neprospěch žen), na 30 až 34 (-8,4 %). Posun v genderových rozdílech v míře nezaměstnanosti (GAP) v posledně uvedené kategorii mezi roky 1993 a 2003 je velmi výrazný (z -2,8 na -8,4). Podobně ale sledujeme výrazný posun v neprospěch žen i v kategoriích od 35 až do 60 let!

Jestliže se tedy lehce snižují genderové rozdíly v míře zaměstnanosti, rozdíly v míře nezaměstnanosti se naopak spíše zvýšily. Významně vyšší je míra nezaměstnanosti žen proti mužům ve věkových kategoriích 15–19 let a pak mezi 30 až 40 lety.

Tabulka 1: Rozdíly v míře zaměstnanosti a nezaměstnanosti mezi muži a ženami (gender gap) podle věku (1993 – 2003)

GAP ⁺	zaměstnanost			nezaměstnanost		
	1993	2000	2003	1993	2000	2003
15 - 19	5,5 %	2,5 %	2,3 %	-3,8 %	-7,4 %	-11,2 %
20 - 24	32,2 %	14,7 %	12,3 %	-2,7 %	0,7 %	-1,0 %
25 - 29	34,8 %	32,7 %	31,5 %	-5,9 %	-7,1 %	-4,4 %
30 - 34	19,3 %	25,4 %	28,2 %	-2,8 %	-7,6 %	-8,4 %
35 - 39	8,9 %	13,0 %	14,4 %	-1,7 %	-3,5 %	-5,6 %
40 - 44	6,7 %	7,3 %	7,8 %	-1,5 %	-2,8 %	-3,5 %
45 - 49	2,0 %	5,8 %	4,5 %	-0,4 %	-2,6 %	-2,2 %
50 - 54	10,7 %	8,5 %	7,2 %	-1,0 %	-1,4 %	-2,8 %
55 - 59	44,9 %	40,9 %	36,9 %	-2,7 %	0,1 %	-1,5 %
60 +	8,3 %	7,2 %	8,8 %	-0,2 %	-2,4 %	0,5 %
celkem	19,4 %	18,5 %	18,7 %	-2,0 %	-3,2 %	-3,8 %

Zdroj: ČSÚ.

⁺ Jde o rozdíl mezi specifickou mírou zaměstnanosti a nezaměstnanosti u mužů a žen (M - Ž).

⁷ To souvisí s posunem věku početí dětí o cca 5 let.

Tabulka 2: Rozdíly v míře zaměstnanosti a nezaměstnanosti mezi muži a ženami (gender gap) podle vzdělání (1993 – 2003)

GAP ⁺	zaměstnanost			nezaměstnanost		
	1993	2000	2003	1993	2000	2003
základní vzdělání	6,0 %	5,1 %	3,9 %	0,6 %	5,3 %	3,4 %
střední vzd. bez maturity (vč. vyučen)	20,4 %	20,3 %	21,7 %	-2,7 %	-4,8 %	-6,3 %
střední vzdělání s maturitou	9,3 %	11,2 %	10,5 %	-1,5 %	-3,2 %	-2,6 %
vysokoškolské vzdělání	9,0 %	7,7 %	8,0 %	-0,4 %	-1,5 %	-0,9 %
celkem	19,4 %	18,5 %	18,7 %	-2,0 %	-3,2 %	-3,8 %

Zdroj: ČSÚ.

⁺ Jde o rozdíl mezi specifickou mírou zaměstnanosti a nezaměstnanosti u mužů a žen (M - Ž).

Rozdíly mezi ženami a muži v míře zaměstnanosti od roku 1993 poklesly jen zanedbatelně, rozdíl v míře nezaměstnanosti mužů a žen s nejméně základním vzděláním v neprospěch mužů je o něco menší, než tomu bylo v roce 1993 (tabulka 2). Vysvětlujeme to z velké části tím, že se z hlediska zaměstnání velmi zhoršila situace málo-kvalifikovaných mužů. V případě nezaměstnanosti jsou tyto „nůžky“ ještě výraznější: ženy se základním vzděláním jsou na tom – ve srovnání s muži – lépe, než v tomu bylo v roce 1993. V tomto směru se patrně nejvíce projevuje dopad strukturálních změn v ekonomice na trh práce, kdy k největšímu úbytku došlo u nekvalifikovaných pracovních míst v primárním a sekundárním sektoru (typicky místa obsazená muži). Největší znevýhodnění z hlediska nezaměstnanosti zakoušejí ovšem ve srovnání s muži vyučené ženy, jejichž propad v míře nezaměstnanosti se od roku 1993 zhoršil velmi výrazně. Situace žen s vyšším vzděláním (s maturitou či vysokou školou) je naopak jen nepatrně relativně horší, než byla na začátku 90. let.

Rozdíly mezi muži a ženami v pozicích na trhu práce (první rovina analýzy)

Rozdíly podle věku a vzdělání

Věk představuje (viz tabulka 3) významný faktor, ovlivňující pozici na trhu práce:

- Míra zaměstnanosti v plných úvazcích je nejnižší u mladých lidí do 25 let, poté se postupně zvyšuje až do 55 let a následně opět klesá.
- Jak flexibilní, tak i částečné úvazky jsou častější u mladých a dále starších lidí a podobný trend platí o míře frustrovaných pracovníků.
- V případě krátkodobé nezaměstnanosti jsou nejohroženější skupinou mladí lidé do 18 let, další do 25 let. Naopak dlouhodobá nezaměstnanost je vyšší v kategoriích 25–55 let.
- Míra ne-zaměstnanosti (resp. ekonomické neaktivity) postupně klesá se zvyšujícím se věkem. Významným předělem je věková hranice 35 let, po jejímž dosažení míra ne-zaměstnanosti (s vyloučením studentů) klesá z 13 % na 6 %.

Tyto trendy se však poněkud mění, pokud situaci posoudíme skrze rozdíly mezi muži a ženami. Celkově jsou největší genderové rozdíly v míře plné zaměstnanosti v kohortách 25-34 let (viz tabulka 3 a dále přílohy, tabulky 9–10). U následujících věkových kohort se genderové rozdíly v míře plné zaměstnanosti dál snižují, a opět narostou ve vyšším věku (nad 55 let). Ačkoli je trend pro všechny vzdělanostní skupiny stejný, největších rozdílů dosahují skupiny středoškolsky vzdělaných osob bez maturity (tedy včetně vyučených), když tyto rozdíly kulminují v kohortě 25–29 let. Oproti tomu ženy ve skupině vysokoškoláků mají vcelku srovnatelné postavení na trhu práce jako muži (viz tabulky 9 a 10 v příloze). V nich genderové rozdíly vzrůstají u vysokoškoláků později, ve věku 30–34 let (patrně s příchodem dětí) a nejsou tak velké jako u žen s nižším dosaženým vzděláním. Vzdělání má na pozici

ženy na trhu práce pozitivní vliv a vyrovnává jejich pozici ve srovnání s muži, s výjimkou období 25–34 let a nad 55 let.

Tabulka 3: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle věku (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	doba určitá [#]	frustrování nezam. ^{* #}	ne-zam. ^{** #}	celkem
celkem	15-17 l.	13,7 %	15,1 %	54,8 %	0,0 %	8,0 %	4,4 %	23,7 %	15 336
	18-24 l.	58,3 %	1,3 %	20,1 %	3,8 %	10,4 %	0,6 %	12,2 %	913 581
	25-29 l.	68,4 %	1,8 %	5,1 %	5,4 %	5,6 %	0,1 %	16,4 %	1 377 518
	30-34 l.	73,6 %	2,7 %	3,4 %	4,7 %	4,6 %	0,0 %	12,7 %	1 237 018
	35-39 l.	79,6 %	2,3 %	2,7 %	5,1 %	5,2 %	0,1 %	6,0 %	1 102 020
	40-44 l.	83,4 %	1,8 %	3,2 %	4,4 %	4,6 %	0,1 %	3,4 %	1 019 326
	45-54 l.	84,5 %	2,1 %	2,8 %	4,5 %	3,8 %	0,2 %	2,8 %	2 244 864
	55-65 l.	73,5 %	3,9 %	2,6 %	3,4 %	9,7 %	3,7 %	4,3 %	1 020 059
	celkem	75,7 %	2,3 %	4,9 %	4,5 %	5,8 %	0,6 %	7,9 %	8 929 722
GAP ⁺	15-17 l.	-15,4 %	15,9 %	8,9 %	0,0 %	-2,7 %	-5,5 %	-5,2 %	1 042
	18-24 l.	10,9 %	-0,4 %	1,6 %	0,0 %	-0,5 %	0,0 %	-14,5 %	44 364
	25-29 l.	34,7 %	-2,2 %	-1,6 %	-4,7 %	-0,4 %	0,0 %	-31,0 %	28 492
	30-34 l.	34,9 %	-4,3 %	-2,3 %	-6,2 %	-2,4 %	-0,1 %	-23,9 %	21 733
	35-39 l.	21,4 %	-4,1 %	-0,7 %	-4,7 %	-3,7 %	0,0 %	-10,3 %	15 595
	40-44 l.	10,9 %	-2,7 %	-0,3 %	-2,8 %	-1,8 %	0,0 %	-4,3 %	20 630
	45-54 l.	7,7 %	-2,3 %	-0,7 %	-1,5 %	-1,0 %	0,0 %	-2,7 %	14 893
	55-65 l.	21,2 %	-2,7 %	-0,9 %	-1,2 %	-9,8 %	-5,2 %	-3,2 %	239 408
	celkem	19,1 %	-2,6 %	-0,7 %	-3,0 %	-2,2 %	-0,4 %	-12,5 %	386 156

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1.–4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají je, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, kromě nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Rozdíly v míře ne-zaměstnanosti mužů a žen jsou nejvyšší v kohortě 25 – 29 let (30 %) a zůstávají vcelku vysoké až do věku 40 let. Ukazuje se přitom, že se tyto rozdíly snižují s tím, jak se zvyšuje dosažené vzdělání. Zatímco ve skupině lidí se základním vzděláním jsou tyto rozdíly dokonce už ve skupině 18 – 24 let vyšší než 40 % a zůstávají vysoké, u vysokoškoláků je vysoký rozdíl dosažen až v kohortě 30 – 34 let (28 %) a ve vyšším věku tyto rozdíly klesají – zjevně v souvislosti s reprodukčním cyklem a rodinnými povinnostmi. Rovněž se ukazuje, že ženy s vyšší úrovní vzdělání inklinují častěji než jiné, zejména v období zátěže rodinnými povinnostmi k flexibilním úvazkům, zatímco ženy s nižším dosaženým vzděláním věku jsou relativně častěji rezignují na zaměstnání (jsou „frustrování pracovníci“).

Pro ženy je obtížným obdobím ve vztahu k uplatnění na trhu práce i předdůchodový věk (55 – 64 let): mají daleko větší potíže nalézt zaměstnání na plný úvazek, proto se přesouvají (nebo jsou přesouvány) na alternativní úvazky (zejména na dobu určitou – absolutní rozdíl v míře těchto úvazků proti mužům je skoro 10 %). Vedle toho, ženy v tomto věku významně často rezignují na hledání zaměstnání (rozdíl mezi ženami a muži je absolutně více než 5 %).

Rozdíly podle forem soužití a vzdělání

Rodinná situace (tabulka 4) ovlivňuje pozici žen na trhu práce ve vztahu k pohlaví selektivně. Ženy žijící s partnerem jsou více ohroženy marginalizací na trhu práce – ve smyslu pravděpodobnosti zaměstnání. Více trpí dlouhodobou nezaměstnaností a vedle toho jsou častěji ne-zaměstnané (tedy se starají o chod domácnosti). Naproti tomu ženy, které žijí samy, častěji zaujímají flexibilní pracovní místa (zejména pracovní místa na dobu určitou).

Tabulka 4: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle formy soužití (rodinné situace) (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	dobu určitá [#]	frustrování nezam.* [#]	ne-zam.** [#]	celkem
celkem	sám/a	72,3 %	2,7 %	4,8 %	7,5 %	7,2 %	1,2 %	5,8 %	1 256 676
	soužití	77,9 %	2,5 %	2,6 %	3,5 %	5,1 %	0,5 %	8,7 %	5 967 058
	celkem	76,9 %	2,5 %	3,0 %	4,2 %	5,4 %	0,6 %	8,2 %	7 223 734
GAP ⁺	sám/a	14,3 %	-2,4 %	-0,5 %	-1,9 %	-3,6 %	-1,0 %	-6,1 %	-209 291
	soužití	23,0 %	-2,9 %	-1,0 %	-3,0 %	-2,0 %	-0,3 %	-15,3 %	172 137
	celkem	21,7 %	-2,8 %	-1,0 %	-3,1 %	-2,4 %	-0,4 %	-13,5 %	-37 154

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. – 4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

[#] Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

^{##} Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

⁺ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Podobný trend je patrný, sledujeme-li vliv vzdělání (tabulka v příloze 11–12). Ukazuje se, že relativně nejmenší rozdíly mezi pohlavími jsou v těch kategoriích, kde jsou současně zjištěny největší znevýhodnění v rámci kategorie mužů (lidé se základním vzděláním). Z hlediska plnohodnotných úvazků jsou zde rozdíly v neprospěch žen nejmenší. Zároveň muži bez partnerky vykazují nejvyšší riziko krátkodobé (a opakované) nezaměstnanosti a flexibilních úvazků. Vysvětlujeme to zejména nestabilitou pracovní kariéry osamělých mužů, zatímco přítomnost ženy-partnerky působí jako stabilizátor pozice muže-partnera na trhu práce.

Třebaže se rozdíly mezi muži a ženami ve více ohledech (zejména v riziku nezaměstnanosti) mění spolu se vzděláním (výrazně klesá rozdíl v riziku nezaměstnanosti u vysokoškoláků), rozdíl v ne-zaměstnanosti mezi pohlavím v případě žen s partnerem je rozdíl ve všech skupinách podle pohlaví srovnatelný, tedy vysoký i u vysokoškoláků. Z toho usuzujeme, že akceptace role ženy pečující o malé děti je srovnatelná ve všech vzdělanostních skupinách, pokud žijí s partnerem. Naopak u osaměle žijících žen vysokoškolaček je rozdíl v ne-zaměstnanosti proti mužům malý, zatímco u osaměle žijících žen se středním vzděláním je ještě vysoký. Lze to interpretovat patrně jako důsledek rozdílné preference ve vztahu k hodnotám rodiny a zaměstnání a vedle toho jako důsledek ekonomických tlaků, stejně jako odraz snahy vysokoškolaček žijících v neúplných domácnostech udržet si ekonomickou a také s tím spojenou partnerskou nezávislost.

Rozdíly podle počtu dětí

Ukazuje se, že počet dětí (tabulka 5) je významný predikátor pozice na trhu práce. S rostoucím počtem dětí se snižuje pravděpodobnost uplatnění v plném pracovním úvazku. Dochází rovněž k nárůstu rizika nezaměstnanosti a k extrémnímu vzrůstu ne-zaměstnanosti (z

2,8 % ve skupině bez dětí až k 30,1 % ve skupině lidí se 3 a více dětmi). Současně se zdá, že lidé bez dětí jsou významně více zaměstnáváni na smlouvy na dobu určitou.

O malé děti pečují zejména ženy. I když je to podle všeho ve většině případů jejich preferovaná volba, platí však také to, že čelí znevýhodnění na trhu práce ve více ohledech. Za prvé se snižuje ženina šance na plno-úvazkové zaměstnání: například pravděpodobnost, že žena žijící v rodině se třemi a více dětmi dosáhne na toto zaměstnání, je více než o 50 % nižší ve srovnání s muži, zároveň riziko, že tato žena bude ne-zaměstnaná, je o 53 % vyšší než u mužů, kteří jsou ve stejné situaci. Především se ale projevuje narůstající riziko nezaměstnanosti ve skupině žen, které pečují o děti. Riziko dlouhodobé nezaměstnanosti (nad 6 měsíců) ženy se dvěma dětmi je o cca 10 % vyšší, než je tomu v případě muže.

Tabulka 5: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle počtu dětí (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	doba určitá [#]	frustrování nezam.* [#]	ne-zam.** [#]	celkem
celkem	bez dětí	82,1 %	2,4 %	3,0 %	3,8 %	5,8 %	1,0 %	2,8 %	4 106 849
	1 dítě	73,4 %	2,4 %	3,4 %	4,9 %	5,3 %	0,2 %	12,1 %	1 665 072
	2 děti	68,7 %	3,0 %	3,3 %	5,0 %	4,7 %	0,1%	17,4 %	1 247 246
	3+dětí	52,5 %	2,2 %	5,8 %	12,5 %	4,1 %	0,0 %	30,1 %	207 654
	celkem	75,8 %	2,3 %	4,9 %	4,5 %	5,8 %	0,6 %	7,9 %	8 886 882
GAP ⁺	bez dětí	7,9 %	-1,8 %	-0,3 %	-1,1 %	-2,4 %	-0,7 %	-2,1 %	116 803
	1 dítě	31,3 %	-3,7 %	-1,7 %	-6,5 %	-2,3 %	-0,2 %	-20,7 %	-97 954
	2 děti	46,5 %	-4,8 %	-4,1 %	-9,4 %	-2,8 %	-0,1 %	-32,4 %	-36 481
	3+dětí	54,5 %	-3,6 %	-7,0 %	-7,0 %	-0,5 %	0,0 %	-53,0 %	-6 848
	celkem	19,1 %	-2,5 %	-0,7 %	-3,0 %	-2,2 %	-0,4 %	-12,5 %	406 271

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. – 4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

[#] Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu lidí v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

^{##} Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

⁺ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Rozdíly podle věku nejmladšího dítěte

Podle očekávání míra (jak plnohodnotné, tak flexibilní) zaměstnanosti významně vzrůstá s tím, jak se zvyšuje věk nejmladšího dítěte. Přibližně po třetím roce se celková míra zaměstnanosti vrací až na 71 % a po osmém roku nárůst pokračuje ještě dále až na 80 %. S tím souvisí i pokles celkové míry ne-zaměstnanosti ze 46 % (u těch, kteří pečují o dítě ve věku 1 rok) až na 3,2 % (ve školním věku dítěte).

Ukazuje se, že z hlediska věku nejmladšího dítěte je nutné rozlišit tři fáze. V první fázi, těsně po narození dítěte, dochází k největšímu propadu v zaměstnanosti žen, stejně jako k nárůstu ne-zaměstnanosti. Lze to očekávat – i sociální politiky u nás vytvářejí prostor, aby žena zůstávala doma s dítětem na rodičovské dovolené do jeho věku 3 až 4 let.

Druhé období nastává mezi třetím a čtvrtým rokem věku dítěte, kdy končí garance dřívějšího zaměstnání a krátce na to i zaopatření ze strany státu a ženy se dostávají zpět na trh práce. Situace těchto žen však není příliš dobrá – častěji zůstávají nezaměstnané. Nejprve jde o nezaměstnanost krátkodobou, posléze přecházejí do nezaměstnanosti dlouhodobé, kde je rozdíl proti mužům více než 14 % ve věku dítěte 4 – 7 let.

Konečně, třetí fáze vrcholí nástupem dětí do školy (tj. v šesti až sedmi letech). Ženy, které pečují o tyto děti, jsou častěji zaměstnávány na částečných pracovních úvazcích a podobně dále v pracovních poměrech na dobu určitou. Tato flexibilní zaměstnání mohou ovšem vedle

znevýhodnění znamenat naopak i možnost přechodu z rodičovské dovolené nebo případné následné nezaměstnanosti zpět do zaměstnání na plný úvazek.

Tabulka 6: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle věku nejmladšího dítěte (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	dobu určitá [#]	frustrování nezam.* [#]	ne-zam.** [#]	celkem
celkem	do 1 roku	59,1 %	1,5 %	3,9 %	2,8 %	3,4 %	0,0 %	31,8 %	364 316
	1 rok	47,1 %	1,3 %	3,9 %	2,6 %	2,5 %	0,1 %	45,7 %	308 948
	2 roky	48,5 %	2,3 %	2,2 %	4,2 %	3,3 %	0,0 %	42,5 %	275 367
	3 roky	57,0 %	2,1 %	4,0 %	6,2 %	4,0 %	0,1 %	30,5 %	259 984
	4-7 roku	71,2 %	3,6 %	6,2 %	9,1 %	6,7 %	0,2 %	5,8 %	792 029
	8-15 roku	80,2 %	2,6 %	4,7 %	4,5 %	5,8 %	0,2 %	3,2 %	1 236 369
	celkem	67,9 %	2,5 %	4,7 %	5,6 %	5,1 %	0,1 %	16,6 %	3 237 013
GAP ⁺	do 1 roku	54,6 %	-1,8 %	0,6 %	-0,5 %	2,2 %	0,0 %	-58,6 %	-18 493
	1 rok	79,8%	-2,0 %	-2,7 %	-4,4 %	2,9 %	-0,2 %	-84,2%	-16 123
	2 roky	75,4 %	-3,0 %	-2,3 %	-0,7 %	1,7 %	-0,1 %	-78,0 %	-16 257
	3 roky	63,7 %	-3,9 %	-5,5 %	-9,0 %	-1,8 %	0,0 %	-56,8 %	-7 204
	4-7 roku	32,4 %	-5,9 %	-5,1 %	-14,1%	-4,7 %	-0,3 %	-8,7 %	-47 173
	8-15 roku	14,9 %	-3,5 %	-1,5 %	-4,9 %	-3,8 %	-0,1 %	-2,7 %	-69 502
	celkem	38,8 %	-3,8 %	-2,8 %	-7,3 %	-2,1 %	-0,1 %	-28,9 %	-174 752

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. – 4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu lidí v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Z hlediska koincidence věku dítěte a vzdělání ženy se ukazuje, že šance ženy být zaměstnána na plno-úvazkovém zaměstnání je proti mužům relativně opět nejlepší tam, kde je situace mužů nejhorší, tj. zejména v případě osob se základním vzděláním. Šance na plnou zaměstnanost u žen s maturitou a vysokou školou je sice vyšší než v případě žen s nižším vzděláním, avšak stále je nízká proti mužům se stejným stupněm vzdělání. Vysokoškolačky přitom už od nízkého věku dítěte působí relativně častěji i na pracovních místech na zkrácenou pracovní dobu.

Souhrnné hodnocení faktorů, jež ovlivňují nerovné postavení žen na trhu práce (logistická regrese – druhá rovina analýzy)

Pokud kontrolujeme efekt proměnných, které jsme již použili výše v souhrnném modelu zachycujícím poměry šancí na plnohodnotné, či naopak marginalizované pozice na trhu práce, ukazuje se, že ženy jsou výrazně znevýhodněny. Odhlédneme-li od úvazků na zkrácenou pracovní dobu a od ne-zaměstnanosti, jež mohou mít ovšem různé důvody (znevýhodnění ze strany zaměstnavatelů či preferenci žen samotných)⁸, je riziko (dlouhodobé nezaměstnanosti)

⁸ Pravděpodobnost, že budou zaměstnány na pracovním místě se zkrácenou pracovní dobou (tj. na částečné úvazky) je 6 x vyšší v případě prvního modelu, který zahrnuje všechny osoby, tj. jak ty, které nemají děti, tak i ty, které je mají a až 20 x vyšší v případě druhého modelu – tj. pouze pro osoby s dětmi, než je tomu v případě mužů (viz dále tabulky 7 a 8).

žen rovněž významně vyšší než v případě mužů (v druhém modelu dokonce téměř 6krát), což ukazuje zejména na skutečnost, že ženy jsou ve značně znevýhodněné situaci právě v případě, jsou-li v rodině děti. počet dětí přitom není pro znevýhodnění žen tak významný jako skutečnost, že vůbec mají děti. Současně s tím hraje roli i věk nejmladšího dítěte; kritické je z hlediska nezaměstnanosti období, kdy dítě má 4 až 7 let.

Tabulka 7: Logistická regrese (včetně bezdětných): faktory ovlivňující pozici na trhu práce

	Demografické ukazatele		část.úv.	doba.urč.	STU	LTU	N ZAM
			Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*
CELKEM	pohlaví vzdělání	ženy (<i>ref. muži</i>)	5,83	2,36	1,59	2,52	13,28
		<i>vš (ref.)</i>					
		sš s mat	0,74	1,02	1,67	2,25	1,10
		sš bez mat	1,07	1,63	3,50	6,50	1,45
	věk	zš	1,37	2,33	8,33	25,00	3,45
		55+ (ref.)					
		45-54	0,33	0,29	0,90	0,89	0,15
		35-44	0,26	0,39	1,00	0,94	0,12
		25-34	0,38	0,51	1,43	1,06	0,43
	počet dětí	do 24let	0,41	1,20	4,76	0,92	1,16
		<i>bez dětí</i>					
		1 dítě	1,64	1,17	1,06	1,42	4,63
		2 děti	2,33	1,14	1,06	1,58	7,33
	konstanta	3+děti	2,61	1,39	1,77	3,86	20,03
			0,01	0,19	0,34	0,11	0,06

* Všechny koeficienty jsou významné na hladině významnosti 0,05.

Podobně velký rozdíl mezi muži a ženami je v případě ne-zaměstnanosti. Šance, že žena skončí mimo zaměstnání (ale ne nezaměstnaná), je oproti mužům 13krát vyšší v prvním modelu a dokonce 151krát vyšší v druhém modelu.

Tabulka 8: Logistická regrese (jen lidé, kteří mají děti): faktory ovlivňující pozici na trhu práce

	Demografické ukazatele		část.úv.	doba.urč.	STU	LTU	N ZAM
			Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*	Exp(B)*
CELKEM	pohlaví vzdělání	ženy (<i>ref. muži</i>)	23,05	3,20	2,32	5,56	151,94
		<i>vš (ref.)</i>					
		sš s mat	0,58	1,06	1,10	4,00	1,18
		sš bez mat	0,78	1,90	3,30	12,00	1,77
	věk	zš	0,71	2,08	10	50,00	4,55
		<i>55+ (ref.)</i>					
		45–54	0,46	0,32	0,58	1,98	0,67
		35–44	0,52	0,45	0,58	1,79	1,75
	počet dětí	25–34	0,56	0,55	0,67	1,79	2,83
		do 24let	0,66	1,67	3,03	2,38	8,33
		<i>1 dítě (ref.)</i>					
		2 děti	1,37	0,95	1,02	1,04	1,44
	věk nejmladšího dítěte	3+děti	1,52	1,26	1,81	2,95	3,40
		<i>8–15 roku (ref.)</i>					
		4–7 roku	1,56	1,26	1,53	2,15	1,43
		3 roky	1,81	1,10	1,06	1,82	18,71
		2 roky	3,31	1,35	0,35	1,56	48,43
1 rok		2,47	1,10	0,81	0,99	61,86	
konstanta	do 1 roku	1,18	0,83	0,80	0,65	14,29	
		0,00	0,14	0,34	0,07	0,08	

* Všechny koeficienty jsou významné na hladině významnosti 0,05.

Zatímco nezaměstnanost je nejsilněji ovlivněna vzděláním a až poté pohlavím, věkem, počtem a věkem dětí, ne-zaměstnanost a flexibilní formy zaměstnání jsou nejvíce ovlivněny pohlavím, věkem nejmladšího dítěte, počtem dětí a věkem respondenta. Prokazuje se, že lidé se základním vzděláním jsou ve významně vyšším riziku nezaměstnanosti, a zejména dlouhodobé nezaměstnanosti, proti všem ostatním skupinám.

Naopak se ukazuje, že dosažené vzdělání nemá srovnatelně silný význam pro „flexibilní formy“ postavení na trhu práce. Tyto úvazky jsou sice nepatrně více směřovány k lidem se základním vzděláním, ve srovnání s vlivem na riziko nezaměstnanosti je však efekt vzdělání minimální. Dále se zdá, že „flexibilní zaměstnání“ nesměřuje příliš k nějaké významné skupině podle věku.

Závěr

V tomto textu nahlížíme na (ne)rovné pozice mužů a žen na trhu práce, což umožňuje poodkrýt i tendence v rodičovském životě – a ukazuje na možnosti harmonizovat pracovní a osobní (rodinný) život například pomocí částečných pracovních úvazků.

Ukazuje se, že mechanismy trhu práce a rodinného života v ČR ženy v řadě ohledů znevýhodňují, respektive je často posouvají z jedné znevýhodněné skupiny do jiné. Na začátku pracovní kariéry je situace žen velmi podobná situaci mužů (obecně, míra zaměstnanosti je v obou skupinách nízká, míra nezaměstnanosti naopak vysoká). S příchodem dětí se situace žen zhoršuje – zvyšuje se riziko netypických úvazků a nezaměstnanosti. Současně podle očekávání klesá jejich zaměstnanost a naopak se zvyšuje ne-zaměstnanost. Pokud má dítě jeden až tři roky, jde zejména o neaktivitu (rodičovskou dovolenou), po třetím roku věku dítěte existuje však extrémně vysoké riziko nezaměstnanosti. V době, kdy děti začínají chodit do školy, se situace žen v relaci k mužům srovnává, a to i v riziku nezaměstnanosti. V předdůchodovém věku se rozdíl mezi muži a ženami opět zvyšují.

Situace žen na trhu práce je celkově nestálejší, než je tomu v případě mužů. Mezi 20 a 35 rokem života se obecně zvyšuje míra zaměstnanosti a klesá nezaměstnanost. Začínají vzrůstat rozdíly mezi muži a ženami co do specifických pozic na trhu práce signalizujících znevýhodnění (rozdíly v nezaměstnanosti a v četnosti flexibilních kontraktů).

Po ukončení mateřské dovolené (tedy hlavního faktoru ne-zaměstnanosti) se žena často stává nezaměstnanou nebo nachází uplatnění na flexibilním pracovním místě. Poté, co děti začínají chodit do školy, situace se značně zlepšuje a rozdíly mezi muži a ženami se – třebaže ne v plné míře – vyrovnávají. Vedle toho rovněž vidíme, že skupina žen není homogenní; marginalizační tendence působí s různou intenzitou v různých vzdělanostních a věkových skupinách, podle typu – úplnosti rodiny a počtu dětí, vždy tak, že rozdíly v mírách sledovaných ukazatelů (zejména roste neaktivita a nezaměstnanost, později dlouhodobá nezaměstnanost). Mezi muži vysokoškoláky a ženami vysokoškolačkami nejsou rozdíly tak velké, jako je tomu u kategorie základního vzdělání. Teprve okolo 10 až 15 let věku dítěte se rozdíly mezi muži a ženami srovnávají uniformně u všech skupin.

Shrnuto, analýza ukázala, že proces marginalizace pozice na trhu práce je ovlivněn pohlavím, počtem a věkem dětí žijících v rodině, vzděláním a věkem. Vzdělání je přitom rozhodujícím faktorem formujícím riziko nezaměstnanosti, zatímco pohlaví a přítomnost dětí v rodině a jejich věk jsou významnějšími faktory spíše pro ne-zaměstnanost a flexibilní úvazky (může jít ovšem o preferovanou pozici ve vztahu k trhu práce), avšak ovlivňují i nezaměstnanost. Dané znevýhodnění (vyšší riziko nezaměstnanosti, flexibilních úvazků a neaktivity) se projevuje nejen v období, kdy ženy pečují o malé děti, ale i v jejich další pracovní kariéře, zejména pak na jejím sklonku. Je vedle ztráty lidského kapitálu v období péče o děti a celkově menší investice času do pracovní kariéry ve srovnání s muži i důsledkem očekávání a praktik zaměstnavatelů, kteří ženy s malými dětmi chápou jako méně výkonnou a méně spolehlivou – marginální kategorii pracovní síly. Vyšší vzdělání je však pro ženy devizou, která do jisté míry omezuje jak riziko nezaměstnanosti, tak i dočasných úvazků.

Citovaná literatura:

EC 1997. *Amsterodamská smlouva*. Brusel: European Commission.

Kabele, J. 1998. *Přerody: principy sociálního konstruování*. Praha : Karolinum.

Keller, J. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Slon.

OECD 2003. *Babies and Bosses: Balancing Work and Family Life*. Paris: OECD.

Přílohy

Tabulka 9: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle věku, pro kategorii střední vzdělání bez maturity vč. vyučených (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	dobu určitá [#]	frustrování nezam.* [#]	ne-zam. ** [#]	celkem
celkem	15-17 l.	69,7 %	0,0 %	30,3 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	1 054
	18-24 l.	59,7 %	0,5 %	20,7 %	4,4 %	9,7 %	0,2 %	11,3 %	401 264
	25-29 l.	67,9 %	1,1 %	5,7 %	7,4 %	5,4 %	0,1 %	15,8 %	571 358
	30-34 l.	73,2 %	2,5 %	4,5 %	6,0 %	5,5 %	0,0 %	10,5 %	558 515
	35-39 l.	78,5 %	2,2 %	3,8 %	5,8 %	6,2 %	0,1 %	4,8 %	454 322
	40-44 l.	82,2 %	1,5 %	4,0 %	4,5 %	5,7 %	0,1 %	3,0 %	445 663
	45-54 l.	83,5 %	2,2 %	3,2 %	4,7 %	4,4 %	0,2 %	2,6 %	1 019 849
	55-65 l.	74,4 %	3,9 %	3,5 %	4,2 %	8,0 %	3,6 %	3,8 %	430 083
	celkem	75,5 %	2,0 %	5,6 %	5,3 %	6,0 %	0,5 %	7,0 %	3 882 107
GAP ⁺	15-17 l.	-50,5 %	0,0 %	50,5 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	212
	18-24 l.	18,0 %	-0,5 %	-3,6 %	-0,2 %	-0,5 %	0,2 %	-19,3 %	109 838
	25-29 l.	45,4 %	-2,3 %	-5,8 %	-11,6 %	-1,2 %	0,0 %	-36,8 %	113 322
	30-34 l.	38,9 %	-4,3 %	-4,4 %	-11,3 %	-4,3 %	0,0 %	-21,8 %	82 057
	35-39 l.	25,4 %	-4,7 %	-2,9 %	-6,6 %	-5,7 %	0,0 %	-9,0 %	73 666
	40-44 l.	14,5 %	-3,1 %	-2,3 %	-3,2 %	-3,4 %	0,0 %	-4,2 %	94 792
	45-54 l.	10,1 %	-2,8 %	-1,4 %	-2,5 %	-1,6 %	-0,1 %	-2,6 %	216 575
	55-65 l.	24,4 %	-3,2 %	-2,8 %	-2,6 %	-8,6 %	-7,8 %	-2,4 %	201 890
	celkem	23,8 %	-2,9 %	-2,7 %	-5,2 %	-3,0 %	-0,5 %	-13,4 %	892 353

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. –4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Tabulka 10: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle věku pro kategorii vysokoškolského vzdělání (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	doba určitá [#]	frustrovaní nezam.* [#]	ne-zam.** [#]	celkem
celkem	15-17 l.								0
	18-24 l.	65,1 %	2,1 %	10,2 %	0,0 %	18,3 %	0,8 %	6,1 %	15 767
	25-29 l.	77,8 %	3,0 %	3,2 %	0,1 %	7,1 %	0,0 %	9,3 %	141 142
	30-34 l.	77,5 %	3,7 %	1,3 %	0,7 %	4,7 %	0,0 %	12,6 %	145 375
	35-39 l.	86,4 %	3,2 %	1,1 %	0,6 %	2,9 %	0,0 %	6,0 %	141 735
	40-44 l.	87,2 %	2,7 %	1,8 %	1,5 %	4,0 %	0,0 %	3,1 %	146 001
	45-54 l.	94,6 %	1,5 %	0,5 %	0,9 %	1,9 %	0,1 %	0,7 %	278 962
	55-65 l.	81,2 %	3,4 %	1,0 %	0,9 %	8,9 %	1,9 %	3,0 %	153 830
	celkem	85,2 %	2,7 %	1,4 %	0,8 %	4,8 %	0,3 %	5,1 %	1 022 812
GAP ⁺	15-17 l.								0
	18-24 l.	7,7 %	1,8 %	-17,5 %	0,0 %	2,7 %	-1,4 %	2,4 %	-2 306
	25-29 l.	16,5 %	-2,1 %	1,1 %	0,2 %	1,0 %	0,0 %	-17,1 %	9 113
	30-34 l.	34,2 %	-6,8 %	-0,8 %	0,5 %	0,4 %	0,0 %	-28,0 %	15 026
	35-39 l.	20,1 %	-6,2 %	-1,0 %	-1,4 %	1,6 %	0,0 %	-13,7 %	23 714
	40-44 l.	8,3 %	-4,8 %	1,6 %	-0,6 %	-0,9 %	0,0 %	-3,7 %	15 780
	45-54 l.	3,0 %	-2,6 %	0,4 %	1,3 %	-1,3 %	0,1 %	-0,8 %	56 101
	55-65 l.	22,4 %	-2,5 %	0,5 %	-0,8 %	-13,4 %	-3,1 %	-3,7 %	48 895
	celkem	15,8 %	-3,9 %	-0,1 %	0,1 %	-1,9 %	-0,3 %	-10,0 %	166 322

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. – 4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Tabulka 11: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle formy soužití, pro kategorii střední vzdělání bez maturity (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	doba určitá [#]	frustrovaní nezam.* [#]	ne-zam.** [#]	celkem
celkem	sám/a	69,4 %	3,0 %	6,2 %	8,1 %	7,6 %	1,0 %	6,6 %	501 831
	soužití	77,7 %	2,3 %	3,2 %	4,1 %	5,6 %	0,5 %	7,5 %	2 599 715
	celkem	76,4 %	2,4 %	3,7 %	4,7 %	5,9 %	0,5 %	7,4 %	3 101 546
GAP ⁺	sám/a	23,8 %	-3,6 %	-2,1 %	-4,6 %	-5,9 %	-1,2 %	-9,0 %	13 811
	soužití	26,4 %	-3,0 %	-2,4 %	-5,1 %	-2,7 %	-0,4 %	-15,2 %	514 701
	celkem	26,2 %	-3,1 %	-2,5 %	-5,2 %	-3,3 %	-0,6 %	-14,1 %	528 512

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1. – 4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

sjednotit font (sazba)

Tabulka 12: Genderové rozdíly v pozici na trhu práce podle formy soužití, pro kategorii vysokoškolské vzdělání (ČR, 2004)

	věk	celé úvazky [#]	část. úvazky [#]	nezam. (<6m.) ^{##}	nezam. (>6m.) ^{##}	doba určitá [#]	frustrování nezam. ^{* #}	ne-zam. ^{** #}	celkem
celkem	sám/a	85,4 %	2,6 %	1,3 %	2,1 %	5,6 %	0,9 %	2,3 %	150 300
	soužití	85,7 %	2,8 %	0,9 %	0,4 %	4,1 %	0,2 %	5,9 %	744 483
	celkem	85,7 %	2,8 %	1,0 %	0,7 %	4,3 %	0,3 %	5,3 %	894 783
GAP ⁺	sám/a	11,3 %	-4,0 %	0,2 %	0,3 %	-4,1 %	-1,1 %	-2,7 %	-5 793
	soužití	18,4 %	-4,1 %	0,3 %	0,0 %	-1,6 %	-0,1 %	-12,9 %	142 830
	celkem	17,0 %	-4,1 %	0,3 %	-0,1 %	-2,1 %	-0,3 %	-10,8 %	137 037

Zdroj: VŠPS, pooled design, 1.–4. čtvrtletí, váženo (personal weight)

* Jsou to ti nezaměstnaní, kteří by zaměstnání rádi přijali, ale nehledají, protože nevěří, že nalézt mohou.

** Všichni ekonomicky neaktivní, vyjma nezaměstnaných studentů a důchodců (lidí mimo pracovní trh).

Jde o podíl dané skupiny na celkovém počtu osob v ekonomicky aktivním věku (s výjimkou studentů a důchodců).

Jde o standardní míru nezaměstnanosti (počet nezaměstnaných/počet nezaměstnaných + zaměstnaných).

+ Jde o rozdíl mezi muži a ženami v specifických mírách charakterizujících postavení na trhu práce (M - Ž).

Subjektivní vnímání příjmové situace rodin s dětmi

Ondřej Hora

Úvod

V soudobé odborné literatuře je značná pozornost věnována posunům v životních strategiích mladých partnerů a rodin, a to jednak dobrovolných (změna preferencí, svobodná volba), a jednak vynucených (obtížné ekonomické podmínky). Tato stať je věnována vztahu mezi rodinným životem lidí v České republice, vytvářením ekonomických tlaků a vzniku rizika chudoby. *Cílem této stati je zjistit, jakým způsobem se mohou změny ekonomické situace a životní úrovně rodin spojené s narozením a výchovou dětí projevit v subjektivním vnímání příjmové situace jejich rodičů.* Subjektivní vnímání příjmové situace domácností zde chápeme jako proxy indikátor ekonomické situace domácností¹. Protože lze předpokládat, že subjektivní vnímání příjmové situace lépe vystihuje případné finanční motivy formující strategie těchto lidí než tzv. objektivní indikátory (např. příjem), jeví se tento indikátor pro naši analýzu jako vhodný.

Zároveň se zde nabízí možnost srovnat námi získané informace s některými analýzami objektivních indikátorů příjmů a výdajů domácností dle ČSÚ. Čisté příjmy domácností s dětmi jsou podle dat Mikrocenzu 2002 závislé především na počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti a nepřímo na počtu dětí (srovnej ČSÚ 2004a – tabulka 7.2). Získané informace o subjektivním vnímání příjmové situace proto výběrově doplňujeme o některé analýzy související s ekonomickým postavením rodičů na trhu práce. Objektivní náklady na výchovu a výživu dětí lze sledovat v podrobné analýze ČSÚ (2004b), ze které mj. vyplývá, že v rodinách se dvěma dětmi tvoří spotřební výdaje na děti téměř 50 procent celkových spotřebních výdajů. S vyšším počtem dětí klesají výdaje na každé dítě, ale naopak se výrazně zvyšuje zatížení rodinného rozpočtu.

Související dimenzí naší analýzy jsou informace o výskytu subjektivní chudoby v těchto domácnostech a identifikace určitých charakteristik domácností a životních situací, jejichž výskyt může být spojen s výskytem rizika propadu domácnosti do subjektivní chudoby. Podle výsledků předchozího výzkumu (Sirovátka a kol. 2005) na datech Šetření sociální situace domácností (SSD 2001) – jedná se o vzorek cca 10 000 domácností – je dle objektivních měřítek nejvyšší riziko incidence chudoby u domácností bez ekonomicky aktivních členů, domácností se 3 a více dětmi, neúplných čistých rodin², domácností s přednostou do 24 let, s přednostou, který má základní vzdělání, je nezaměstnaný či ekonomicky neaktivní. Podle druhu domácnosti jsou nejvíce ohroženy chudobou neúplné čisté rodiny s dětmi (domácnosti osamělých rodičů, nejčastěji samoživitelky). Podíl těchto domácností ve skupině chudých domácností je více než pětina, přičemž jejich podíl mezi domácnostmi je jen necelých 5 % (srovnej **tabulka č. 1**).

Dále lze konstatovat, že z hlediska ekonomického postavení přednosta domácnosti jsou chudobou nejvíce ohroženy domácnosti osob pobírající rodičovský příspěvek – pracující i nepracující a také domácnosti nezaměstnaných. Z těchto výsledků je možné vyvodit, že riziko výskytu subjektivní chudoby může být v některých typech domácností s dětmi značné.

¹ Využití subjektivního pojetí pro posouzení životní situace domácnosti bývá někdy podrobováno kritice právě z hlediska jejich nedostatečného souladu s objektivními měřítky – vznikají zde tzv. „chyby dvojího typu“ (srovnej např. Mareš 2002: 35-36).

² Takto jsou označeny domácnosti jednotlivců s dětmi (žijících bez partnera a dalších osob ve společné domácnosti).

Tabulka č. 1: Struktura populace a riziko chudoby (osoby podle typu domácnosti - typologie EU) data šetření SSD 2001

Typ domácnosti	a) struktura – celkem (%)	b) struktura – chudé domácnosti (%)	c) chudí ve skupině (v %)	d) index rizika chudoby (a/b)
jednotlivec, mladší 65 let	4,6	9,1	15,28	1,96
jednotlivec, 65 let a více	4,8	7,6	12,35	1,58
dvojice, oba mladší 65 let	10,5	3,0	2,20	0,28
dvojice, aspoň jeden 65 let a více	7,6	1,2	1,24	0,16
dvojice s 1 dítětem (mladším 18 let)	12,0	7,8	5,05	0,65
dvojice se 2 dětmi	20,7	15,5	5,83	0,75
dvojice se 3 a více dětmi	5,3	12,3	17,97	2,30
dvojice s aspoň 1 dítětem a dalšími členy	6,0	7,1	9,30	1,19
neúplná rodina	4,7	15,9	26,24	3,36
ostatní domácnosti	23,6	21,1	6,80	0,87
celkem	100	100	7,80	1,00

Zdroj: Sirovátka a kol. 2005, tabulka 3 (upraveno)

Metodologická poznámka

Metodou zvolenou pro tuto práci je sekundární analýza výběrového datového souboru. Při naší analýze jsme pracovali se souborem „Výběrových šetření pracovních sil“ ze čtvrtého čtvrtletí roku 2004 (pro popis výběrového souboru viz ČSÚ 2005a). Takovýto výběrový soubor sebou kromě výhod spojených s prací s velkým souborem respondentů (umožňuje postihnout relativně velké vzorky i u dílčích kategoriích) přináší také určitá metodologická rizika spojená především s konstrukcí dotazníku a také s nevýběrovými chybami při dotazování. V tomto šetření bylo 8486 vyřazených domácností, nejčastěji z důvodu kategorického odmítnutí, dlouhodobé nepřítomnosti respondenta nebo protože byt byl prázdný. Takto vyřazené domácnosti tvoří přibližně 25 procent domácností, což může do jisté míry zkreslovat především poměry (nahodnocením či podhodnocením) zastoupení jednotlivých kategorií ve výběrovém souboru proti reálné situaci, ale nikoli samotné výsledky analýzy, které byly z tohoto důvodu převáženy v souladu s metodickým postupem ČSÚ.

Druhým momentem, který může vést k určitému zkreslení dosažených výsledků, je konstrukce pro nás klíčové otázky (E1201) týkající se subjektivní chudoby³, ve které je využívána výpověď jednoho referenta ke zjištění situace za celou domácnost. Výpověď referující osoby je poté připsána všem osobám v dané domácnosti. Uvedený postup je využíván také v některých analýzách Eurostatu (viz European Commission 2000: 66). V našem případě dochází pravděpodobně k určitému zkreslení vzhledem k tomu, že ne vždy odpovídá na uvedenou otázku typově stejná osoba (muž – žena, osoba v čele domácnosti – partner, pracující – v domácnosti či nezaměstnaný), takto vzniklé rozdíly mohou být podle našich dílčích analýz přibližně na úrovni 1 – 2 procent). Výjimkou z uvedeného postupu je **tabulka č. 3**, která zahrnuje pouze výpovědi žen partnerek.

³ Přesné znění otázky v dotazníku: „Považujete současnou příjmovou situaci vaší domácnosti za: velmi dobrou, spíše dobrou, spíše špatnou, velmi špatnou?“

Vliv rodinné situace respondentů na subjektivní vnímání příjmové situace jejich domácností

Jak jsme již uvedli v úvodu, zjišťujeme *jakým způsobem se mohou změny spojené s narozením a výchovou dětí projevat v subjektivním vnímání příjmové situace jejich rodičů*. V našem výběrovém souboru je celkem 52,6 procenta osob žijících v domácnostech, jejichž členové označili příjmovou situaci domácnosti jako velmi dobrou či spíše dobrou. Nejprve jsme sledovali, jakým způsobem může být subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti ovlivněno počtem závislých dětí. Případné negativní dopady na situaci domácnosti lze předpokládat jednak v přímých nákladech na péči o děti a jednak nepřímo v dočasné ztrátě zaměstnání či přerušení kariéry pečujícího partnera (případně obou partnerů).

Tabulka č. 2: Subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti podle počtu závislých* dětí

		Považujete současnou příjmovou situaci vaší domácnosti za:				
		Velmi dobrou	spíše dobrou	spíše špatnou	velmi špatnou	celkem
Počet dětí	bez dětí	635 2,2 %	16797 51,0 %	13267 39,8 %	2247 7,0 %	32946 100,0 %
	1 dítě	335 3,0 %	5866 50,0 %	4549 38,0 %	1098 9,0 %	11848 100,0 %
	2 děti	419 3,0 %	7636 53,4 %	5281 36,2 %	1121 7,4 %	14457 100,0 %
	3 děti	70 2,5 %	1253 39,2 %	1362 43,8 %	459 14,4 %	3144 100,0 %
	4 a více dětí	0 0,0 %	205 24,5 %	308 40,8 %	274 34,7 %	787 100,0 %
Celkem N = 63182 (osob)		1459 2,5 %	31757 50,4 %	24767 38,8 %	5199 8,2 %	63182 100,0 %

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

* pozn.: závislé děti definujeme jako všechny děti mladší 15 let žijící ve společné domácnosti s rodiči a studující děti starší 15 let.

V **tabulce č. 2**, která sleduje změny subjektivního vnímání příjmové situace domácnosti vzhledem k počtu závislých dětí, spatřujeme významnější rozdíly především u domácností se třemi a více dětmi, ve kterých svou životní situaci považuje za velmi špatnou téměř 15 procent členů domácnosti se třemi dětmi respektive více než 34 procent domácností se 4 či více dětmi (oproti 6-10 procentům v domácnostech s jedním či dvěma dětmi). Lze přitom říci, že subjektivní vnímání příjmové situace domácností s jedním či dvěma dětmi se zde většinou nijak významně neliší od situace bezdětných domácností. Z podrobnější analýzy také vyplynulo, že věk dětí nemá na subjektivní vnímání příjmové situace domácností výraznější vliv. Vnímání příjmové situace respondentů je naopak značně podmíněno jejich postavením na trhu práce.

Proto jsme zjišťovali případný dopad věku a počtu dětí na změnu ekonomického postavení pečujícího partnera⁴. Z tabulky č. P1 (v příloze) nepřímo vyplývá, že k zásadním přechodům

⁴ Naše analýza potvrzuje, že z hlediska možných dopadů na zjevnou změnu ekonomického statusu vzhledem k ranné výchově dětí je potřebné sledovat především pracovní kariéry žen, neboť v našem souboru se vyskytovalo pouhých 5 mužů čerpajících rodičovskou dovolenou (oproti 1000 ženám). Tento výsledek koresponduje s údaji dostupnými ze zdrojů MPSV, kde počet otců pobírajících rodičovský příspěvek nepřesáhl

v ekonomickém postavení žen s dětmi dochází v souvislosti s věkem a počtem jejich dětí a dále, že určitý vliv zde může mít také zánik legislativního nároku na rodičovskou dovolenou v zaměstnání (po 3 letech věku dítěte) a na rodičovský příspěvek po 4 letech věku dítěte (byť se jeví, že většina žen usiluje o návrat na trh práce již po skončení rodičovské dovolené). Ženy s jedním dítětem do 4 let (věk dítěte maximálně 3 roky) a ženy s větším počtem dětí do 4 let nejmladšího dítěte zůstávají v naprosté většině případů na mateřské či později rodičovské dovolené, případně v domácnosti⁵. Významný problém zřejmě u některých z těchto žen nastává, pokud se po tomto období pokoušejí o návrat na trh práce nebo pokud již po návratu na trh práce zaměstnání opět ztratí.

Zatímco u žen s jedním dítětem se riziko nezaměstnanosti o něco snižuje v období, kdy dítě nastupuje školní docházku, u žen s více dětmi nemá věk jejich dětí zásadní vliv na snížení rizika nezaměstnanosti⁶. Tento rozdíl přitom pravděpodobně s výjimkou kategorie žen se 4 a více dětmi nemůže být vysvětlen odlišnou vzdělanostní strukturou matek v jednotlivých kategoriích. Dopady u poměrně vysokého podílu nezaměstnaných žen v některých kategoriích dle počtu a věku dětí (zvláště kategorie B, G, J, K v **tabulce č. P1 v příloze**) na subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti je možné sledovat v **tabulce č. 3**, kde jsou znázorněny výpovědi žen partnerek podle ekonomického postavení. Téměř 80 procent nezaměstnaných žen partnerek označilo příjmovou situaci domácnosti za spíše špatnou či velmi špatnou (oproti pouhým 35 procentům zaměstnaných žen).

na začátku roku 2003 jedno procento (srovnej Maříková, Radimská 2003: 21). Zároveň ovšem není možné zcela vyloučit ani určité dopady narození a výchovy dětí na pracovní kariéry mužů (např. ve změnách zaměstnání).

⁵ V podrobnější analýze kategorie pracujících žen s dítětem do 4 let se projevilo, že u dvou třetin těchto žen se jedná o tříleté dítě, naopak pracujících žen s dítětem do jednoho roku bylo v rámci této kategorie pouze 5,6 procenta. Pokud omezíme analýzu na ženy, u nichž se jedná o první dítě, jsou výsledky obdobné, pouze kategorie pracujících s dítětem do 1 roku zde prakticky neexistuje.

⁶ Riziko nezaměstnanosti zde definujeme jako pravděpodobnost (šanci/možnost), že osoba, která je členem určité kategorie je nezaměstnaná nebo se může stát nezaměstnanou. Při zvažování rizika nezaměstnanosti přitom vycházíme z rozšíření tohoto jevu (nezaměstnanosti) v dané kategorii.

Tabulka č. 3: Subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti podle názoru odpovídajících žen partnerek vzhledem k jejich ekonomickému postavení

Ženy s dětmi ve společné domácnosti (bez ohledu na věk dětí)		Považujete současnou příjmovou situaci Vaší domácnosti za:				
		velmi dobrou	spíše dobrou	spíše špatnou	velmi špatnou	celkem
Ekonomické postavení žen s dětmi	zaměstnaná	157 3,7 %	2680 61,0 %	1422 31,6 %	170 3,7 %	4429 100,0 %
	nezaměstnaná	1 0,2 %	101 20,6 %	243 50,5 %	137 28,6 %	482 100,0 %
	v domácnosti	16 3,8 %	220 44,4 %	221 44,4 %	43 7,4 %	500 100,0 %
	mateřská dovolená	2 1,6 %	65 67,3 %	27 26,3 %	5 4,8 %	*99 100,0 %
	rodičovská dovolená	15 2,4 %	298 50,3 %	240 39,8 %	46 7,5 %	599 100,0 %
	starobní důchodce	29 1,2 %	1233 54,0 %	894 40,1 %	91 4,7 %	2247 100,0 %
	invalidní důchodce, ČID, neschopna práce	2 0,3 %	161 33,0 %	284 55,5 %	57 11,2 %	504 100,0 %
Celkem	N = 8860	222 2,5 %	2458 53,7 %	3331 37,6 %	549 6,3 %	8860 100,0 %

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

* pozn.: v této kategorii je z hlediska validity příliš nízký počet respondentů.

Pro posouzení vlivu ekonomického postavení rodičů na subjektivní vnímání jejich příjmové situace je nutné sledovat vliv ekonomického postavení obou partnerů. Proto jsme dále zjišťovali subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti podle ekonomického postavení partnerů (nebo osoby v čele domácnosti bez partnera) bez ohledu na počet jejich dětí (**tabulka č. P2 v příloze**). Porovnáme-li v uvedené tabulce domácnosti, v nichž oba partneři pracují, s domácnostmi s jedním z partnerů zaměstnaným a druhým na mateřské či rodičovské dovolené, pak k určitému zhoršení dochází především v domácnostech s partnerem na rodičovské dovolené (o cca 10 procent více těch, kdo příjmovou situaci vnímají jako spíše špatnou). Naproti tomu u domácností s partnerem na mateřské dovolené zůstává situace velmi podobná jako v domácnostech se dvěma zaměstnanými.

K výrazně horšímu vnímání příjmové situace rodin s malými dětmi by mohlo docházet při ztrátě příjmu pracujícího partnera, a nebo v domácnostech osamělých rodičů. Zejména v domácnostech osamělých rodičů se závislými dětmi je riziko nezaměstnanosti poměrně vysoké (vyšší než u žen s partnerem) a ekonomická neaktivita je zde spojena s výrazně zhoršeným vnímáním příjmové situace domácnosti (**viz tabulka č. 4**). Ekonomické problémy těchto domácností mohou být značné a problém se celkově jeví jako významný, byť celkový počet těchto domácností nebyl v našem souboru velký (u některých těchto sub-kategorií pod hranicí možnosti zcela validního zobecnění).

Tabulka č. 4: Subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti podle názoru osamělých rodičů se závislými dětmi vzhledem k jejich ekonomickému postavení

Osamělí rodiče se závislými dětmi		Považujete současnou příjmovou situaci vaší domácnosti za:				
		velmi dobrou	spíše dobrou	spíše špatnou	velmi špatnou	celkem
Ekonomické postavení osamělých rodičů	zaměstnaný	44 1,7 %	833 34,1 %	1205 49,0 %	406 15,2 %	2488 100,0 %
	nezaměstnaný	3 0,8 %	35 7,2 %	201 38,1 %	262 53,9 %	501 100,0 %
	v domácnosti	0 0,0 %	21 10,6 %	81 44,1 %	92 45,3 %	194 100,0 %
	rodičovská dovolená	0 0,0 %	17 13,8 %	86 61,6 %	37 24,6 %	140 100,0 %
	invalidní důchodce, ČID, neschopna práce	0 0,0 %	12 8,2 %	82 55,4 %	49 36,3 %	143 100,0 %
Celkem N = 3446 (osob)		47 1,4 %	918 26,5 %	1655 47,7 %	846 24,4 %	3466 100,0 %

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

Abychom ověřili vliv vybraných faktorů na subjektivní vnímání příjmové situace domácností analyzovali jsme data pomocí jednoduchého modelu s využitím techniky binární logistické regrese (BLR). Pro tento účel jsme ze souboru vyloučili domácnosti důchodců bez závislých dětí. Do regresního modelu jsme zařadili nezávislé proměnné, u kterých jsme předpokládali možný vliv na subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti a to:

- vzdělání osob žijících v domácnosti;
- zda se jedná o osoby žijící s partnerem či o osoby bez partnera;
- ekonomické postavení osoby v čele domácnosti a partnera;
- proměnnou zjišťující v rodině výskyt nezaměstnanosti;
- počet závislých dětí.

Nejlepší výsledný model je shrnut v **tabulce č. 5**.

Tabulka č. 5: Vliv zvolených proměnných na subjektivní vnímání příjmové situace domácnosti (Binární logistická regrese na datech VŠPS)

-2 Log likelihood		Cox & Snell R ²	Nagelkerke R ²
6869465,602 (uplatněna váha)		,152	,204

	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Vzdělání členů domácnosti			229536,060	3	,000	
vyšší odborné a vysokoškolské						
základní a bez vzdělání	1,312	,004	126056,819	1	,000	3,715
středoškolské bez maturity	1,301	,003	161254,044	1	,000	3,673
středoškolské s maturitou	,637	,003	37453,173	1	,000	1,891
Přítomnost partnera v domácnosti	,316	,003	9754,868	1	,000	1,371
nemá partnera						
Přítomnost nezaměstnané osoby v domácnosti	1,231	,003	146335,736	1	,000	3,423
v domácnosti je někdo nezaměstnaný						
Typologie ekonomického postavení partnerů			101170,446	3	,000	
oba pracují						
pracující a neaktivní	,561	,003	46404,168	1	,000	1,753
oba neaktivní	1,665	,006	75894,330	1	,000	5,285
oba důchodci	,931	,005	41594,763	1	,000	2,536
Počet závislých dětí (dětí do 15 let a studujících do 26 let)			62875,415	4	,000	
bez dětí						
1 dítě	,399	,002	26376,918	1	,000	1,491
2 děti	,401	,003	25203,330	1	,000	1,493
3 děti	,913	,004	41398,461	1	,000	2,491
4 a více dětí	1,214	,011	12421,073	1	,000	3,367
Konstanta	-	,005	219092,771	1	,000	,097
	2,334					

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

pozn.: Zahrnuty byly všechny osoby s výjimkou starobních důchodců, kteří nežijí v domácnosti se závislými dětmi.

Koeficient determinace Nagelkerkovo R² v našem modelu dosáhl hodnoty 0,204, což znamená, že tento model vysvětluje přibližně 20 procent variance dichotomizované závislé proměnné subjektivní příjmová situace. V tabulce jsou v posledním sloupci uvedeny výsledné standardizované β koeficienty jednotlivých kategorií zahrnutých proměnných. Všechny kategorie nezávislých proměnných, které jsme vložili do našeho modelu, jsou signifikantní (0,00) na hladině významnosti 0,05, což nám dává dobrý předpoklad k tvrzení, že vliv, který tyto proměnné mají na vysvětlení závislé proměnné, není náhodný. Referenční kategorie v našem modelu byly zvoleny tak, aby výsledné Exp (β) vycházely vyšší než 1; pokud má zvolená kategorie proměnné vliv (zvyšuje šanci) na přiřazení se do skupiny, která svou příjmovou situaci vnímá jako špatnou, případně velmi špatnou. Z výsledku naší analýzy vyplývá, že svou příjmovou situaci vnímají hůře domácnosti nízko-kvalifikovaných a

manuálních pracovníků (téměř čtyřikrát vyšší šance na negativní vnímání příjmové situace než u vysokoškoláků), a že dále zde významnou roli hraje ekonomické postavení rodičů, výskyt nezaměstnanosti a zvláště pak souběh ekonomické neaktivity u obou partnerů (5 násobně vyšší šance než u domácností s oběma partnery zaměstnanými). Vliv dětí je podle našich výsledků významnější až v případech většího počtu (tří či případně více) dětí. Samotná nepřítomnost partnera v domácnosti zde není zásadním vysvětlujícím faktorem, ale její význam pravděpodobně roste v kombinaci s ostatními faktory, které situaci osamělých rodičů ovlivňují.

Závěr

Podle výsledků naší analýzy lze usuzovat, že přechodná ekonomická neaktivita na formálním trhu práce spojená s narozením a rannou výchovou dítěte (ženy na mateřské či rodičovské dovolené) nevede zřejmě u domácností parterů k natolik zásadní subjektivně vnímané ekonomické deprivaci (byť k určitému poklesu ve vnímání ekonomické situace domácnosti u domácností využívajících rodičovskou dovolenou dochází) (propojit do jedné tabulkysrovněj **tabulka č. 2 v příloze**). Porovnáme-li ovšem naše výsledky s předchozí analýzou marginalizovaných skupin⁷ (srovněj Hora 2005), lze konstatovat, že životní situace domácnosti s dětmi je, zřejmě s výjimkou osamělých rodičů a mnohočlenných rodin, výrazně lepší. To do jisté míry potvrzuje výsledky výskytu chudoby podle objektivních měřítek, které přinesl výzkum Sirovátky a kol. (2005) se závěrem, že příjmové rozdíly jsou zde pravděpodobně částečně kompenzovány jinými vlivy. Předpokládáme, že mezi faktory, které přispívají k poměrně dobrému vnímání příjmové situace u domácností s jedním z partnerů na mateřské či rodičovské dovolené, lze zřejmě řadit kompenzaci ztráty příjmu prací druhého z partnerů, vliv systému sociální ochrany⁸, vliv způsobu hospodaření, určitou „připravenost“ rodičů na tuto událost při „plánovaném“ rodičovství, předpokládanou „přechodnost“ situace a možná i ovlivnění jinými hodnotami (např. radost z dítěte a vyplývající subjektivní pocity spokojenosti a pohody).

Výsledky analýzy v zásadě odpovídají také objektivním údajům o příjmech hospodařících domácností dle ČSÚ (2004a), jsou však poněkud v rozporu s daty ČSÚ (2004b) týkajícími se nákladů na děti. To lze vysvětlit jednak rozdílnou metodou analýzy a také tím, že se tyto náklady na děti nemusejí nutně promítat do zvýšené potřeby příjmu (např. náklady na nájem ve stejném bytě). Naše výsledky do značné míry korespondují také s výzkumem Aassve, Mazzuco a Mencarini (2005: 295), kteří konstatují, že děti představují riziko především pro ty domácnosti, které žily již před jejich narozením na hranici chudoby. V ČR je přitom úroveň chudoby podle objektivních indikátorů poměrně nízká⁹. Je pravděpodobné, že hlavním problémem rodin s dětmi je v souvislosti s narozením a rannou výchovou dětí riziko nezaměstnanosti, která postihuje především ženy (a nejvíce osamělé rodiče) při jejich návratu na trh práce.

Regresní analýza (**tabulka č. 5**) také potvrdila, že z hlediska subjektivního vnímání příjmové situace zůstávají pro domácnosti s malými dětmi rizikem pravděpodobně především nepřímé vlivy (nejvíce přerušení pracovní kariéry žen, protože u mužů se zvýšené riziko

⁷ Jednalo se především o dlouhodobě nezaměstnané a příjemce dávek sociální pomoci. Např. mezi příjemci dávek sociální péče přitom svou příjmovou situaci hodnotilo jako spíše špatnou či velmi špatnou 88 procent respondentů.

⁸ Výběrová šetření pracovních sil bohužel explicitně neobsahují otázky týkající se pobírání sociálních dávek (s výjimkou dávek mateřské a rodičovské dovolené), a tak není možné rozsah tohoto vlivu potvrdit. Aassve, Mazzuco a Mencarini (2005: 295) nicméně na základě mezinárodní komparace vyvozují, že vliv opatření sociální politiky na příjmovou situaci rodin s malými dětmi je významný (viz též poznámka č. 9).

⁹ Podle údajů zpracovaných ministerstvem na základě šetření Českého statistického úřadu z roku 2002 je ze všech obyvatel ČR ohroženo chudobou okolo osmi procent osob. Kdyby však neexistoval systém vyplácení důchodů a sociálních dávek, žilo by pod hranicí ohrožení chudobou celkem 39 procent lidí (ČSÚ 2005b).

nezaměstnanosti s výjimkou kategorie se čtyřmi a více dětmi nepotvrdilo), a že přímý vliv dětí na tuto situaci není výrazný. Z tohoto hlediska je důležité sledovat v budoucnu charakteristiky režimu trhu práce související s možnostmi pracovního uplatnění žen s malými dětmi. V našem souboru se vyskytuje pouze 168 osob pracujících na zkrácený úvazek z důvodu péče o děti nebo jinou potřebnou osobu (až na 1 případ jsou to ženy), což zde tvoří přibližně 0,6 procenta pracujících. Zkrácena pracovní doba ovšem není jedinou charakteristikou, která umožňuje adaptivním rodičům¹⁰ skloubit péči o děti a zaměstnání. Významné jsou jistě také možnosti flexibilní pracovní doby, práce doma, možnosti péče o děti či postoje zaměstnavatelů při přijímání těchto rodičů do zaměstnání.

Literatura:

- Aassve, A., Mazzuco, S., Mencarini, L. 2005: „Childbearing and well-being: a comparative analysis of European Welfare regimes“, *Journal of European social policy*, 15 (4), str. 283-299
- European Commission: *European social statistics: Income, poverty and social exclusion*, Luxembourg Office for Official Publications of the European Communities, Lucembourg, 2000
- Hakim, C.: *Work-lifestyle choices in the 21st Century: preference Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2000
- Hora, O: „Subjektivní chudoba v ČR podle zjištění výběrového šetření pracovních sil“ In Sirovátka, T. et al.: *Příjmová chudoba, materiální deprivace a sociální vyloučení v České republice a srovnání se zeměmi EU (výzkumná zpráva z projektu Monitorování chudoby)*, VÚPSV, Praha, Brno, 2005
- Mareš, P.: „Subjektivní míry chudoby“ in Sirovátka, T. et al.: *Monitorování chudoby v České republice (úvodní studie)*, VÚPSV, Praha, Brno 2002
- Maříková, H., Radimská, R.: *Podpora využívání rodičovské dovolené muži*, Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003
- ČSÚ 2004a: *Mikrocensus 2002 (Příjmy hospodářických domácností)*, (agregovaná data), <<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/3009-04>>
- ČSÚ 2004b: *Náklady na výchovu a výživu dětí v roce 2003*, (agregovaná data): <<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/3010-04>>
- a (resumé): <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/na_nasich_strankach_najdete_novou_publicaci_naklady_na_vychovu_a_vyzivu_deti_v_roce_2003>
- ČSÚ 2005a: *Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice podle výsledků výběrového šetření pracovních sil za 4. čtvrtletí 2004*, <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/publ/-3101-04-za_4_ctvrtleti_2004>
- ČSÚ 2005b: *Chudoba ohrožuje rodiny s dětmi*, (zdroj Právo, 19.9.2005) <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/19_9_2005_chudoba_ohrozuje_rodiny_s_detmi>
- Sirovátka, T. et al.: *Monitorování chudoby v České republice (úvodní studie)*, VÚPSV, Praha, Brno 2002
- Sirovátka, T. et al.: *Příjmová chudoba, materiální deprivace a sociální vyloučení v České republice a srovnání se zeměmi EU (výzkumná zpráva z projektu Monitorování chudoby)*, VÚPSV, Praha, Brno, 2005

¹⁰ „Adaptivní rodiče“ (převážně ženy) preferují kombinaci zaměstnání a práce v domácnosti bez toho, že by jedné z těchto variant dávali stálou přednost (pojem viz Hakim 2000).

Příloha:

Tabulka č. P1: Ekonomické postavení žen žijících s partnerem podle věku a počtu dětí

Rodinné složení domácnosti (dle počtu dětí)	Ekonomické postavení ženy partnerky									
	pracuje	nezaměstnaná	v domácnosti	mateřská dovolená	rodičovská dovolená	starobní důchodce	učnice, studentky SŠ a VŠ	invalidní důchodce, ČID, neschop na práce	jiné, odmítá	Celkem
A) Jedno dítě 0 – 3 roky	58 8,6 %	4 0,6 %	138 19,7 %	69 11,1 %	378 58,9 %	0 0,0 %	4 0,6 %	3 0,4 %	0 0,0 %	654 100,0 %
B) Jedno dítě 4 – 6 let	210 70,2 %	47 14,7 %	30 10,3 %	1 0,5 %	6 2,4 %	0 0,0 %	0 0,0 %	5 1,6 %	1 0,3 %	300 100,0 %
C) Jedno dítě 7 – 15 let	570 84,7 %	54 8,2 %	21 3,2 %	1 0,2 %	0 0,0 %	4 0,4 %	2 0,4 %	19 2,7 %	1 0,2 %	672 100,0 %
D) 1 dítě 16 – 25 let	1074 78,6 %	56 4,1 %	19 1,9 %	0 0,0 %	1 0,1 %	119 8,1 %	2 0,2 %	102 7,1 %	1 0,0 %	1374 100,0 %
E) 2 děti obě 0 – 3 roky	1 1,0 %	0 0,0 %	23 18,1 %	25 21,6 %	72 59,4 %	0 0,0 %	0 0,0 %	0 0,0 %	0 0,0 %	121 100,0 %
F) 2 děti 0 – 3 roky 4 – 6 let	28 10,1 %	3 1,3 %	87 28,9 %	15 4,8 %	153 54,5 %	0 0,0 %	0 0,0 %	1 0,3 %	0 0,0 %	287 100,0 %
G) 2 děti 4 – 6 a 7 – 15 let	299 71,9 %	61 16,7 %	30 8,6 %	1 0,2 %	6 1,8 %	0 0,0 %	0 0,0 %	4 0,7 %	0 0,0 %	401 100,0 %
H) 2 děti 16 – 25 let	911 87,5 %	48 4,8 %	17 1,9 %	0 0,0 %	1 0,1 %	9 0,7 %	0 0,0 %	53 4,9 %	1 0,1 %	1040 100,0 %
I) 3 děti (min 1 0 – 3 roky)	26 12,9 %	0 0,0 %	77 38,7 %	15 7,4 %	80 39,5 %	0 0,0 %	0 0,0 %	3 1,4 %	0 0,0 %	201 100,0 %
J) 3 děti ve věku 4 – 25 let	418 77,6 %	56 10,4 %	32 6,5 %	0 0,0 %	3 1,0 %	0 0,0 %	0 0,0 %	23 4,3 %	1 0,2 %	533 100,0 %
K) více než 3 děti	47 28,6 %	29 18,5 %	48 35,4 %	4 2,3 %	17 12,9 %	0 0,0 %	0 0,0 %	4 2,2 %	0 0,0 %	149 100,0 %
L) děti jsou dospělé	484 41,1 %	45 3,8 %	10 1,0 %	0 0,0 %	0 0,0 %	554 44,3 %	0 0,0 %	115 9,5 %	3 0,2 %	1211 100,0 %
M) ostat. domácnosti s dětmi	1742 77,0 %	119 5,3 %	141 6,3 %	13 0,6 %	135 6,6 %	33 1,1 %	1 0,0 %	69 2,8 %	2 0,1 %	2255 100,0 %

Kapitola 8 – Subjektivní vnímání příjmové situace rodin s dětmi

N) bez dětí	2131	178	35	8	0	3863	41	449	8	6713
	34,5 %	2,9 %	0,7 %	0,2 %	0,0 %	54,3 %	0,7 %	6,6 %	,2 %	100,0 %
celkem N = 15965	7999	700	708	152	852	4582	50	850	18	15911
	50,3 %	4,4 %	5,4 %	1,0 %	5,4 %	28,8 %	0,4 %	5,3 %	0,1 %	100,0 %

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

Tabulka č. P2: Subjektivní vnímání příjmové situace domácností podle ekonomického postavení hlavy domácnosti (žije-li bez partnera) či obou partnerů

Partneři (ekonomické postavení)		Považujete současnou příjmovou situaci Vaší domácnosti za:				
		velmi dobrou	spíše dobrou	spíše špatnou	velmi špatnou	celkem
zaměstnaný - zaměstnaný		886 3,9 %	15008 63,1 %	7282 29,9 %	789 3,1 %	23965 100,0 %
zaměstnaný – nezaměstnaný		2 0,1 %	559 23,7 %	1268 53,5 %	554 22,7 %	2383 100,0 %
zaměstnaný – neaktivní		85 4,4 %	1084 44,1 %	1137 45,0 %	180 6,5 %	2486 100,0 %
zaměstnaný – mateřská dovolená		9 1,8 %	331 63,6 %	158 29,4 %	25 5,2 %	523 100,0 %
zaměstnaný – rodičovská dovolená		82 2,8 %	1572 52,0 %	1226 39,3 %	183 5,9 %	3063 100,0 %
domácnosti starobních důchodců (part.)		89 1,2 %	4476 55,0 %	3212 40,4 %	252 3,3 %	8029 100,0 %
bez partnera zaměstnaný		138 2,5 %	2684 46,1 %	2483 41,4 %	651 10,0 %	5956 100,0 %
bez partnera nezaměstnaný		6 0,6 %	83 8,7 %	365 38,8 %	487 51,8 %	941 100,0 %
bez partnera neaktivní		0 0,0 %	29 12,7 %	93 44,8 %	98 42,5 %	220 100,0 %
bez partnera starobní důchodce		60 1,0 %	2601 41,8 %	3028 49,6 %	455 7,7 %	6144 100,0 %
bez partnera ostatní		16 2,3 %	227 22,4 %	532 52,1 %	243 23,2 %	1018 100,0 %
neurčené domácnosti		86 0,9 %	3074 36,5 %	3862 47,2 %	1177 15,4 %	8199 100,0 %
celkem	N = 61909 (osob)	1443 2,3 %	31501 50,9 %	24114 40,0 %	4851 7,8 %	61909 100,0 %

zdroj: data VŠPS, čtvrté čtvrtletí 2004, vlastní analýzy.

Závěrem

Studie v této knize ukázaly na souvislost rodinného a pracovního života, stejně jako na souvislosti kulturně-hodnotových a strukturálně-institucionálních faktorů, jež ovlivňují způsob a výsledky balancování rodiny a zaměstnání. Ukázaly mimo jiné i na roli sociální politiky, jež mezi tyto faktory nepochybně patří. **Interakce kulturních – hodnotových faktorů a strukturálních – institucionálních podmínek při formování strategií členů domácností** v oblasti rodinného života, reprodukčního chování a účasti na trhu práce je dosti komplexním a složitým procesem. Můžeme v něm nicméně identifikovat určité dominantní aspekty, stejně jako zřetelné vývojové trendy. Zaměříme se v závěru na zdůraznění těch, které jsou z hlediska situace v České republice nejvýznamnější.

Hodnoty a preference

Pro české muže a ženy je nadále **hodnota rodiny i dítěte významná**, stejně jako je významná **hodnota práce a zaměstnání**. Je ovšem důležité, že zároveň **roste váha „konzumních očekávání“** a vedle toho sílí požadavky na možnost realizovat **individuální představy o žádoucím životním stylu** ve více směrech současně – v oblasti pracovního uplatnění, rodinného života, volného času a realizace zájmů a koníčků.

V postojích české veřejnosti je zajímavý **kontrast mezi spíše liberálním**, respektive tolerantním postojem k různým netradičním **formám rodinného soužití**, včetně kohabitance, s relativně **tradičnějším chápáním rolí muže a ženy v rodině**, respektive s příklonem k diferenciaci rolí muže „živitele“ a ženy „pečovatelky“ (byť se obecně počítá s tím, že žena, pokud nevychovává malé děti, je rovněž zaměstnána). Tento rozpor není ale silný: na jedné straně je kohabitanca chápána spíše jako předstupeň sňatku (zejména pokud do rodiny přicházejí děti). Na druhé straně už značná část veřejnosti očekává větší účast mužů na práci v domácnosti, stejně jako předpokládá rostoucí podíl žen na životním standardu rodiny a na budování vlastní kariéry. **Hodnotové orientace** a postoje jsou v tomto ohledu dynamické a **diferencované zejména podle věku a vzdělání** – a tak přestože se v průběhu životního cyklu postoje stávají postupně o něco tradičnější, můžeme s růstem vzdělání a nástupem mladších generací očekávat v blízké době další postojové změny.

Současně je vcelku obecně **přijímán předpoklad, že žena pracuje** – ať už je to její preference či **nutnost pro udržení žádoucího životního standardu** rodiny. Přitom převládá a sílí přesvědčení, že zaměstnání ženy nemá negativní dopad na její vztah s dětmi. Naproti tomu je významnou částí populace pocíťován **problém docílit souladu mezi rodinným životem a zaměstnáním**, neboť negativní dopady rodinných povinností na pracovní život, stejně jako dopady zaměstnání na rodinu jsou pokládány za dosti významné.

Strukturální a institucionální podmínky

Mnohé z těchto postojů a preferencí jsou konfrontovány se strukturálními tlaky ekonomických i sociálních faktorů. Především je zcela zjevné, že **děti** znamenají pro rodiny (přesněji pro ženy) výraznou **nevýhodu na trhu práce a v pracovním uplatnění**, v souvislosti s tím i omezení životního standardu rodin, zejména v případě neúplných rodin, rodin s třemi a více dětmi a v domácnostech nezaměstnaných dokonce i výrazné riziko chudoby. Uvedené nevýhody nejsou způsobeny jen strukturami trhu práce a preferencemi zaměstnavatelů vůči pracovní síle (některé z nich jsou nepochybně způsobeny **diskriminací** na základě rodu/genderu, a v souvislosti s **přítomností dětí** v rodině. Jsou též důsledkem relativně nižšího příjmu ženy pro domácnost a s ohledem na nižší výdělkovou sílu žen (ve srovnání se zeměmi EU). To pak znamená **silný tlak na přijetí zaměstnání na plný úvazek** i v době, kdy rodina pečuje o malé děti. A jsou též důsledkem **výrazně**

diferencovaných rolí v rodině a převládajícího tradičního vzorce účasti na domácích pracích, kde podíl mužů je velmi malý, byť je sociálně diferencovaný a zvyšuje se s klesajícím věkem a s rostoucím vzděláním. Konečně jsou i důsledkem **nevhodně nastavených politik**, jež automaticky, byť nezáměrně přinášejí ženám zhoršenou pozici na trhu práce: kupříkladu dávkový systém pro rodiny s dětmi postavený na principu testování příjmů a umožnění dlouhé rodičovské dovolené přináší zejména ženám s nižším vzděláním či s podprůměrnými příjmy silné negativní pobídky pro vstup na trh práce, aniž by bylo patrné, že by tato opatření podporovala zájem domácností mít a vychovávat děti.

Strategie – modely chování domácností

V procesu balancování rodiny a zaměstnání v současnosti přetrvává a spíše se upevňuje model dočasně, ovšem na delší dobu **přerušované kariéry žen**, zatímco pracovní kariéra mužů zůstává rodinným životem v podstatě nedotčena. Znamená to, že za prvé ženy velice často přerušují zaměstnání na dobu nejčastěji do věku tří let, někdy i čtyř let mladšího dítěte, ale vracejí se pak do zaměstnání převážně při plném pracovním úvazku. Tento model fungoval při garanci zaměstnání v minulosti za reálného socialismu docela dobře – v podmínkách tržní ekonomiky však přináší automaticky značnou nevýhodu v přístupu k zaměstnání, platovým podmínkám a kariéře. Nevýhoda se projevuje vyšší nezaměstnaností spíše u žen se střední úrovní vzdělání, zatímco u vysokoškolaček se projevuje spíše v nižším mzdovém ohodnocení – aby svou nevýhodu snížily, přijímají totiž vysokoškolačky i méně placené práce či práce pod úrovní kvalifikace. Je možné, i když s ohledem na dostupná data nelze prokázat příčinnou souvislost, že snížení fertility je mimo jiné důsledkem anticipace těchto nevýhod na trhu práce a v pracovním uplatnění: **ženy v České republice** (zejména vysokoškolačky) v důsledku svých aspirací na kariéru či v důsledku aspirací rodin na konzum **neodcházejí z trhu práce** (krom přerušování kariéry v době kdy mají velmi malé děti), zato **odcházejí stále častěji ze sňatkového a reprodukčního trhu**. Jejich strategie jsou ovšem **diferencované**, jak to v jiných populacích vysledovala Hakimová – v této diferenciaci nehrají ovšem roli jen diferencované preference, ale hlavně diferencované **zdroje a kapacity rodin** vyrovnávat se s komplexními strukturálními tlaky, které jsme zmínili.

Požadavky a očekávání vůči veřejné politice

Česká veřejnost klade důraz na **větší podporu rodin** a možnosti sladit rodinu a zaměstnání a očekává v tomto směru více veřejné intervence, než se jí zatím dostává. I když jsou očekávání veřejnosti zaměřena jak do oblasti služeb, tak i finančních kompenzací a dávek (a nesmíme zapomínat na velice významnou oblast – podporu dostupnosti bydlení pro mladé rodiny), je větší důraz kladen spíše na různé **dávky rodinám**. Jak toto zjištění interpretovat? Nabízíme hypotézu, že takové očekávání jednak **odpovídá fixovanému vzorci přerušované pracovní kariéry na plný úvazek** – výpadek ze zaměstnání je citelnou ztrátou příjmu, a musí být tedy podle názoru veřejnosti kompenzován. Za druhé, **zkušenost** z posledních let **omezila zřejmě očekávání veřejnosti** v tom směru, že by stát či zaměstnavatel mohli nějak podstatně změnit tento model například poskytnutím kvalitních služeb péče o děti do tří let.

Dovozujeme, že pro možnost sladit rodinu a zaměstnání je **žádoucí rozšíření možností** péče o děti, a to nejpozději od dvou let věku dítěte, možností flexibilní pracovní doby a snížených úvazků, větší podpora zaměstnanosti žen, které se vracejí na trh práce, podpora větší míry sdílení péče o děti a domácnost muži. To vše by mohlo **přinést proti dosavadním strategiím balancování rodiny a práce** větší možnosti volby. Dosavadní „kompenzační“ strategie spoléhající především na dávky rodinám s dětmi je v rozporu s vývojovým trendem obecnějších hodnotových preferencí domácností, a posiluje proto pnutí mezi preferencemi – životními plány a strukturálními podmínkami, v nichž jsou realizovány.

Značný – nevyužitý – prostor je například v politikách, jež vedou k posílení role mužů v péči o velmi malé děti (dodatečné měsíce rodičovské dovolené dostupné jen pro muže). Péče o děti totiž znamená výrazné zatížení a vyluku žen z možnosti účasti na trhu práce.

Proč došlo v České republice k disbalanci mezi rodinou a zaměstnáním?

Stále se vrací úvaha, proč v České republice došlo k disbalanci mezi realizací životních plánů týkajících se rodiny, reprodukce a výchovy dětí na jedné straně a plány týkajícími se zaměstnání na straně druhé – k disbalanci, jež se projevila jak výrazným znevýhodněním žen s dětmi na trhu práce, tak i nižší fertilitou.

Hypotézou, s níž uzavíráme toto pojednání, je předpoklad, že se **jedná o konflikt mezi „dědictvím minulosti“ a novým sociálním kontextem**. Nadále přetrvává (přes jistou dynamiku) tradiční pojetí rolí mužů a žen v rodině – za komunismu, jak píše Marie Čermáková, byl formován specifický *gender kontrakt*, kdy ženy sice pracovaly v placeném zaměstnání, přitom ale zajišťovaly „druhou směnu“ (po zaměstnání ještě doma); jen muži pak mohli mít dobré možnosti kariéry. Socialismus diskreditoval feministické hnutí a to nenalezlo ani v nových podmínkách sílu (důvodů je více, mimo jiné jeho ideologická diskreditace starými, ale i novými politickými elitami) iniciovat změnu politiky v institucích, jež by mohly tento stav ovlivnit. Naopak, například v oblasti veřejné politiky došlo, jak uvádí Linda Hantrais, k **refamilizaci**, tedy k takřka úplnému přesunu péče o děti do 3 let do rodin. Českou populaci to bylo přijato bez odporu. Právě tato možnost byla totiž minulým režimem rodinám odpírána a navíc byla veřejná péče o děti diskreditována jeslema se špatnou kvalitou péče, kam docházely i velmi malé děti, na „plnou pracovní dobu“, s nástupem dokonce velmi časně ráno a děti zde byly v důsledku nevhodného denního režimu a celkových provozních podmínek dosti často nemocné. Češi si dnes proto nedovedou představit kvalitní veřejné služby péče o velmi malé děti odpovídající potřebám dětí i rodičů.

Tak se po roce 1990 nadále **fixoval model přerušované pracovní kariéry žen**, kompenzovaný dávkami sociálního státu, bez ohledu na to, že nové tržní podmínky, **nové tlaky na trhu práce** a omezené možnosti pracovní kariéry znamenají automaticky **znevýhodnění těch, kteří na tento model přistoupí**. Lepší strategií (s ohledem na nevýhody na trhu práce) je proto mít méně dětí či snad nemít děti vůbec. Zmíněnou strategii zřejmě nejlépe pochopily ženy s vysokoškolským vzděláním, jichž ovšem v populaci postupně přibývá s obecným růstem vzdělanosti. Veřejné politiky možná nemohou tento nepříznivý trend zvrátit, mohly by ale vytvořit podmínky k tomu, aby mladé rodiny své strategie formovaly při méně vynucených volbách.